

ВОЛДИМИР КОРOLEНКО

САІПІЙ МУЗИКАНТ

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІТКІВ ТА
ЮНАЦТВА

Любіть книгу –
джерело знання...

М. Горький

—

Володимир Короленко

СЛІПИЙ МУЗИКАНТ

Повісті та оповідання

КІЇВ 1979

Р1
К68

Переклад з російської

Післямова О. Логвиненко

У виданні використано ілюстрації
художників Д. Дубинського, М. Клячка,
В. Мінаєва, М. Жукова

К 70301-020
М228(04)-79 41-79 4702010100

© Післямова. упорядкування,
видавництво «Молодь», 1979

У ЛИХОМУ ТОВАРИСТВІ

(З дитячих спогадів моого приятеля)

I. РУІНИ

оя мати вмерла, коли мені було шість років. Батько, весь поринувши у своє горе, наче зовсім забув про мое існування. Інколи він пестив мою маленьку сестру і по-своєму піклувався про неї, тому що в ній були риси матері. Я ж ріс, мов дике деревце в полі,— ніхто не оточував мене особливим піклуванням, але ніхто й не обмежував моєї свободи.

Містечко, де ми проживали, звалося Княже-Віно, або, простіше, Княж-городок. Воно належало одному зубожілому, але гордовитому польському родові й мало всі типові риси будь-якого з невеличких міст Південно-західного краю, де, серед тихого плину життя важкої праці і дріб'язково-метушливого єврейського гешефту, доживають свої сумні дні рештки гордої панської величини.

Якщо ви підїжджаєте до містечка зі сходу, вам передусім впадає в очі тюрма, найкраща архітектурна окраса міста. Саме місто розкинулось унизу над сонними, запліснявілими ставками, і до нього доводиться спускатися по похилому шосе, загороженню традиційною «заставою». Сонний інвалід, поруділа на сонці фігура, втілення безтурботної дрімотливості, ліниво піднімає шлагбаум, і — ви в місті, хоч, можливо, не помічаєте цього одразу. Сірі паркані, пустирі з купами всякого мотлоху потроху чергуються з підсліпуватими, вгрузлими в землю хатками. Далі широка площа зяє в різних місцях темними ворітами єврейських «зайжджих домів», казені установи наганяють нудьгу своїми білими стінами і казармено-рівними лініями. Дерев'яний міст, перекинутий через вузеньку річечку, крекче, здригаючись під колесами, і хитається, мов старезний дід. За мостом потяглася єврейська вулиця з магазинами, крамницями, крамничками, столами євреїв-міньяйлів, що

сидять під зонтами на тротуарах, і з ятками калачниць. Сморід, бруд, купи дітей, що повзають у вуличній пильці. Але ось ще хвилина — і ви вже за містом. Тихо шепочуттяся берези над могилами кладовища, та вітер хвилює жита на ланах і дзвенить сумною, нескінченою піснею в дротах придорожнього телеграфу.

Річка, через яку перекинуто згаданий міст, витікала із ставка і впадала в другий. Отже з півночі й півдня городок оточений широкими водяними плесами і трясовинами. Ставки з року в рік міліли, заростали ряскою, і високі густі очерети хвилювались, як море, на величезних болотах. Посеред одного із ставків був острів. На острові — старий, напівзруйнований замок.

Я пам'ятаю, з яким страхом я дивився завжди на цю величаву дряхлу будівлю. Про неї ходили перекази та оповідання одне страшніше за інше. Говорили, що острів наспаній штучно, руками полонених турків. «На кістках людських стоїть старе замчище», — переказували старожили, і моя дитяча налякані уява малювала під землею тисячі турецьких скелетів, що підтримують кістлявими руками острів з його високими піраміdalними тополями і старим замком. Від цього, зрозуміло, замок здавався ще страшнішим, і навіть у ясні дні, коли, бувало, підбадьорені світлом і голосним щебетанням птахів, ми підходили до нього ближче, він нерідко наганяв на нас панічний жах, — так страшно дивилися чорні западини давно вибитих вікон; в пустих залах чулося таємниче шарудіння: камінчики й штукатурка, відриваючись, падали вниз, будячи голосну луну, і ми тікали не оглядаючись, а за нами довго ще лунали стукіт, і тупіт, і гоготання.

А в буряні осінні ночі, коли гіганти-тополі хитались і гули від вітру, що налітав з-за ставків, жах розливався від старого замку і панував над усім містом. «Ой-вей мір!»¹ — злякано вигукували євреї; богообязливі старі міщанки хрестилися, і навіть наш найближчий сусіда, коваль, що заперечував саме існування бісівської сили, виходячи в ці години на свій дпорик, хрестився і шепотів про себе молитву за упокій померлих.

Старий, сивобородий Япуш, який, не маючи квартири, знайшов притулок в одному з підвальів замку, розповідав нам не раз, що в такі ночі він виразно чув, як з-під землі лунали крики. Турки починали ворушитись під островом,

¹ О горе мені! (Євр.)

стукали кістками і голосно докоряли панам за жорстокість. Тоді в залах старого замку і навколо нього на острові бряжчала зброя, і пани гучними криками скликали гайдуків. Януш чув зовсім виразно, під рев і завивання бурі, тупіт коней, брязкіт шабель, слова команди. Одного разу він чув навіть, як покійний прадід теперішніх графів, прославлений навіки-віків своїми кривавими подвигами, виїхав, стукаючи копитами свого аргамака, на середину острова і несамовито лаявся: «Мовчіть там, лайдаки, пся вяра!»

Нашадки цього графа давно вже залишили оселю предків. Більша частина дукатів і всіляких скарбів, від яких колись тріщали скрині графів, перейшли за міст, у єврейські халупи, і останні представники славного роду збудували собі прозаїчний білій будинок на горі, подалі від міста. Там минало їхнє нудне, але все ж урочисте існування в презирливо-величавій самотині.

Зрідка лише старий граф, така ж похмура руїна, як і замок на острові, з'являвся в місті на своїй старій англійській шкапі. Поряд з ним, у чорній амазонці, величава й суха, проїджала міськими вулицями його дочка, а позаду шанобливо їхав шталмейстер. Величині графині навіки судилося лишитись дівою. Рівні їй з походження женихи, в гонитві за грішми купецьких дочек за кордоном, малодушно розбрелися по світу, лишивши родові замки або продавши їх на злам єреям, а в містечку, що розкинулося коло підніжжя її палацу, не було юнака, який би насмілився підвести очі на красуню графиню. Забачивши цих трьох вершників, ми, малеча, мов зграя птиць, зривалися з м'якої вуличної пилюки і, швидко розбігшись по дворах, сполохано-цикавими очима стежили за похмурими власниками страшного замку.

В західній стороні, на горі, серед зотліх хрестів і запалих могил, стояла давно занедбана уніатська каплиця. Це була рідна дочка розкинутого в долині, власне, обивательського міста. Колись у ній збиралися, на гудіння дзвона, городяни в чистих, хоч і не розкішних кунтушах, з палицями в руках замість шабель, якими grimіла дрібна шляхта, що теж з'являлася на поклик гучного уніатського дзвона з околишніх сіл і хуторів.

Звідси було видно остров і його темні величезні тополі, але замок сердито й презирливо закривався від каплиці густою зеленню, і лише в ті хвилини, коли південно-західний вітер виридався з-за очеретів і налітав на остров, тополі

аж гули, хитаючись, і з-за них пробліскували вікна, і замок, здавалось, кидав на каплицю похмурі погляди. Тепер і він, і вона були трупами. В нього очі погасли, і в них не сяяли відблиски вечірнього сонця; в ней місцями провалилась покрівля, стіни облутилися, і замість гучного, з високим тоном, мідного дзвону, сови заспівували в ній ночами свої зловісні пісні.

Але стара, історична ворожнеча, що розділяла колись гордий панський замок і міщанську уніатську каплицю, тривала й після їхньої смерті: її підтримували, ворушачись у цих дряхлих трупах, черви, що займали відлілі кутки підземелля, підвали. Цими могильними червами померлих будинків були люди.

Був час, коли старий замок служив даровим пристановищем усякому біднякові без найменших обмежень. Все, що не знаходило собі притулку в місті, всяке існування, що вискочило з колії, втратило, з тої чи іншої причини, можливість платити хоч би й мізерні копійки за притулок і захисток уночі і в негоду,— все це тяглося на острів і там, серед руїн, схиляло свої побіденні голівоњки, платячи за гостинність лише риском бути похованими під купами старого сміття. «Живе в замку»,— ця фраза стала виразом останньої межі вбогості і суспільного падіння. Старий замок привітно приймав і переховував і голоту нещадиму, і тимчасово зубожілого писарчука, і сиротливих бабусь, і безрідних волоцюг. Всі ці істоти терзали нутроці старого будинку, виламуючи стелю й підлогу, топили печі, щось варили, чимсь годувались,— взагалі, відправляли невідомо як свої життєві функції.

Проте настали дні, коли серед цього товариства, що проживало під захистом сивих руїн, виникло розмежування, пішли чвари. Тоді старий Януш, що був колись одним з дрібних графських «офіціалістів», виклопотав собі щось на зразок хартії на володіння і захопив кермо влади. Він приступив до реформ, і кілька днів на острові стояв такий лемент, лунали такі зойки, що часом здавалось, чи не турки вирвалися з підземних темниць, щоб помститись утискувачам. Це Януш сортував населення руїн, віddіляючи овець від козлиць. Вівці, що залишалися як і раніше в замку, допомагали Янушеві виганяти нещасних козлиць, що випиралися, чинячи одчайдушний, але марний опір. Коли, нарешті, при мовчазному, але, проте, досить відчутному сприянні будочника порядок знову запанував на остріві, то виявилося, що переворот мав різко аристократичний

характер. Януш лишив у замку тільки «добрих християн», тобто католиків, і притому переважно колишніх слуг або нащадків слуг графського роду. Це були все якісь старики в потертих сюртуках і «чамарках», з величезними сиїми носами і сучкуватими палицями, баби, крикливи й потворні, але які зберегли на останній межі зубожіння свої капори й салопи. Всі вони становили однорідне, тісно згуртоване аристократичне коло, що взяло ніби монополю визначеного злідарства. В будні ці старі ходили, з молитвою на устах, по домівках більш заможних городян і середньої руки міщанства, розносячи плітки, скаржачись на долю, проливаючи слози і канючачи, а по неділях вони ж були найповажанішими особами з тої публіки, що довгими рядами вишивкувалась біля костьолів і велично приймала подачки в ім'я «пана Ісуса» і «панни Богоматері».

Зацікавлені галасом і криками, що під час цієї революції линули з острова, я й кілька моїх товарищів пробралися туди і, сковавшись за товстими стовбурами тополь, спостерігали, як Януш, на чолі цілої армії червононосих стариків і потворних мегер, виганяв із замку останніх, що підлягали вигнанню, пожильців. Надходив вечір. Хмарा, повиснувши над високим верховіттям тополь, уже сіяла дощником. Якісь нещасні темні особи, закутуючись у страшенно подерте лахміття, злякані, жалюгідні й знічені, сновигали по острову, немов кроти, вигнані з нір хлопчисками, намагаючись знову непомітно шмигнути в який-небудь отвір замку. Але Януш і мегери з криком і лайками ганяли їх звідусюди, погрожуючи кочергами й палицями, а остронь стояв мовчазний будочник, теж із добрячою ломакою в руках, дотримуючи озброєного нейтралітету, очевидно, дружній торжествуючій партії. І нещасні темні особи мимоволі, понурившись, зникали за мостом, назавжди покидаючи острів, і одна за одною тонули в сльотавих сутінках вечора, що хутко западав.

З цього пам'ятного вечора і Януш, і старий замок, від якого раніше віяло на мене якоюсь неясною величчю, втратили в моїх очах усю свою привабливість. Бувало, я любив приходити на острів і хоч здалека милуватися його сірими стінами і замшілою старою покрівлею. Коли на світанку з нього виповзали різноманітні постаті, що позіхали, кашляли і хрестились на сонце, я й на них дивився з якоюсь пошаною, як на істоти, овіяні тією ж таємничістю, якою був оповитий весь замок. Вони сплять там уночі, вони чують все, що там відбувається, коли у величезні звали

крізь вибиті шибки заглядає місяць або коли в бурю в них
вривається вітер. Я любив слухати, коли, бувало, Януш,
усівши під тополями, з балакучістю сімдесятілнього
старика, починав розповідати про славне минуле померло-
го будинку. Перед дитячою уявою поставали, оживаючи,
образи давнини, і душу огортає величавий смуток і неясне
співчуття до того, чим жили колись понурі стіни, і роман-
тичні тіні чужої старовини пробігали в юній душі, як про-
бігають у вітряний день легкі тіні хмарок по світлій зелені
чистого поля.

Але з того вечора і замок, і його бард явились переді
мною в новому світлі. Зустрівши мене наступного дня по-
блізу острова, Януш став закликати мене до себе, запев-
няючи з задоволеним виглядом, що тепер «син таких по-
важних батьків» сміливо може відвідати замок, бо знайде
в ньому цілком порядне товариство. Він навіть привів мене
за руку до самого замку, але тут я із слізьми вирвав у
нього свою руку і пустився бігти. Замок став мені гидкий.
Вікна верхнього поверху були забиті, а низ був у володінні
капорів і салопів. Старі виповзали звідти в такому непри-
вабливому вигляді, лестили мені так нудно-солодко, лая-
лисъ поміж себе так голосно, що я щиро дивувався, як цей
суворий покійник, котрий приборкував турків у грозові но-
чі, міг терпіти цих старих у своєму сусідстві. А головне —
я не міг забути холодної жорстокості, з якою торжествую-
чі мешканці замку гнали своїх нещасних сожителів, а на
згадку про темних осіб, що зостались без притулку, в мене
стискалося серце.

Хоч би як там було, на прикладі старого замку я вінав
уперше істину, що від великого до смішного один тільки
крок. Велике в замку поросло плющем, повитицею і мохом,
а смішне здавалось мені огидним, надто вражало дитячу
уяву, бо іронія цих контрастів була мені ще недоступна.

II. ПРОБЛЕМАТИЧНІ НАТУРИ

Кілька ночей після описаного перевороту на острові
місто провело дуже неспокійно: гавкали собаки, рипіли
двері домів, і обивателі, раз у раз виходячи на вулицю,
стукали палицями по парканах, даючи комусь знати, що
вони на сторожі. Місто знало, що його вулицями в непогідній
пітьмі дощової ночі блукають люди, яким голодно
і холодно, які дріжжать і мокнуть; розуміючи, що в серцях

цих людей повинні народжуватись жорстокі почуття, місто насторожилося і назустріч цим почуттям посидало свої погрози. А ніч, як на те, спускалась на землю серед холодної зливи і відходила, залишаючи хмари, що низько бігли над землею. І вітер бушував серед негоди, хитаючи верховіття дерев, стукаючи віконницями і наспівуючи мені в моїй постелі про десятки людей, позбавлених тепла й пристановища.

Але ось весна остаточно перемогла останні пориви зими, сонце висушило землю, і разом з тим бездомні блукачі десь поділися. Собаче гавкання ночами вгамувалося, обивателі перестали стукати по парканах, і життя міста, сонне й однomanітне, пішло своїм звичаєм. Гаряче сонце, викочуючись на небо, палило курнівулиці, заганяючи під навіси верткіх дітей Ізраїля, що торгували в міських крамницях; фактори лініво валялися на осонні, пильно виглядаючи проїжджих; скрип чиновницьких пер чувся з відкритих вікон присутствених місць; ранками міські дами сновигали з кошиками по базару, а надвечір важко виступали під руку з своїми благовірними, здіймаючи вуличну пилюку пишними шлейфами. Старі із замку статечно ходили по домівках своїх покровителів, не порушуючи загальної гармонії. Обиватель охоче визнавав іхнє право на існування, твердо вважаючи небезпідставним, щоб хтось по суботах одержував милостиню, а мешканці замку одержували її цілком респектабельно.

Тільки нещасні виганці не знайшли їй тепер у місті своєї колії. Правда, вони не тинялися вулицями вночі; говорили, що вони знайшли притулок десь на горі, біля уніатської каплиці, але як вони умудрились влаштуватися там, ніхто точно не міг сказати. Всі бачили тільки, що з того боку, з гор і ярів, що оточували каплицю, вранці спускалися в місто найнеймовірніші і найпідозріліші постаті, які смерком зникали в тому ж напрямі. Своєю появою вони бентежили тиху й дрімливу течію міського життя, вирізняючись на сіренському тлі похмурими плямами. Обивателі косилися на них з вдрожою тривогою, вони, в свою чергу, кидали їх обивательське існування неспокійно-уважні погляди, від яких багатьом ставало моторошно. Їх постаті ніскільки не скидалися на аристократичних жебраків із замку,— місто їх не визнавало, та вони й не просили визнання: іхнє ставлення до міста мало чисто бойовий характер: вони вважали за краще лаяти обивателя, ніж підлещуватись до нього,— брати самим, ніж випрошувати.

Вони або жорстоко страждали від переслідувань, якщо були слабкі, або змушували страждати обивателя, якщо мали потрібну для цього силу. До того ж, як це трапляється нерідко, серед цієї обірваної й темної юрби нещасливців зустрічались особи, які розумом і талантом могли б зробити честь найдобірнішому товариству замку, але не ужилися в ньому і віддали перевагу демократичному колу уніатської каплиці. Деякі з цих постатей були позначені рисами глибокого трагізму.

І досі я пам'ятаю, як весело гриміла вулиця, коли нею проходила зігнута, похмуря постать старого «професора». Це була тиха, пригнічена ідотизмом істота в старій фрізовій шинелі, в шапці з величезним козирком і почорнілою кокардою. Учене звання, здається, було присвоєне йому внаслідок неясних переказів про те, що начебто десь і колись він був гувернером. Важко собі уявити створіння більш лагідне і смирне. Звичайно він собі тихо блукав вулицями, видно, без усякої певної мети, з тъмяним поглядом і понуреною головою. Нероби-обивателі знали дві його особливості, з яких користалися для жорстоких розваг. «Професор» завжди бурмотів щось під ніс, але ніхто не міг розібрати в цій мові жодного слова. Вона лилась, немов дзюркотів каламутний струмок, і при цьому тъмяні очі дивились на слухача, ніби намагаючись вклести в його душу невловний смисл довгої промови. Його можна було завести, як машину; для цього будь-кому з факторів, якому набридло дрімати на вулицях, варто було підклікати до себе старого і спитати про що-небудь. «Професор» похитував головою, задумливо вступивши в слухача свої вицвілі очі, і починав бурмотіти щось до безмежжя сумнє. При цьому слухач міг спокійно піти або навіть заснути, і все ж, прокинувшись, він побачив би над собою сумовиту темну постать, що весь час так само тихо бурмоче щось незрозуміле. Але сама по собі ця обставина ще не становила нічого особливо цікавого. Головний ефект вуличних здоровил був оснований на іншій рисі «професорського» характеру: нещасний не міг спокійно слухати, коли згадують про ріжучі й колючі знаряддя. Тому, звичайно в самому розпалі незрозумілої елоквенції, слухач, раптом скопившись з землі, викрикував різким голосом: «Ножі, ножиці, голки, шпильки!» Бідолашний старий, так раптово пробуджений від своїх мріень, змахував руками, наче підстрелений птах, злякано озирався і хапався за груди. О, скільки страждань лишаються незрозумілими довготесним факторам

тільки тому, що страдник не може дати уявлення про них за допомогою міцного удару кулаком! А бідолаха «професор» тільки озирався з глибоким сумом, і невимовна мука чулася в його голосі, коли, звертаючи до мучителя свої тьмяні очі, він говорив, судорожно дряпаючи пальцями по грудях:

— За серце... за серце гачком!.. за саме серце!..

Мабуть, він хотів сказати, що від цих криків у нього крається серце, але, напевне, саме це й могло розважити знудженого неробу-обивателя. І бідолашний «професор» квапливо йшов геть, ще нижче похиливши голову, немов боячись удару; а за ним гриміли перекоти вдоволеного репту, в повітрі, як удари батога, ляскали ті ж вигуки:

— Ножі, ножиці, голки, шпилки!

Треба віддати належне вигнанцям із замку: вони дружно стояли один за одного, і якщо на юрбу, що переслідувала «професора», налітав у цей час з двома-трема голодранцями пан Туркевич або особливо відставний штик-юнкер Заусайлів, то багато хто з цього натовпу був жорстоко покараний. Штик-юнкер Заусайлів, що був надзвичайно високий на зрост, мав сизо-багровий ніс і люто вирячені очі, давно вже оголосив відкриту війну всьому живому, не визнаючи будь-якого перемир'я чи нейтралітету. Щоразу після того, як він натикався на переслідуваного «професора», довго не вмовкали його лайливі крики: він носився тоді вулицями, мов Тамерлан, знищуючи все, що траплялося на шляху грізного руху; так він практикував єврейські погроми, задовго до їхнього виникнення, в широких розмірах; єреїв, що потрапляли до нього в полон, він всіляко мучив, а над єврейськими дамами чинив паскудства, поки, нарешті, експедиція бравого штика-юнкера не кінчалася в розправі, куди його незмінно саджали після жорстоких бійок з бутарями. Обидві сторони виявляли при цьому чимало геройства.

Другою постаттю, що розважала обивателів видовищем свого нещастя й падіння, був гіркий п'яниця, відставний чиновник Лавровський. Обивателі пам'ятали ще недавній час, коли Лавровського величали не інакше, як «пан пискар», коли він ходив у віцмундирі з мідними гудзиками, пов'язуючи шию чудовими кольоворовими хусточками. Це надавало ще більшої пікантності видовищу його теперішнього падіння. Переворот у житті пана Лавровського відбувся швидко: для цього досить було тільки приїхати в Княже-Віно близкучому драгунському офіцерові, який

прожив у місті лише два тижні, але за цей час устиг положити і вивезти з собою біляву дочку багатого трактирника. Відтоді обивателі нічого не чули про красуню Анну, бо вона назавжди зникла з їхнього горизонту. А Лавровський лишився з усіма своїми кольоворовими хусточками, але без надії, що скрашувала раніше життя дрібного урядовця. Тепер він уже давно не служить. Десь у маленькому містечку зосталася його сім'я, для якої він був колись надією і підпорою; але тепер він ні про що не турбувався. В рідкі тверезі хвилини життя він швидко проходив вулицями, похнюопившись і ні на кого не дивлячись, ніби пригнічений соромом власного існування; ходив він обірваний, брудний, оброслий довгим нечесаним волоссям, вирізняючись одразу серед натовпу і привертаючи загальну увагу; але сам він ніби не помічав нікого й нічого не чув. Эріка лише він кидав навколо мутні погляди, в яких відбивалося здивування: чого хочуть від нього ці чужі й незнайомі люди? Що він їм заподіяв, чого вони так уперто переслідують його? Часом у хвилини цих проблисків свідомості, коли до його слуху долітало ім'я панни з білявою косою, в серці його піднімалася бурхлива лють; очі Лавровського запалювалися темним вогнем на блідому обличчі, і він щодуху кидався на юрбу, яка швидко розбігалась. Такі вибухи, хоч і дуже рідкі, дивно збуджували цікавість нудьгуючого неробства; тож не дивно, що, коли Лавровський, похнюопившись, проходив вулицями, купка гультіпак, простуючи за ним і марно силкуючись вивести його із стану апатії, починала з досади жбурляти в нього грязюку і каміння.

Коли ж Лавровський бував п'яній, то якось уперто вибирав темні закутки попід парканами, ніколи не висихаючі калюжі та інші екстраординарні місця, де він міг сподіватись, що його не помітять. Там він сідав, простягши довгі ноги й схиливши на груди свою побіденну голівоньку. Самотність і горілка викликали в ньому приплив одвертості, бажання вилити тяжке горе, що гнітило душу, і він починав нескінченну розповідь про своє молоде занапашене життя. При цьому він звертався до сірих стовпів старого паркану, до берізки, що поблажливо шепотіла щось над його головою, до сорок, що з жіночою цікавістю підскукували до цієї темної фігури, яка ледь ворушилася.

Якщо кому-небудь з нас, малих дітей, вдавалось відшукати його в цьому стані, ми тихо оточували його і слухали з завміранням сердечним довгі й страхітливі оповідання,

Волосся вставало в нас дібом, і ми з острахом дивилися на бліду людину, що звинувачувала себе у всіляких злочинах. Якщо вірити власним словам Лавровського, він убив рідного батька, загнав у могилу матір, заморив сестер і братів. Ми не мали підстав не вірити цим жахливим зізнанням; нас тільки дивувало те, що у Лавровського було, очевидно, кілька батьків, бо одному він проткнув мечем серце, другого повільно отруював, третьоготопив у якісь пучині. Ми слухали з жахом і співчуттям, поки язик Лавровського, дедалі більше заплітаючись, не відмовлявся, нарешті, вимовляти розбірливі звуки і благодійний сон не припиняв покаянні звіряння. Дорослі сміялися з нас, кажучи, що все це брехня, що батьки Лавровського померли своєю смертю, з голоду і хвороб. Але ми чулими дитячими серцями відчували в його стогонах щирий душевний біль і, приймаючи алегорії буквально, були все-таки ближче до справжнього розуміння трагічно знівеченої життя.

Коли голова Лавровського опускалася ще нижче і з горла чулося хропіння, перериване нервовим склипуванням,— маленькі дитячі голівки схилялися тоді над нещасним. Ми уважно вдивлялися в його обличчя, стежили за тим, як тіні злочинних діянь пробігали по ньому й уві сні, як нервово зсувалися брови і губи стискались у жалісливу, майже по-дитячому плаксиву гримасу.

— Убб'ю! — скрикував він раптом, почуваючи уві сні безпредметний неспокій від нашої присутності, і тоді ми сполоханою зграєю кидалися вrozтіч.

Траплялось, що в такому сонному стані його заливало дощем, засипало пилом, а кілька разів, восени, навіть буквально заносило снігом; і якщо він не загинув передчасною смертю, то цим, без сумніву, завдячував турботам про свою сумну особу інших, подібних до нього, нещасливців і, головним чином, турботам веселого пана Туркевича, який, сильно заточуючись, сам розшукував його, термосив, зводив на ноги і вів з собою.

Пан Туркевич належав до числа людей, що, як сам він висловлювався, не дають собі плювати в кашу, і в той час, як «професор» і Лавровський пасивно страждали, Туркевич являв собою особу веселу і благополучну в багатьох відношеннях. Почати з того, що, не питуючи ні в кого дозволу на затвердження, він одразу надав собі звання генерала і вимагав від обивателів відповідних цьому званню почестей. А що ніхто не смів заперечувати його права на цей титул, то незабаром пан Туркевич цілком перейняв-

ся і сам вірою в свою велич. Виступав він завжди дуже поважно, грізно насутивши брови і виявляючи повсякчас цілковиту готовність розтрощити кому-небудь вилиці, що, як видно, вважав за найнеобхіднішу прерогативу генеральського звання. Якщо ж іноді в його безтурботній голові з'являлися щодо цього які-небудь сумніви, то, піймавши на вулиці першого стрічного обивателя, він грізно питав:

— Хто я в тутешньому місці? га?

— Генерал Туркевич! — покірно відповідав обиватель, почуваючи себе в скрутному становищі. Туркевич негайно відпускав його, велично покручуючи вуси.

— Отож-бо!

А оскільки при цьому він умів ще зовсім якось особливо ворушити своїми таргнячими вусами і був невичерпний на промовки й дотепи, то не дивно, що його постійно оточувала юрба нероб-слухачів і перед ним були навіть відчинені двері кращої «ресторації», в якій збиралися за більшародом приїжджі поміщики. Якщо сказати правду, траплялись нерідко випадки, коли пан Туркевич вилітав звідти з швидкістю людини, яку підштовхують ззаду не дуже церемонно; але випадки ці, що пояснювались недостатньою повагою поміщиків до дотепності, не впливали на загальний настрій Туркевича: весела самовпевненість була нормальним його станом, так само як і постійне сп'яніння.

Останнє було другим джерелом його благополучності,— йому досить було однієї чарки, щоб зарядитись на цілий день. Пояснювалось це величезною кількістю випитої вже Туркевичем горілки, що перетворила його кров у якесь горілчане сусло; генералові тепер досить було підтримувати це сусло на певному ступені концентрації, щоб воно ґрало і шумувало в ньому, забарвлюючи для нього світ у райдужні кольори.

Зате, якщо в якоїсь причини, днів три генералові не перепадало жодної чарки, він зазнавав нестерпних мук. Спочатку він впадав у меланхолію і малодушність; всім було відомо, що в такі хвилини грізний генерал ставав безпомічнішим за дитину, і багато хто квапився помститись на ньому за свої кривди. Його били, обпліювали, обкидали грязюкою, а він навіть не старався уникати глуму; він тільки ревів на весь голос, і слози горохом катилися йому з очей по понуро обвислих вусах. Бідолаха звертався до всіх з просьбою вбити його, мотивуючи це бажання тим, що йому однаково доведеться померти «собачою смертю під тином». Тоді всі від нього відступались. У та-

кому градусі було щось у голосі і в обличчі генерала, що змушувало найсміливіших переслідувачів скоріше йти геть, щоб не бачити цього обличчя, не чuti голосу людини, яка на короткий час усвідомлює своє жахливе становище... З генералом знову відбувалася зміна; він ставав страшний, очі гарячково спалахували, щоки западали, коротке волосся на голові вставало дібром. Швидко схопившись за ноги, він бив себе в груди і урочисто виrushав у похід вулицями, сповіщаючи гучним голосом:

— Іду!.. Як пророк Ієремія... Іду викривати нечестивих!

Це обіцяло найцікавіше видовище. Можна сказати з певністю, що пан Туркевич у такі хвилини з великим успіхом виконував функції невідомої в нашему містечку гласності; тому немає нічого дивного, що найсолідніші і найзаклопотаніші громадяни кидали звичайні справи і приєднувалися до натовпу, який супроводжував новоявленого пророка, або хоч здаля стежили за його пригодами. Звичайно він насамперед рушав до будинку секретаря повітового суду і відкривав перед його вікнами щось на зразок судового засідання, вибравши з натовпу підходящих акторів, що зображали позивачів і відповідачів, він сам говорив за них промови і сам же відповідав ім, наслідуючи з великою майстерністю голос і манери обвинувачуваного. А що при цьому він завжди вмів надати спектаклю інтересу сучасності, натякаючи на яку-небудь усім відому справу, і що, крім того, він був великим знатцем судової процедури, то не дивно, що дуже скоро з дому секретаря вибігала куховарка, щось типила Туркевичеві в руку і швидко зникала, відбиваючись під залицяні генеральського почту. Генерал, одержавши пожертву, злобно реготав і, переможено розмахуючи монетою, ішов до найближчого шинку.

Звідти, угамувавши трохи спрагу, він вів своїх слухачів до будинків «підсудків», змінюючи репертуар відповідно до обставин. А що кожного разу він одержував поспектакльну платню, то натурально, що грізний тон поступово лагіднішав, очі несамовитого пророка ставали масними, вуса закручувались угору, і вистава від викривальної драми переходила до веселого водевілю. Закінчувалася вона, як звичайно, перед будинком справника Коца. Це був найдобродушніший з градоправителів, який мав дві невеликі слабості: по-перше, він фарбував своє сиве волосся чорною фарбою, і, по-друге, мав пристрасть до товстих куховарок, покладаючись у всьому іншому на волю божу і на доброго

вільну обивательську «вдячність». Підійшовши до справницького дому, який виходив фасом на вулицю, Туркевич весело підморгував своїм супутникам, підкидав угору кашкета й оголошував гучноголосо, що тут живе не начальник, а рідний його, Туркевичів, батько і благодійник.

Потім він зводив свої очі на вікна й чекав наслідків. Наслідки ці були подвійного роду: або негайно ж з парадних дверей вибігала товста й рум'яна Мотря з милостивим дарунком від батька і благодійника, або ж двері лишались зачинені, у вікні кабінету мелькала сердита стареча фізіономія, обрамлена чорним, як смола, волоссям, а Мотря тихенько завулками прокрадалася до розправи. В розправі мав постійне місце проживання бутар Микита, який чудово набивав руку саме на поводженні з Туркевичем. Він ту ж мить флегматично відкладав убік шевську колодку і вставав із свого стільчика.

Тим часом Туркевич, не бачачи користі від дифірамбів, потроху і обережно починав переходити до сатири. Як звичайно, він починав бідкатися, що його благодійник вважає потрібним навіщось фарбувати свою поважну сивину ваксою для взуття. Потім, засмучений цілковитою неувагою до своєї красномовності, він підвищував голос, піdnімав тон і починав громити благодійника за сумний приклад, який він подає громадянам незаконним співжиттям з Мотрею. Дійшовши до цього делікатного предмета, генерал втрачав усяку надію на примирення з благодійником і тому давав волю справжньому красномовству. На жаль, завжди саме на цьому місці промови відбувалося несподіване стороннє втручання; з вікна висовувалось жовте і сердите обличчя Коца, а ззаду Туркевича схоплював з дивовижною спритністю Микита, який підкрадався до нього. Ніхто з слухачів навіть не пробував попередити промовця про небезпеку, що йому загрожує, бо артистичні прийоми Микити викликали загальне захоплення. Генерал, якого перебили на півслові, раптом якось дивно мелькав у повітрі, перекидався спиною на Микитину спину — і за кілька секунд дужий бутар, трохи зігнувшись під своєю ношею, серед оглушливих криків натовпу, спокійно йшов до буцегарні. Ще хвилина, чорні двері розправи відчинялися, як похмуря паща, і генерал, безпомічно дригаючи ногами, урочисто зникав за дверима буцегарні. Невдячна юрба кричала Микиті «ура» і поволі розходилася.

Крім цих непересічних осіб, біля каплиці знайшла притулок ще темна маса жалюгідних голодранців, появя яких

на базарі знімала велику тривогу серед перекупок, що поспішали прикрити своє добро руками, достоту як квочки прикривають курчат, коли в небі покажеться кібець. Ішли чутки, що ці жалюгідні особи, остаточно позбавлені будь-яких ресурсів з часу вигнання з замку, склали дружне товариство і займались, між іншим, дрібними крадіжками в місті і в околицях. Грунтувалися ці чутки, головним чином, на тій незаперечній посиці, що людина не може існувати без іжі; а що майже всі ці темні особи, так чи інакше, відбилися від звичайних способів її добування і були відтиснуті щасливцями з замку від благ місцевої філантропії, то з цього випливав неминучий висновок, що їм необхідно було красти або умерти. Вони не вмерли, отже... самий факт їхнього існування ставав доказом їх злочинної поведінки.

Якщо тільки це було правда, то вже не підлягало сумніву, що організатором і керівником товариства не міг бути ніхто інший, як пан Тибурцій Драб, найвизначніша особа з усіх проблематичних натур, що не ужилися в старому замку.

Походження Драба було вкрите мороком найтаємничішої невідомості. Люди, обдаровані багатою уявою, приписували йому аристократичне ім'я, яке він укрив ганьбою і тому змушений був зникнути, причому брав участь нібито в подвигах знаменитого Кармелюка. Але, по-перше, для цього він був ще не досить старим, а по-друге, зовнішність пана Тибурція не мала в собі жодної аристократичної риси. На зріст він був високий: значна сутулуватість ніби свідчила про тягар пережитих Тибурцієм нещасть; крупні риси обличчя були грубо-виразні. Коротке, трохи рудувате волосся стирчало в різні боки; низький лоб, дещо випнута вперед нижня щелепа і надзвичайна рухливість лицевих м'язів надавали всій фізіономії чогось мавпячого; але очі, що побліскували з-під навислих брів, дивились уперто й похмуро, і в них світились, разом з лукавством, гостра проникливість, енергія і неабиякий розум. В той час, як на його обличчі змінювався цілий калейдоскоп гримас, ці очі постійно зберігали один вираз, від чого мені завжди було якось несвідомо страшно дивитись на блазенство цієї дивної людини. Під ним ніби постійно струмувала глибока печаль.

Руки пана Тибурція були грубі і вкриті мозолями, великі ноги ступали по-мужичому. Зважаючи на це, більшість обивателів не визнавали за ним аристократичного

походження, і найбільше, що погоджувались допустити, це — звання дворового якого-небудь із знатних панів. Але тоді знову виникало утруднення: як пояснити його фено-менальну ученість, що для всіх була очевидною. Не було шинку у всьому місті, в якому б пан Тибурцій, на науку хосхлам, що збиралися в базарні дні, не виголошував, стоячи на бочці, цілих промов з Ціцерона, цілих розділів з Ксенофонтами. Хохли роззываючи роти й підштовхували один одного ліктями, а пан Тибурцій височів у своєму лахмітті над усім натовпом, громлячи Катіліну або описуючи подвиги Цезаря чи підступність Мітрідата. Хохли, взагалі наділені від природи багатою фантазією, уміли якось вкладати свій власний зміст в ці натхненні, хоч і незрозумілі промови... І коли, ударяючи себе в груди і блискаючи очима, він звертався до них із словами: «*Patres conscripti!*»¹, — вони теж хмурились і казали один одному:

— Отож, вражай син, як лається!

Коли ж потім пан Тибурцій, підвівши очі до стелі, починав декламувати довжелезні латинські періоди, вусаті слухачі стежили за ним з боязким і жалісним співчуттям. Їм здавалось тоді, що душа декламатора витає десь у невідомій країні (де говорять не по-християнському), а з завзятією жестикуляції промовця вони робили висновок, що з нею трапились там якісь лихі пригоди. Але найбільшого напруження досягала ця співчутлива увага, коли пан Тибурцій, пустивши очі під лоба й поводячи самими білками, діймав аудиторію тривалою скандовою Віргілія або Гомера. Його голос звучав тоді такими глухими загробними розкотами, що слухачі, які сиділи по кутках і найбільше піддавалися впливові жidівської горілки, опускали голови, звішували довгі, підстрижені спереду чуприни й починали склипувати.

— О-ох, матінко, та й жалібно ж, хай йому біс! — І сльози капали з очей і стікали по довгих вусах.

Тому нема нічого дивного, що, коли промовець раптом зіскакував з бочки й вибухав веселим реготом, засмучені обличчя хохлів одразу прояснювались, і руки тяглися до кишень широких штанів по мідяки. Втішенні благополучним закінченням трагічних екскурсій пана Тибурція, хохли поїшли його горілкою, обіймалися з ним, і в його картуз падали, подзвонюючи, мідяки.

Зважаючи на таку незвичайну вченість, довелось побу-

¹ «Отці сенаторів» (Lat.)

дувати нову гіпотезу про походження цього дивака, яка б більше відповідала викладеним фактам. Зийшлись на тому, що пан Тибурцій був колись дворовим хлопчиком якогось графа, який послав його разом із своїм сином у школу отців-єзуїтів, власне, для того, щоб чистив чоботи молодому паничеві. Виявилось, проте, що в той час, як молодий граф сприймав переважно удари трихвостої «дисципліни» святих отців, його лакей перехопив усю мудрість, яка призначалась паничевій голові.

Внаслідок тайни, що оточувала Тибурція, в числі інших професій йому приписували також чудові знання в галузі чаклунського мистецтва. Якщо на полях, що хвилюючим морем докочувались до останніх халуп передмістя, несподівано з'являлись чаклунські «закрути», то ніхто не міг виправити їх з більшою безпекою для себе і женців, ніж пан Тибурцій. Якщо лиховісний пугач прилітав вечорами на чиюсь покрівлю і гучними криками накликав туди смерть, то знову запрошували Тибурція, і він з великим успіхом проганяв зловісну птицю повчаннями з Гіта Лівія.

Ніхто не міг би також сказати, звідки в пана Тибурція з'явилися діти, а проте факт, хоч ніким і не пояснений, був наявний... навіть два факти: хлопчик років семи, але високий і розвинений не по літах, і маленька трирічна дівчинка. Хлопчика пан Тибурцій привів, чи точніше, приніс з собою з перших днів, як з'явився сам на горизонті нашого міста. Що ж до дівчинки, то, певно, він виїжджав, щоб добути її, на кілька місяців у зовсім невідомі країни.

Хлопчик, на імення Валек, високий, тонкий, чорнявий, понуро вештався іноді по місту без особливих справ, заклавши руки в кишенні, кидаючи погляди то в один бік, то в другий, бентежачи серця калачниць. Дівчинку бачили тільки раз чи двічі на руках у пана Тибурція, і потім вона кудись поділася і де перебувала — нікому не було відомо.

Подейкували про якісь підземелля на уніатській горі біля каплиці, а що в тих краях, де часто проходила з мечем і вогнем татарщина, де колись бушувала панська сваволя і чинили криваву розправу звитяжці-гайдамаки, такі підземелля трапляються нерідко, то всі вірили цим чуткам, тим більше що жила ж десь уся ця орда темних волоцюг. А вони звичайно надвечір зникали саме в напрямі каплиці. Туди своєю сонною ходою шкутильгав «професор», ішов рішучо і швидко пан Тибурцій; туди ж Туркевич, похитуючись; проводжав лютого і безпомічного Лавровського; туди йшли надвечір, тонучи в сутінках, інші

темні особи, і не було хороброї людини, яка б зважилася іти слідом за ними по глинястих урвищах. Про гору, зриту могилами, йшла погана слава. На старому кладовищі в сирі осінні ночі загорялися сині вогні, а в каплиці сичі кричали так пронизливо і дзвінко, що від криків клятої птиці навіть у безстрашного коваля стискалося серце.

III. Я І МІЙ БАТЬКО

— Погано, юначе, погано! — говорив мені нерідко старий Януш із замку, зустрічаючи мене на вулицях міста в почті пана Туркевича або серед слухачів пана Драба.

І старий хитав при цьому своєю сивою бородою.

— Погано, юначе, ви у лихому товаристві.. Шкода, дуже шкода сина поважних батьків, який не шанує родинної честі.

Справді, відтоді як померла моя мати, а суворе батькове обличчя стало ще похмуріше, мене дуже рідко бачили дома. Пізніми літніми вечорами я прокрадався садом, як молоде вовченя, уникаючи зустрічі з батьком, відчиняв за допомогою особливих пристосувань своє вікно, напівзакрите густою зеленню бузку, і тихо лягав у постіль. Якщо маленька сестричка ще не спала в своїй колисці в сусідній кімнаті, я підходив до неї, і ми тихо пестили одне одного і грались, стараючись не розбудити буркотливу стару няньку.

А рано-вранці, коли в домі всі ще спали, я вже прокладав росистий слід у густій, високій траві саду, перелазив через паркан і йшов до ставу, де мене чекали з вудочками такі ж шибайголови-товариши, або до млина, де сонний мірошник щойно відсунув заставки і вода, ледь хвилюючи на дзеркальній поверхні, кидалась у лоток і бадьоро бралася до денної праці.

Великі млинові колеса, розбуджені шумливими поштовхами води, теж здригались, якось нехотя рушали, ніби ліньючись прокинулись, але за кілька секунд уже крутились, бризкаючи піною і купаючись у холодних струменях. За ними поволі й солідно рушали товсті вали, всередині млина починали гуркотіти шестерні, шурхотіли журна, і біла борошняна курява хмарами здіймалася з щілин старого-престарого млина.

Тоді я йшов далі. Мені подобалось зустрічати пробудження природи; я бував радий, коли мені щастило спохопати заснулого жайворонка або вигнати з борозни по-

лохливого зайця. Краплі роси падали з верхівок трясучки, з головок лугових квітів, коли я пробирається полями до заміського гаю. Дерева зустрічали мене шепотом лінивої дрімоти. З вікон тюрми не виглядали ще бліді, похмурі обличчя арештантів, і лише караул, дзвінко брязкаючи рушницями, обходив навколо стіни, змінюючи потомлених нічних вартових.

Я встигав зробити далекий обхід, і все ж у місті раз у раз зустрічалися мені заспані постаті, що відчиняли віконниці будинків. Та ось сонце вже підбилося над горою, з-за ставків чути крикликий дзвінок, що скликає гімнастів, і голод кличе мене додому до ранкового чаю.

Взагалі всі мене звали волоцюгою, негідним хлопчичком і так часто докоряли за різні погані нахили, що я, нарешті, і сам перейнявся цим переконанням. Батько теж повірив цьому й робив іноді спроби взятися за мое виховання, але спроби ці завжди кінчалися невдачею. Бачачи строгое й похмуре обличчя, на якому лежала сувора печать невиліковного горя, я відчував острах і замикався в собі. Я стояв перед ним, переступаючи з ноги на ногу, посмикуючи свої штанці й озираючись на всі боки. Часом щось наче піднімалось у мене в грудях; мені хотілося, щоб він обійняв мене, посадив собі на коліна й приголубив. Тоді б я пригорнувся до його грудей, і, може, ми разом поплакали б — дитина і суворий мужчина — за нашою спільною втратою. Але він дивився на мене затуманеними очима, неначе поверх моєї голови, і я весь зіщулювався під незрозумілим для мене поглядом.

— Ти пам'ятаєш матусю?

Чи пам'ятає я її? О так, я пам'ятає її! Я пам'ятає, як, бувало, прокидаючись уночі, я шукав у темряві її ніжні руки й міцно притискався до них, вкриваючи їх поцілунками. Я пам'ятає її, коли вона сиділа хвора перед відчиненим вікном і сумно оглядала чудову весняну картину, прощаючись з нею в останній рік свого життя.

О так, я пам'ятає її!.. Коли вона, вся вкрита квітами, молода й прекрасна, лежала з печаттю смерті на блідому обличчі, я, як звіреня, забився в куток і дивився на неї палаючими очима, перед якими вперше відкрився весь жах загадки про життя і смерть. А потім, коли її понесли в натовпі незнайомих людей, чи не мої ридання звучали здавленим стогоном у сутінку першої ночі мого сирітства?

О так, я її пам'ятає!.. І тепер часто, глухої опівночі, я прокидається, словнений любові, що тіснилася в грудях,

переповнюючи дитяче серце,— прокидався з усмішкою щастя, в блаженному невідannі, навіяному рожевими снами дитинства. І знову, як раніше, мені здавалося, що вона зі мною, що я зараз зустріну її люблячу, милу ласку. Але мої руки простягалися в порожню пітьму, і в душу проникало усвідомлення гіркої самотності. Тоді я стискав руками своє маленьке серце, що так боляче стукотіло, і сльози обпалювали гарячими струмками мої щоки.

О так, я пам'ятав її.. Але на запитання високого, похмурого чоловіка, в якому я хотів, але не міг відчути рідну душу, я зіщуловався ще більше й тихо висмикував з його руки свою ручку.

І він одвертався від мене з досадою й болем. Він почував, що не має на мене ні найменшого впливу, що між нами стоїть якась незборима стіна. Він надто любив її, коли вона була жива, ис помічаючи мене через своє щастя. Тепер мене закривало від нього тяжке горе.

І мало-помалу безодня, що нас розділяла, ставала все ширшою і глибшою. Він дедалі більше переконувався, що я — поганий, зіпсований хлопчик, з черствим, егоїстичним серцем, і свідомість, що він повинен, але не може зайнятися мною, повинен любити мене, але не знаходить для цієї любові куточка в своєму серці, ще збільшувала його неприхильність. І я це відчував. Іноді, сховавшись у кущах, я стежив за ним; я бачив, як він ходив по алеях, все прискорюючи ходу, і глухо стогнав від нестерпної душевної муки. Тоді мое серце загорялось жалістю і співчуттям. Один раз, коли, стиснувши руками голову, він присів на лаву й заридав, я не витерпів і вибіг з кущів на доріжку, скоряючись неясному потягу, який штовхав мене до цього чоловіка. Але він, прокинувшись від похмурого і безнадійного споглядання, суворо глянув на мене й осадив холодним запитанням:

— Чого треба?

Мені не треба було нічого. Я швидко відвернувся, соромлячись свого пориву, боячись, щоб батько не прочитав його в моєму зніяковілому обличчі. Втікши в гущавину саду, я впав обличчям у траву і гірко заплакав з досади й болю.

З шести років я зазнав уже жаху самотності.

Сестрі Соні було чотири роки. Я любив її гаряче, і вона платила мені такою ж любов'ю; але погляд, що встановився на мене як на пропащого маленького розбійника, створив і між нами високу стіну. Щоразу, коли я починав

гратися з нею, по-своєму шумливо й жваво, стара нянька, яка вічно куняла і яка завжди дерла, з заплющеними очима, куряче пір'я для подушок, негайно прокидалась, швидко хапала мою Соню і неслас до себе, кидаючи на мене сердиті погляди; у таких випадках вона завжди нагадувала мені настовбурчену квочку, себе ж я порівнював з хижим шулікою, а Соню — з маленьким курчатком. Мені ставало дуже гірко й досадно. Не дивно отже, що незабаром я припинив будь-які спроби розважати Соню моїми злочинними іграми, а ще згодом мені стало тісно в домі і в садку, де я не зустрічав ні в кому ні привіту, ні ласки. Я став бродяжити. Вся моя істота трепетала тоді якимсь дивним передчуттям, чеканням радостей життя. Мені все здавалося, що десь там, у цьому великому й невідомому світі, за старою огорожею саду, я знайду щось; здавалось, що я повинен щось зробити і можу щось зробити, але я тільки не зінав, що саме; а тим часом назустріч цьому невідомому і таємничому в мені з глибини мого серця щось піднімалось, дратуючи й викликаючи. Я все чекав розв'язання цих питань і інстинктивно тікав і від няньки з її пір'ям, і від знайомого лінівого шепоту яблунь у нашому маленькому садку, і від дурного, стукоту ножів, що рубали на кухні котлети. Відтоді до інших непохвальних моїх епітетів додали ще прізвиська вуличного хлопчика і волоциоги, але я не звертав на це уваги. Я притерпівся до докорів і зносив їх, як зносив раптово налітаючий дощ або сонячну спеку. Я похмуро вислуховував зауваження і робив по-своєму. Вештаючись вулицями, я придивлявся дитячими цікавими очима до недоладного життя містечка з його халупами, прислухався до гудіння дротів на шосе, вдалини від міського шуму, намагаючись уловити, які вісті мчать по них з далеких великих міст, або до шелесту колосся, або до шепоту вітру на високих гайдамацьких могилах. Не раз мої очі широко розкривалися, не раз спинявся я з болісним страхом перед картинами життя. Образ за образом, враження за враженням лягали на душу яскравими плямами; я вінав і побачив багато такого, чого не бачили діти значно старші від мене, а тим часом те невідоме, що піднімалось з глибини дитячої душі, звучало в ній, як і раніше, невмовкаючим, таємничим, пориваючим, визивним рокотанням.

Коли старі з замку позбавили його в моїх очах поваги і привабливості, коли всі закутки міста стали мені відомі до останніх брудних завулків, тоді я став поглядати на

каплицю, яку видно було вдалині, на уніатській горі. Спочатку, як ляклive звіреня, я підходив до неї в різних боків, все не зважуючись вибратись на гору, що мала лиху славу. Але в міру того, як я знайомився з місцевістю, переді мною виступали тільки тихі могили і зруйновані хрести. Ніде не було видно ознак будь-якого житла й присутності людини. Все було якесь смиренне, тихе, занедбане, пусте. Тільки сама каплиця дивилася, насутившись, порожніми вікнами, наче думала якусь журливу думу. Мені захотілося оглянути її всю, зазирнути всередину, щоб перевіритися остаточно, що й там немає нічого, крім пилу. А що самому було б і страшно, і незручно робити таку екскурсію, то я навербував на вулицях міста невеликий загін із трьох шибайголів, залучених до цієї справи обіцянкою дати булок і яблук з нашого саду.

IV. Я ЗАВОДЖУ НОВЕ ЗНАЙОМСТВО

Ми пішли в екскурсію по обіді і, підійшовши до гори, стали сходити глинястими обвалами, зритими лопатами жителів і весняними потоками. Обвали оголювали схили гори, і де-не-де з глини стирчали білі зотлі кістки. В одному місці дерев'яна труна стирчала потухлим краєм, в другому — вищиряв зуби людський череп, вступившись у нас чорними западинами очей.

Нарешті, допомагаючи один одному, ми квапливо вилізли на гору з останнього обриву. Сонце вже схилялося до заходу. Коє проміння м'яко золотило зелений моріг старого кладовища, грало на перекошених хрестах, переливалось на уцілілих шибках каплиці. Було тихо, віяло спокоєм і глибоким миром занедбаного кладовища. Тут уже ми не бачили ні черепів, ні гомілок, ні трун. Зелена свіжа трава рівним, трохи схиленим до міста покровом любовно ховала в своїх обіймах жах і потворність смерті.

Ми були самі; тільки горобці метушились навколо та ластівки безшумно влітали й вилітали у вікна старої каплиці, що стояла, сумно понурившись, серед порослих травою могил, скромних хрестів, напівзруйнованих кам'яних гробниць, на руїнах яких слалася густа зелень, рябіли різnobарвні головки курячої сліпоти, кашки, фіалок.

— Нема нікого,— сказав один з моїх супутників.

— Сонце заходить,— зауважив другий, дивлячись на сонце, яке не заходило ще, а стояло над горою.

Двері каплиці були міцно забиті, вікна — високо над землею; проте, за допомогою товаришів, я збирався вилізти на них і заглянути всередину каплиці.

— Не треба! — скрикнув один з моїх супутників, раптом втративши всю свою хоробрість, і скопив мене за руку.

— Пішов під три чорти, баба! — прикрикнув на нього старший з нашої маленької армії, з готовністю підставляючи спину.

Я хоробро виліз на неї; потім він випростався, і я став ногами на його плечі. В такому положенні я легко дістав рукою раму і, переконавшись у її міцності, піднявся до вікна і сів на нього.

— Ну, що там? — спитали мене знизу з живою цікавістю.

Я мовчав. Перегнувшись через лутку, я заглянув усередину каплиці, і звідти на мене війнуло вроцистою тишею занедбаного храму. Середина високої, вузької будівлі була позбавлена будь-яких прикрас. Проміння вечірнього сонця, вільно вриваючись у відкриті вікна, розмальовувало яскравим золотом старі, обідрані стіни. Я побачив внутрішній бік замкнених дверей, провалені хори, старі, зотлілі колони, що ніби похитнулися під непосильною вагою. Кутки були заткані павутиною, і в них клубочилася та особлива пітьма, що залягає в усіх кутках таких старих будівель. Від вікна до підлоги здавалось набагато далі, ніж до трави знадвору. Я дивився наче в глибоку яму і спочатку не міг розглядіти якихось чудних предметів, що бовваніли на підлозі химерними обрисами.

Тим часом моїм товаришам набридло стояти внизу, чекаючи від мене вістей, і тому один з них, проробивши ту саму процедуру, яку проробив я раніше, повиснув поруч мене, тримаючись за віконну раму.

— Престол, — сказав він, придивившись до дивного предмета на підлозі.

— І панікадило.

— Столик для євангелія.

— А он там що таке? — з цікавістю показав він на темний предмет, що виднівся поряд з престолом.

— Попівська шапка.

— Ні, відро.

— Навіщо ж тут відро?

— Може, в ньому колись було вугілля для кадила.

— Ні, це справді шапка. А втім, можна подивитись.
Давай прив'яжемо до рами пояс, і ти по ньому спустишся.
— Еге, як же, так і спущусь!.. Лізь сам, коли хочеш.
— Ну, що ж! Думаєш, не полізу?
— Ну й лізь!

Діючи за першим поривом, я міцно зв'язав два ремені, засцепив їх за раму і, віддавши один кінець товаришеві, сам повиснув на другому. Коли моя нога торкнулась підлоги, я здригнувся; але погляд на мордочку моого приятеля, що співчутливо схилився наді мною, повернув мені бадьюрість. Стук підбора залунав під стелею, відбився в порожній каплиці, в її темних кутках. Кілька горобців спурхнули з насиджених місць на хорах і вилетіли у велику дірку в покрівлі. Із стіни, на вікнах якої ми сиділи, глянуло на мене раптом строгое лицє, з бородою, в терновім вінці. Це схильялося з-під самої стелі гіантське розп'яття.

Мені було моторошно; очі моого друга блищали захопленою цікавістю і співчуттям.

— Ти підійдеш? — спитав він тихо.

— Підійду, — відповів я так само, набираючись духу. Ale в цю хвилину трапилося щось зовсім несподіване.

Спочатку почувся стук і шум обваленої на хорах штукатурки. Щось зашамотіло вгорі, струснуло в повітрі хмарою пилу, і велика сіра маса, змахнувши крилами, знялася до дірки в покрівлі. Каплиця на мить ніби потемніла. Величезна стара сова, потурбована нашою метушнею, вилетіла з темного кутка, мелькнула, розпластавши на тлі голубого неба в прольоті, і метнулася геть.

Я відчув напад судорожного страху.

— Піdnімай! — крикнув я товаришеві, скопившись за ремінь.

— Не бійся, не бійся! — заспокоював він, готовуючись підняти мене на світло дня і сонця.

Ale раптом обличчя його споторилося від страху; він скрикнув і вмить зник, сплигнувши з вікна. Я інстинктивно оглянувся і побачив дивне явище, яке вразило мене, проте, більше подивом, ніж страхом.

Темний предмет нашого сперечання, шапка чи відро, що виявився кінцем горщиком, мелькнув у повітрі і на очах моїх зник під престолом. Я встиг тільки помітити обриси невеликої, начебто дитячої руки.

Важко передати мої почуття в цю хвилину. Я не^страждав; почуття мое навіть не можна було назвати страхом. Я був на тім світі. Звідкись, наче з іншого світу, протягом

кількох секунд долігав до мене швидким дріботінням три-
вожній тупіт трьох пар дитячих ніг. Але пезабором затих
і він. Я був один, як у труні, перед якими місце дивними
і незрозумілими явищами.

Часу для мене не існувало, тому я не міг сказати, чи
скоро я почув під престолом стриманий шепіт.

— Чого ж він не лізе собі назад?

— Бачиш, злякаєшся.

Перший голос здався мені зовсім дитячим; другий міг
належати хлопчикові мого віку. Мені здалося також, що
в щілині старого престолу блиснуло двоє чорних очей.

— Що ж він тепер буде робити? — почувся знову
шепіт.

— А ось постривай,— відповів голос старшого.

Під престолом щось дуже зашамотіло, він, здавалось,
навіть похитнувся, і в ту ж мить з-під нього виринула
постать.

Це був хлопчик років дев'яти, більший за мене, худор-
лявий і тонкий, як очеретинка. Одягнутий він був у бруд-
ну сорочинку, руки тримав у кишенях вузьких і куценських
штанців. Темне кучеряве волосся куйовдилося над чорни-
ми задумливими очима.

Хоч незнайомець, що з'явився на сцену так несподіва-
но й дивно, підходив до мене з тим безпечно-задерикува-
тим виглядом, з яким завжди на нашему базарі підходили
один до одного хлопчики, готові вступити в бійку, але все ж,
побачивши його, я дуже підбадьорився. Я підбадьорив-
ся ще більше, коли з-під того ж престолу, чи, точніше,
з люка в підлозі каплиці, яку він покривав, позаду хлопчи-
ка показалося ще замурзане личко, обрамлене білявим во-
лоссям, блискаючи на мене по-дитячому цікавими голуби-
ми очима.

Я трохи відсунувся від стіни і, згідно з рицарськими
правилами нашого базару, теж засунув руки в кишені. Це
було ознакою, що я не боюся супротивника і навіть трохи
натякаю на мою до нього зневагу.

Ми стали один проти одного і обмінялися поглядами.
Оглянувшись мене з голови до ніг, хлопчесько спитав:

— Ти чого тут?

— Так,— відповів я.— Яке твоє діло?

Мій супротивник повів плечем, ніби наміряючись ви-
йняти руку з кишені і вдарити мене.

Я й оком не змігнув.

— Я ось тобі покажу! — погрозив він.

Я випнув груди вперед.

— Ну, вдар... спробуй!..

Момент був критичний; від нього залежав характер дальших стосунків. Я чекав, але мій супротивник, окинувши мене тим же допитливим поглядом, не ворушився.

— Я, брат, і сам... теж...— сказав я, але вже миролюбніше.

Тим часом дівчинка, спершись маленькими рученятами об підлогу қаплиці, намагалась теж вилізти з люка. Вона падала, знову підводнилась і, нарешті, рушила нетвердою ходою до хлопчика. Підійшовши ближче, вона міцно вхопилася за нього і, притиснувшись до нього, подивилась на мене здивованим і трохи зляканим поглядом.

Це вирішило справу; стало цілком ясно, що в такому становищі хлопчесько не міг битися, а я, звичайно, був надто великудущним, щоб скористатися з його незручного становища.

— Як тебе звати? — спитав хлопчик, гладячи рукою біляву голівку дівчинки.

— Вася. А ти хто такий?

— Я Валек... Я тебе знаю: ти живеш у саду над ставом. У вас великі яблука.

— Так, це правда, яблука у нас добрі... хочеш?

Вийнявши з кишені двоє яблук, що призначалися для розплати з моєю армією, яка безсоромно втекла, я дав одне з них Валекові, друге простяг дівчинці. Але вона сковала своє обличчя, пригорнувшись до Валека.

— Бойтесь,— сказав той і сам передав яблуко дівчинці.

— Чого ти вліз сюди? Хіба я коли-небудь лазив у ваш сад? — спитав він згодом.

— Що ж, приходь! Я буду радий,— відповів я привітно. Відповідь моя спантеличила Валека; він задумався.

— Я тобі не компанія,— сказав він сумно.

— Чого ж? — спитав я, прикро вражений сумним томом, яким були сказані ці слова.

— Твій батько — пан суддя.

— Ну то ѿ що? — здивувався я широ.— Ти ж будеш грatisя зі мною, а не з батьком.

Валек похитав головою.

— Тибурцій не пустить,— сказав він, і, ніби це ім'я щось нагадало йому, він раптом спохватився: — Слухай... Ти, здається, славний хлопець, але все-таки тобі краще піти. Якщо Тибурцій тебе застане, буде погано.

Я погодився, що мені справді пора йти. Останнє про-

міння сонця сходило вже з вікон каплиці, а до міста було не близько.

— Як же мені звідси вийти?

— Я тобі покажу дорогу. Ми вийдемо разом.

— А вона? — ткнув я пальцем на нашу маленьку даму.

— Маруся? Вона теж піде з нами.

— Як, у вікно?

Валек задумався.

— Ні, ось що: я тобі допоможу вилізти на вікно, а ми вийдемо другим ходом.

З допомогою моого нового приятеля я виліз на вікно. Однаждавши ремінь, я обкрутив його кругом рами і, тримаючись за обидва кінці, повис у повітрі. Потім, випустивши один кінець, я плигнув додолу і висмикнув ремінь: Валек і Маруся вже чекали мене надворі під стіною.

Сонце недавно ще сковалось за горою. Місто потонуло в туманно-ліловій тіні, і лише верхівки тополь на острові різко викреслювались червоним золотом, розмальовані останніми променями. Мені здавалось, що відтоді, як я з'явився сюди, на старе кладовище, минуло не менше доби, що це було вчора.

— Як гарно! — сказав я, охоплений свіжістю близького вечора і вдихаючи на повні груди вологу прохолоду.

— Нудно тут... — з сумом промовив Валек.

— Ви всі тут живете? — спитав я, коли ми втрьох почали спускатися с гори.

— Тут.

— Де ж ваш дім?

Я не міг собі уявити, щоб діти могли жити без «дому».

Валек посміхнувся із звичайним сумним виглядом і нічого не відповів.

Ми обминули круті обвали, бо Валек знат зручнішу дорогу. Пройшовши поміж очеретами по висхому болоту і переправившись через струмок по тонких дощечках, ми опинилися біля підніжжя гори, на рівнині.

Тут треба було розлучитися. Потиснувши руку моєму новому знайомому, я простяг її також і дівчинці. Вона ласково подала мені свою крихітну ручку і, дивлячись знизу вгору голубими очима, спитала:

— Ти прийдеш до нас знову?

— Прийду. — відповів я, — неодмінно!..

— Що ж, — сказав у роздумі Валек, — гаразд, приходь, тільки в такий час, коли наші будуть у місті.

— Хто це «ваши»?

— Та наші... всі: Тибурцій, Лавровський, Туркевич. Професор... той, певно, не заважатиме.

— Добре. Я подивлюсь, коли вони будуть у місті, і тоді прийду. А поки що прощавайте!

— Гей, послухай-но,— гукнув мені Валек, коли я відішов кілька кроків.— А ти базікати не будеш, що був у нас?

— Ні кому не скажу,— відповів я твердо.

— Ну от, це добре! А цим твоїм дурням, як будуть приставати, скажи, що бачив чорта.

— Гаразд, скажу.

— Ну, прощавай!

— Прощавай.

Густі сутінки огорнули Княже-Віно, коли я наблизився до паркану свого саду. Над замком вималювався тонкий серп місяця, спалахнули зорі. Я хотів уже вилізти на паркан, як хтось схопив мене за руку.

— Васько, друже,— заговорив схильзованим шепотом мій товариш, що втік.— Як же це ти?.. Голубчику!..

— А от, як бачиш... А ви всі мене кинули!..

Він потупився, але цікавість узяла гору над почуттям сорому, і він спитав знову:

— Що ж там було?

— Що,— відповів я тоном, який не допускав сумніву,— звичайно, чорти... А ви — боягузи.

І, відмахнувшись від зніяковілого товариша, я поліз на паркан.

Через чверть години я поринув уже в глибокий сон, і уві сні мені ввижалися справжні чорти, що весело вискачували з чорного люка. Валек ганяв їх вербовим прутиком, а Маруся, весело блискаючи оченятами, сміялась і плескала в долоні.

V. ЗНАЙОМСТВО ТРИВАЄ

З того часу я весь захопився моїм новим знайомством. Увечері, лягаючи спати, і вранці, встаючи, я тільки й думав про наступний візит на гору. Вулицями міста я вештався тепер виключно з метою побачити, чи тут перебуває вся компанія, яку Януш характеризував словами «лихе товариство»; і якщо Лавровський валявся в калюжі, якщо Туркевич і Тибурцій просторікували перед своїми слухача-

До стор. 12

До стор. 18

ми, а темні особи нишпорили по базару, я зараз же біг через болото, на гору, до каплиці, перед цим наповнивши кишень яблуками, які я міг рвати в саду безборонно, і ласощами, які я завжди зберігав для своїх нових друзів.

Валек, взагалі дуже солідний,— він викликав у мене повагу до себе манерами дорослої людини,— приймав ці дарунки просто і здебільшого відкладав куди-небудь, приберігаючи для сестри, але Маруся щоразу сплескувала рученятами, і очі її загорялися вогником захоплення; бліде обличчя дівчинки займалося рум'янцем, вона сміялась, і цей сміх нашої маленької приятельки відлунював у наших серцях, винагороджуючи за цукерки, що їх ми жертвували на її користь.

Це було бліде, крихітне створіння, що скидалося на квітку, яка виростла без сонячного проміння. Невважаючи на свої чотири роки, вона ходила ще погано, невпевнено ступаючи кривими ніжками і хитаючись, як билинка; руки її були тонкі й прозорі; голівка похитувалась на тонкій шийці, як голівка степового дзвіночка; очі дивились часом так не по-дитячому сумно, і усмішка так нагадувала мені мою матір в останні дні, коли вона, бувало, сиділа біля відчиненого вікна і вітер ворушив її біляве волосся, що мені ставало самому сумно, і сльози підступали до очей.

Я мимоволі порівнював її з моєю сестрою; вони були одного віку, але моя Соня була кругла, як пампушка, і пружка, мов м'ячик. Вона так жваво бігала, коли, бувало, почне бавитись, так дзвінко сміялась, на ній завжди були такі гарні плаття, і в темні коси її щодня покоївка вплітала яскраво-червону стрічку.

А моя маленька приятелька майже ніколи не бігала і сміялася дуже рідко; коли ж сміялась, то сміх її звучав, як дуже маленький срібний дзвіночок, якого за десять кроків уже не чути. Плаття її було брудне і старе, в косі не було стрічок, але волосся в неї було набагато довше й пишніше, ніж у Соні, і Валек, на мій подив, дуже гарно вмів заплітати його, що й робив кожного ранку.

Я був одчайдушний щібайголова. «У цього малого,— говорили про мене старші,— руки й ноги налиті ртуттю», у що я й сам вірив, хоч і не уявляв собі ясно, хто і яким чином зробив зі мною цю операцію. У перші ж дні я вніс свою жвавість і в товариство моїх нових знайомих. Навряд чи луна старої каплиці повторювала коли-небудь такі гучні крики, як у цей час, коли я намагався розворушити й звабити до своїх ігор Валека й Марусю. Однак це

вдавалось погано. Валек серйозно дивився на мене й на дівчинку, і раз, коли я примусив її бігати зі мною навипередки, він сказав:

— Ні, вона зараз заплаче.

Справді, коли я розтермосив її і змусив бігти, Маруся, зачувиши мої кроки за собою, раптом обернулась до мене, піднявши рученята над головою, немов для захисту, подивилася на мене безпомічним поглядом спійманої пташки і голосно заплакала. Я геть розгубився.

— От бачиш,— сказав Валек,— вона не любить гратися.

Він посадив її на траву, нарвав квіток і кинув їй; вона перестала плакати і тихо перебирала рослини, говорила щось, звертаючись до жовтців, і підносила до губів сині дзвіночки. Я теж притих і ліг поруч Валека біля дівчинки.

— Чого вона така? — спитав я, нарешті, вказуючи очима на Марусю.

— Невесела? — перепитав Валек і потім сказав тоном ділком переконаної людини: — А це, бач, від сірого каменя.

— Ага,— повторила дівчинка, наче тиха луна,— це від сірого каменя.

— Від якого сірого каменя? — перепитав я, не розуміючи.

— Сірий камінь висмоктав з неї життя,— пояснив знову Валек, як і раніш дивлячись на небо...— Так каже Тибурцій... Тибурцій добре знає.

— Ага,— знову повторила тихим відлунням дівчинка: — Тибурцій усе знає.

Я нічого не розумів у цих загадкових словах, які Валек повторював за Тибурцієм, проте аргумент, що Тибурцій усе знає, справив і на мене своє враження. Я підвівся на лікті і глянув на Марусю. Вона сиділа в тому ж положенні, в якому посадив її Валек, і все так само перебирала квітки; рухи її тонких рук були повільні; очі вирізнялися глибокою синявкою на блідому обличчі; довгі вій були опущені. Коли я глянув на цю крихітну сумну фігурку, мені стало ясно, що в словах Тибурція,— хоч я й не розумів їх значення,— була гірка правда. Немає сумніву, хтось висмоктує життя з цієї чудної дівчинки, яка плаче тоді, коли інші на її місці сміються. Але як же може зробити це сірий камінь?

Це було для мене загадкою, страшнішою за всі примари старого замку. Хоч які страшні були турки, що мучили-

ся під землею, хоч який грізний був старий граф, що втихомирював їх у бурхливі ночі, але всі вони були схожі більше на стару казку. А тут щось незображене страшне було перед очима. Щось безформне, невблаганне, тверде й жорстоке, як камінь, схилялось над маленькою голівкою, висмоктуючи з неї рум'янець, блиск очей і жвавість рухів. «Напевно, це буває ночами», — думав я, і почуття щемливого до болю жалю стискувало мені серце.

Під впливом цього почуття я теж децо стримав свою жвавість. Пристосовуючись до тихої солідності нашої дами, обидва ми з Валеком, посадивши її де-небудь на траві, збирали для неї квітки, різниколірні камінчики, ловили метеликів, іноді робили з цегли пастки для горобців. Іноді ж, простягшись коло неї на траві, дивилися в небо, як пливуть хмари високо над кошлатою покрівлею старої каплиці, розповідали Марусі казки або вели розмови між собою.

Ці розмови з кожним днем дедалі більше закріплювали нашу дружбу з Валеком, що зростала, незважаючи на різку протилежність наших характерів. Моїй поривчастій жвавості він протиставляв сумовиту солідність і викликав до себе повагу своєю авторитетністю і незалежним тоном, з яким говорив про старших. Крім того, він часто говорив мені багато нового, про що я раніш і не думав. Чуючи, як він відзвивається про Тибурція, ніби про товариша, я спітав:

— Тибурцій тобі батько?

— Мабуть, батько,— відповів він задумливо, ніби це питання не приходило йому в голову.

— Він тебе любить?

— Так, любить,— сказав він уже впевненіше.— Він завжди про мене турбується і, знаєш, іноді він цілує мене й плаче...

— І мене любить і теж плаче,— додала Маруся з виразом дитячої гордості.

— А мене батько не любить,— сказав я сумно.— Він ніколи не цілавав мене... Він поганий.

— Неправда, неправда,— заперечив Валек,— ти не розумієш. Тибурцій краще знає. Він каже, що судя — найкраща людина в місті і що місту давно б треба було провалитися, коли б не твій батько, та ще піп, якого недавно посадили в монастир, та єврейський рабин. От через них трох...

— Що через них?

— Місто через них ще не провалилося,— так каже Тибурцій,— тому, що вони за бідних людей заступаються... А твій батько, знаєш... він засудив навіть одного графа...

— Так, це правда... Граф дуже сердився, я чув.

— Ну, от бачиш! А графа ж засудити не жарт.

— Чому?

— Чому? — перепитав Валек, трохи спантеличений...—

Тому що граф — не проста людина... Граф робить, що хоче, і їздить у кареті, до того ж... у графа гроші; він дав би іншому судді грошей, і той би його не засудив, а засудив би бідного.

— Так, це правда. Я чув, як граф кричав у нас у квартирі: «Я вас усіх можу купити і продати!»

— А суддя що?

— А батько каже йому: «Забирайтесь від мене геть!»

— Ну от, от! І Тибурцій каже, що він не боїться прогнати багатого, а як до нього прийшла стара Іваниха на милиці, він звелів принести їй стільця. От він який! Навіть і Туркевич не чинив ніколи під його вікнами скандалів.

Це була правда: Туркевич під час своїх викривальних екскурсій завжди мовчки проходив повз наші вікна, іноді навіть скидаючи шапку.

Все це примусило мене глибоко замислитись. Валек показав мені мого батька з такого боку, з якого мені ніколи не спадало на думку глянути на нього: Валекові слова зачепили в моєму серці струну синівської гордості; мені було приємно чути похвали моєму батькові, та ще від імені Тибурція, який «усе знає»; але разом з тим забриніла в моєму серці й нота щемливої любові, змішаної з гіркою свідомістю: ніколи цей чоловік не любив і не полюбить мене так, як Тибурцій любить своїх дітей.

VI. СЕРЕД «СІРИХ КАМЕНІВ»

Минуло ще кілька днів. Члени «лихого товариства» перестали з'являтись до міста, і я даремно вештався, нудьгуючи, вулицями, чекаючи на їх появу, щоб бігти на гору. Один тільки «професор» пройшов разів зо два своєю соняною хodoю, але ні Туркевича, ні Тибурція не було видно. Я дуже знудьгувався, бо не бачити Валека і Марусю стало для мене великою приkrистю. Та ось, коли я йшов одного

разу з похиленою годовою курною вулицею, Валек раптом поклав мені на плече руку:

— Чого ти перестав до нас ходити? — спитав він.

— Я боявся... Ваших не видно в місті.

— А-а... А я й не догадався сказати тобі: наших нема, приходь... А я був подумав зовсім інше.

— А що?

— Я думав, тобі набридло.

— Ні, ні... Я, брат, зараз побіжу,— заквапився я,— навіть і яблука зі мною.

На згадку про яблука Валек швидко обернувся до мене, наче хотів щось сказати, але не сказав нічого, а тільки подивився на мене чудним поглядом.

— Нічого, нічого,— відмахнувся він, бачачи, що я дивлюсь на нього вичікувально.— Іди просто на гору, а я тут ще зайду в одне місце,— діло є. Я тебе дожену по дорозі.

Я пішов поволі й часто оглядався, сподіваючись, що Валек мене дожене; проте я встиг вийти на гору і підійшов до каплиці, а його все не було. Я зупинився, не розуміючи: переді мною було тільки кладовище, пустинне і тихе, без найменших ознак життя,— тільки горобці цвірінькали на волі та густі кущі черемхи, жимолості й бузку, тулячись до південної стіни каплиці, про щось тихо шепотілись густим буйним темним листям.

Я оглянувся навколо. Куди ж мені тепер іти? Мабуть, треба дочекатися Валека. А поки що я став ходити між могилами, придивляючись до них знічев'я і намагаючись розібрати стерті написи на порослих мохом кам'яних надгробках. Тиняючись так від могили до могили, я наткнувся на просторий напівзруйнований склеп. Покрівля його була скинута чи зірвана негodoю і валялась тут-таки. Двері були забиті. З цікавістю я приставив до стіни старий хрест і, вилізши по ньому, заглянув усередину. Гробниця була порожня, тільки в середині підлоги була встановлена віконна рама з шибками, і крізь ці шиби зияла темна порожнеча підземелля.

Поки я розглядав гробницю, дивуючись з невідомого призначення вікна, на гору вибіг задиханий і стомлений Валек. В руках у нього була велика єврейська булка, за пазухою щось випиналося, по обличчю стікали краплі поту.

— Ага! — крикнув він, помітивши мене.— Ти ось дё. Якби Тибурцій тебе тут побачив, от би розсердився! Ну, та тепер вже нічого не поробиш... Я знаю, ти хлопець

хороший і нікому не розкажеш, як ми живемо. Ходім до нас!

— Куди ж це, далеко? — спитав я.

— А от побачиш. Іди за мною.

Він розсунув кущі жимолості й бузку і сховався в зелені під стіною каплиці; я пішов туди за ним і опинився на невеликому, добре втоптаному майданчику, який повністю ховався в зелені. Між стовбурами черемхи я побачив у землі досить великий отвір з земляними східцями, що вели вниз. Валек спустився туди, кличучи мене за собою, і через кілька секунд ми обидва опинилися в темряві, під зеленню. Взявши мою руку, Валек повів мене по якомусь вузькому, вогкому коридору, і, круто повернувшись праворуч, ми раптом увійшли в просторе підземелля.

Я спинився при вході, вражений небаченим видовищем. Два струмені світла різко падали зверху, вирізняючись смугами на темному тлі підземелля; світло це проходило крізь двоє вікон, одне з яких я бачив у підлозі склепу, друге, далі, мабуть, було зроблено так само; проміння сонця проникало сюди не прямо, а раніше відбивалося від стін старих гробниць; воно розливалось у вогкому повітрі підземелля, падало на кам'яні плити підлоги, відзеркалювалось і наповнювало все підземелля тьмяними відблисками; стіни теж були викладені з каменю; великі широкі колони масивно здіймалися знизу і, розкинувши у всі боки свої кам'яні дуги, міцно сходились угорі склепінням. На підлозі, в освітлених місцях, сиділи дві постаті. Старий «професор», схиливши голову і щось бурмочучи, колупав голкою в своєму лахмітті. Він не підвів навіть голови, коли ми увійшли в підземелля, і коли б не легкі рухи руки, то можна було б подумати, що ця постать — фантастична кам'яна статуя.

Під другим вікном сиділа з купкою квіток, перебираючи їх, за своєю звичкою, Маруся. Струмінь світла падав на її біляву голівку, заливав її всю, але, незважаючи на це, вона якось невиразно виділялася на тлі сірого каменю дивною і маленькою туманною плямкою, яка, здавалось, от-от розпліветься і зникне. Коли там, угорі, над землею, пробігали хмари, затіняючи сонячне світло, стіни підземелля то-нули зовсім у темряві, ніби розсувались, відходили кудись, а потім знову виступали твердим, холодним камінням, змикаючись у міцних обіймах над крихітною постаттю дівчинки. Я мимоволі згадав слова Валека про «сірий камінь», що висмоктує з Марусі її веселість, і почуття за-

бобонного страху закралося в мое серце; мені здавалось, що я відчуваю на ній і на собі незримий кам'яний погляд, пильний і пожадливий. Мені здавалось, що це підземелля чуйно стереже свою жертву.

— Валек! — тихо зрадила Маруся, побачивши брата.

Коли ж вона помітила мене, в її очах блиснула жива іскорка.

Я віддав їй яблука, а Валек, розломивши булку, частину подав їй, а другу відніс «професорові». Нещасний учений байдуже взяв це приношення і почав жувати, не кидуючи своєї роботи. Я м'явся і щулився, почуваючи себе ніби зв'язаним під гнітючими поглядами сірого каменю.

— Ходімо... ходімо звідси,— смикнув я Валека.— Виведи її...

— Ходімо, Марусю, нагору,— покликав Валек сестру.

І ми втрьох вийшли з підземелля, але й тут, нагорі, мене не покидало відчуття якоїсь напруженості. Валек був сумніший і мовчазніший, ніж звичайно.

— Ти в місті лишився для того, щоб купити булок? — спитав я у нього.

— Купити? — посміхнувся Валек.— Звідки ж у мене гроші?

— То як же? Ти випросив?

— Еге, випросиш!.. Хто ж мені дастъ?.. Ні, брате, я поцупив їх з лотка єврейки Сури на базарі! Вона не помітила.

Він сказав це звичайним тоном, лежачи впростяж із закладеними під голову руками. Я підвівся на лікті й подивився на нього.

— Ти, значить, украв?..

— Атож!

Я знову відкинувся на траву, і з хвилини ми пролежали мовчки.

— Красти недобре,— промовив я потім у сумному роздумі.

— Наші всі пішли... Маруся плакала, бо вона була голодна.

— Так, голодна! — з жаліслюю простодушністю повторила дівчинка.

Я ще не знат, що таке голод, але при останніх словах дівчинки у мене щось повернулось у грудях, і я подивився на своїх друзів, ніби побачив їх уперше. Валек, як і раніш, лежав на траві й задумливо стежив за ширяючим у небі яструбом. Тепер він уже не здавався мені таким автори-

тетним, а коли я глянув на Марусю, що тримала обома руками шматок булки, у мене занизило серце.

— Чому ж,— спитав я з зусиллям,— чому ти не сказав мені про це?

— Я і хотів сказати, а потім роздумав; у тебе ж своїх грошей нема.

— Ну то що ж? Я взяв би булок з дому.

— Як, нишком?..

— Т-так.

— Значить, і ти б теж украв.

— Я... у свого батька.

— Це ще гірше! — переконано сказав Валек.— Я ніколи не краду у свого батька.

— Ну, то я попросив би... Мені б дали.

— Ну, може, й дали б один раз,— де ж набратись на всіх старців?

— А ви хіба... старці? — спитав я ослаблим голосом.

— Старці! — понуро відрізав Валек.

Я замовк і через кілька хвилин почав прощатися.

— Ти вже йдеш? — спитав Валек.

— Так, іду.

Я йшов тому, що не міг уже цього дня грatisя з моїми друзями, як раніше, безтурботно. Чиста дитяча прив'язаність моя якось замутилася... Хоч любов моя до Валека і Марусі не стала меншою, але до неї примішався гострий струмінь співчуття, що доходив до сердечного болю. Дома я рано ліг спати, тому що не знов, куди вкласти нове болісне почуття, що переповнювало душу. Уткнувшись у подушку, я гірко плакав, поки міцний сон не прогнав своїм повіром мого глибокого горя.

VII. НА СЦЕНУ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ПАН ТИБУРЦІЙ

— Здрастуй! А я вже думав, ти не прийдеш більше,— так зустрів мене Валек, коли я на другий день знову прийшов на гору.

Я зрозумів, чому він сказав це.

— Ні, я... я завжди ходитиму до вас,— відповів я рішуче, щоб раз назавжди покінчти з цим питанням.

Валек помітно повеселів, і обидва ми відчули себе вільніше.

— Ну, що? Де ж ваші? — спитав я.— Досі не вернулися?

— Ні ще. Біс іх знає, де вони пропадають.

І ми весело заходилися споруджувати хитромудру пастку на горобців, для якої я приніс з собою ниток. Нитку ми дали в руку Марусі, і коли необережний горобець, принаджений зерном, безтурботно заскакував у пастку, Маруся смикала нитку, і кришка закривала пташку, яку ми потім відпускали.

Тим часом перед полуднем небо нахмурилось, насунулась темна хмара, і під веселі розкоти грому зашуміла злива. Спочатку мені дуже не хотілося спускатися в підземелля, але потім, подумавши, що Валек і Маруся живуть же там постійно, я переміг неприємне почуття і пішов туди разом з ними. В підземеллі було темно й тихо, але згори чулось, як перекочувався гулкий гуркіт грози, наче там іздав хто величезним возом по гіганській бруківці. Через кілька хвилин я освоївся в підземеллі, і ми весело прислушалися, як земля приймала широкі потоки зливи; гул, сплески і часті розкоти настроювали наші нерви, викликали жвавість, що шукала виходу.

— Давайте грatisя в піжмурки,— запропонував я.

Ми зав'язали очі; Маруся дзвеніла слабими переливами свого жалісного сміху і шльопала по кам'яній підлозі непроворними ноженятами, а я вдавав, що не можу пійтмати її, як раптом наткнувся на чиюсь мокру фігуру і в ту ж мить відчув, що хтось ухопив мене за ногу. Дужа рука підняла мене з долівки, і я повис у повітрі вниз головою. Пов'язка з очей моїх спала.

Тибурцій, мокрий і сердитий, страшніший ще від того, що я дивився на нього знизу, тримав мене за ноги і дико поводив очима.

— Це що таке, га? — суворо спитав він, дивлячись на Валека.— Ви тут, я бачу, весело проводите час... Завели приемну компанію.

— Пустіть мене! — сказав я, дивуючись, що і в такому незвичному положенні я все-таки можу говорити, але рука пана Тибурція тільки ще дужче стиснула мою ногу.

— Responde, відповідай! — грізно звернувся він знову до Валека, який у цьому скрутному випадку стояв, запхавши в рот два пальці, немовби на доказ того, що йому відповідати зовсім нічого.

Я помітив лише, що він співчутливо і з великою турботою стежив за моєю нещасною фігурою, що коливалась, як маятник, у повітрі.

Пан Тибурцій підняв мене ще вище і глянув в обличчя.

— Еге-ге! Пан судя, якщо мене не зраджують очі...

Чого це зволили пожалувати?

— Пусти! — промовив я вперто.— Зараз відпусти! — і при цьому я зробив інстинктивний рух, ніби збираючись тупнути ногою, але від цього весь тільки забився в повітрі.

Тибурцій зареготав.

— Ого-го! Пан судя зволять гніватися... Ну, та ти мене ще не знаєш. Ego — Тибурцій sum¹. Я ось повішу тебе над вогнем і засмажу, як порося.

Я почав думати, що справді така моя неминуча доля, тим більше що розпачливий вигляд Валека ніби підтверджував думку про можливість такого сумного кінця. На щастя, на виручку приспіла Маруся.

— Не бійся, Васю, не бійся! — підбадьорила вона мене, підійшовши до самих ніг Тибурція.— Він ніколи не смажить хлопчиків на вогні... Це неправда!

Тибурцій швидким рухом перевернув мене і поставив на ноги; при цьому я мало не впав, бо в мене паморочилася голова, але він підтримав мене рукою і потім, сівши на дерев'яний оцупок, поставив мене між колінами.

— І як це ти сюди потрапив? — допитувався він далі.— Чи давно?.. Говори ти! — звернувся він до Валека, бо я нічого не відповів.

— Давно,— відповів той.

— А як давно?

— Днів шість.

Здавалось, ця відповідь дала панові Тибурцію деяке задоволення.

— Ого, шість днів! — заговорив він, повертаючи мене обличчям до себе.— Шість днів багато часу. І ти досі нікому не розпатякав, куди ходиш?

— Нікому.

— Правда?

— Нікому,— повторив я.

— Вене, похвально!.. Можна розраховувати, що не розпатякаєш і надалі. А втім, я і завжди вважав тебе порядним хлопцем, зустрічаючи на вулицях. Справжній «вуличник», хоч і «судя». А нас судитимеш, скажи-но?

Він говорив досить добродушно, але я все-таки почував себе глибоко ображеним і тому відповів досить сердито:

— Я зовсім не судя. Я — Вася.

¹ Я есть Тибурцій (лат.).

— Одне одному не заважає, і Вася теж може бути суддею,— не тепер, так після... Це вже, брате, так ведеться віддавна. От бачиш: я — Тибурцій, а він — Валек. Я жебрак, і він — жебрак. Я, якщо вже говорити одверто, краду, і він буде красти. А твій батько мене судить,— ну, і ти колись будеш судити... ось його!

— Не буду судити Валека,— заперечив я понуро.— Неправда!

— Він не буде,— заступилась і Маруся, з цілковитим переконанням відводячи від мене жахливу підохру.

Дівчинка довірливо притулилась до ніг цього потворного чоловіка, а він ласково гладив жилавою рукою її біляве волосся.

— Ну, цього ти наперед не кажи,— сказав чудний чоловік задумливо, звертаючись до мене таким тоном, ніби він говорив з дорослим.— Не кажи, аміс¹. Ця історія ведеться віддавна, всякому своє, сиїм сиїце; кожен іде своєю доріжкою, і хто знає... може, це й добре, що твоя дорога пролягла через нашу. Для тебе добре, аміс, тому що мати в грудях шматочок людського серця замість холодного каменя,— розумієш?..

Я не розумів нічого, але все ж уступив очі в обличчя дивної людини; очі пана Тибурція пильно дивились у мої, і в них неясно мигтіло щось, ніби проникаючи в мою душу.

— Не розумієш, звичайно, бо ти ще малюк... Тому скажу тобі коротко, а ти коли-небудь і згадаєш слова філософа Тибурція: якщо колись доведеться тобі судити ось його, то згадай, що ще тоді, коли ви обидва були дурнями і гралися разом,— що вже тоді ти йшов по дорозі, по якій ходять у штанях і з добрым запасом провізії, а він біг по своїй голодранцем-безштаньком і з порожнім черевом... А втім, поки це ще станеться,— заговорив він, різко змінивши тон,— запам'ятай ще добре ось що: коли ти бовкнеш щось своєму судді або хоч птиці, яка пролетить повз тебе в полі, про те, що ти тут бачив, то не буду я Тибурцій Драб, коли я тебе не повішу ось у цьому каміні за ноги і не зроблю з тебе копченого окосту. Це ти, сподіваєшся, зрозумів?

— Я не скажу ні кому... я... Можна мені знову прийти?

— Приходь, дозволяю... *sub conditionem*² А втім, ти ще дурний і латині не розумієш. Я вже сказав тобі про окіст. Пам'ятай!..

¹ Друг (лат.).

² За умовою (лат.).

Він відпустив мене і сам простягся з утомленим виглядом на довгій лаві, що стояла біля стінки.

— Візьми он там,— показав він Валекові на великий кошик, який, увійшовши, залишив біля порога,— та розпали вогонь. Ми будемо сьогодні варити обід.

Тепер це вже був не той чоловік, що за хвилину перед цим лякав мене, поводячи очима, і не блазень, що тішив публіку заради подачок. Він розпоряджався, як господар і глава сім'ї, що повернувся з роботи і віддає накази домочадцям.

Він здавався дуже втомленим. Одяг його був мокрий від дощу, обличчя теж; волосся злилося на лобі, у всій постаті видно було тяжку втому. Я вперше бачив цей вираз на обличчі веселого промовця міських шинків, і знову цей погляд за куліси, на актора, що знеможено відпочиває після тяжкої ролі, яку він грав на житейській сцені, неначе влив щось моторошне в моє серце. Це було ще одне з тих одкровень, якими так щедро наділила мене стара уніатська каплиця.

Ми з Валеком жваво взялись до роботи. Валек запалив скіпку, і ми подалися з ним у темний коридор, що прилягав до підземелля. Там у кутку були звалені шматки напізвотлого дерева, уламки хрестів, старі дошки; з цього запасу ми взяли кілька цурпалків і, поставивши їх у камін, розвели вогонь. Потім мені довелось відступитися, і Валек сам умілими руками заходився куховарити. Через півгодини на каміні закипало вже в горщику якесь вариво, а чекаючи, поки воно звариться, Валек поставив на триногий, сяк-так збитий стіл сковороду, на якій парували кусні смаженого м'яса.

Тибурцій устав.

— Готове? — сказав він.— Ну, ѿ чудово. Сідай, малий, з нами,— ти заробив свій обід... Domine preceptor!¹ — крикнув він потім, звертаючись до «професора».— Кинь голку, сідай до столу.

— Зараз,— сказав тихим голосом «професор», здивувавши мене цією свідомою відповіддю.

А втім, іскра свідомості, викликана голосом Тибурція, не проявлялась нічим більше. Старий увіткнув голку в лахміття і байдуже, з тъмяним поглядом, усівся на одному з дерев'яних оцупків, що заміняли в підземеллі стільці.

¹ Пане наставнику! (Лат.)

Марусю Тибурцій тримав на руках. Вона і Валек іли з жадібністю, яка ясно свідчила, що м'ясна страва була для них невиданою розкішшю; Маруся облизувала навіть свої масні пальці. Тибурцій ів без поспіху і, скоряючись, певно, непереборній потребі говорити, раз у раз звертався до «професора» з своєю бесідою. Бідолашний учений виявляв при цьому надзвичайну увагу і, нахиливши голову, вислухував усе з таким розумним виглядом, ніби він розумів кожне слово. Іноді він навіть виражав свою згоду кивками голови і тихим муркотінням.

— От, *domine*, як небагато треба людині,— говорив Тибурцій.— Правда ж? От ми й найлись, і тепер нам лишається тільки подякувати богові і клеванському капеланові...

— Ага, ага! — притакував «професор».

— Ти це, *domine*, притакуєш, а сам не розумієш, до чого тут клеванський капелан,— я ж тебе знаю... А проте, не було б клеванського капелана, у нас не було б печени й ще чогось...

— Це вам дав клеванський ксьондз? — спитав я, згадавши раптом кругле добродушне обличчя клеванського «пробоща», що бував у батька.

— У цього малого, *domine*, допитливий розум,— провадив далі Тибурцій, як і раніш, звертаючись до «професора».— Справді, його священство дав нам усе це, хоч ми в нього й не просили, і навіть, можливо, не тільки його ліва рука не знала, що дає права, але й обидві руки не мали ні найменшої уяви про це... Їж, *domine*, їж!

З цієї дивної і заплутаної мови я зрозумів тільки, що спосіб придбання був не зовсім звичайний, і не втримався, щоб іще раз не вставити питання:

— Ви це взяли... самі?

— Малій не позбавлений проникливості,— вів знову Тибурцій, як і раніш.— Шкода тільки, що він не бачив капелана: у капелана черево, як справжня сорокова бочка, і, отже, обідатися йому дуже шкідливо. Тим часом ми всі, тут присутні, скоріше страждаємо на надмірну худорлявість, а тому деяку кількість провізії не можемо вважати для себе зайвою... Чи так я кажу, *domine*?

— Ага, ага! — задумливо промурмотів знову «професор».

— Ну от! Цього разу ви висловили свою думку дуже вдало, а то я вже починав думати, що в цього малого розум меткіший, ніж у деяких учених... Повертаючись,

проте, до капелана, я гадаю, що добра наука варта платні, і в такому разі ми можемо сказати, що купили у нього провізію: якщо він після цього зробить в коморі двері міцніші, то от ми й квити... А втім,— обернувся він раптом до мене,— ти все-таки ще дурний і багато чого не розумієш. А от вона розуміє: скажи, моя Марусю, чи добре я зробив, що приніс тобі печенью?

— Добре! — відповіла дівчинка, злегка блиснувши бірюзовими очима.— Маня була голодна.

Надвечір цього дня я з затуманеною головою задумливо вертався додому. Дивні висловлювання Тибурція ні на одну хвилину не похитнули моого переконання, що «красти недобре». Навпаки, болісне відчуття, яке в мене виникло раніше, ще посилилось. Жебраки... злодії... у них нема дому!.. Від людей, які оточували мене, я давно вже знат, що з усім цим пов'язується зневага. Я навіть відчував, як з глибини душі в мені піdnімається вся гіркота зневаги, але я інстинктивно захищав мою прихильність від цієї гіркої домішки, не даючи їм злитися. В результаті невиразного душевного процесу — жаль до Валека й Марусі посилився й загострився, а прихильність не зникла. Формула «недобре красти» лишилась. Але коли уява малювала мені жваве личко моїх приятельки, що облизувала свої масні пальці, я радів її радістю і радістю Валека.

У темній алейді саду я несподівано наткнувся на батька. Він, як завжди, хмуро ходив сюди й туди із звичайним дивним, наче затуманеним поглядом. Коли я опинився біля нього, він узяв мене за плече.

— Звідки це?

— Я... гуляв...

Він пильно подивився на мене, хотів щось сказати, але потім погляд його знову затуманився, і, махнувши рукою, він знову став ходити по алеї. Мені здається, що я й тоді розумів значення цього руху:

— А, однаково... І вже нема!..

Я збрехав мало не вперше в житті.

Я завжди боявся батька, а тепер тим більше. Тепер я носив у собі цілий світ неясних питань і відчувань. Чи міг він зрозуміти мене? Чи міг я будь у чому призватись йому, не зраджуючи своїх друзів? Я третмів від думки, що він дізнається коли-небудь про мое знайомство з «лихим товариством», але зрадити це товариство, зрадити Валека й Марусю — я не міг. До того ж тут було теж щось подіб-

не до «принципу»: коли б я зрадив їх, порушивши дане слово, то не міг би при зустрічі підняти на них очі від сорому.

VIII. ВОСЕНИ

Наближалась осінь. У полі йшли жнива, листя на дереві жовтіло. Разом з тим наша Маруся почала нездужати.

Вона ні на що не скаржилася, тільки все худла; обличчя її ставало дедалі блідішим, очі потемніли, стали більшими, повіки ледве піднімалися.

Тепер я міг приходити на гору, не бентежачись тим, що члени «лихого товариства» бували дома. Я зовсім призвичайвся до них і став на горі своєю людиною.

— Ти славний хлопець і коли-небудь теж будеш генералом,— казав не раз Туркевич.

Темні молоді особи робили мені з бересту луки і самостріли; високий штик-юнкер з червоним носом крутив мене в повітрі, як тріску, привчаючи до гімнастики. Тільки «професор», як завжди, поринав у якісь глибокі міркування, а Лавровський у тверезому стані взагалі уникав людей і тулився по кутках.

Всі ці люди мешкали окремо від Тибурція, який займав «з сім'єю» описане вище підземелля. Решта членів «лихого товариства» жила в такому ж підземеллі, трохи більшому, яке відокремлювалось від першого двома вузькими коридорами. Світла тут було менше, більше сирості й мороку. Уздовж стін де-не-де стояли дерев'яні лавки й окупки, що заміняли стільці. Лавки були завалені якимсь лахміттям, що заміняло постелі. Посередині, в освітленому місці, стояв верстат, на якому іноді пан Тибурцій або хтось із темних осіб майстрували столярні вироби; був серед «лихого товариства» і щвець, і кошикар, але, крім Тибурція, всі інші ремісники були або дилетанти, або якісь замірки, або люди, в яких, як я помітив, надто трусилися руки, щоб робота могла йти успішно. Долівка цього підземелля була закидана стружками і всякими обрізками; всюди був бруд і безладдя, хоч іноді Тибурцій за це дуже лаявся і примушував кого-небудь із жильців підмости і хоч як-небудь прибрати це похмуре приміщення. Я не часто заходив сюди, бо не міг звикнути до затхлого повітря, і, крім того, у тверезі хвилини тут перебував похмурий Лавровський. Він звичайно або сидів на лавочці, сховавши обличчя в

долоні і скуювавши своє довге волосся, або ходив з кутка в куток швидкими кроками. Від цієї постаті віяло чимсь важким і похмурим, чого не переносили мої нерви. Але всі інші співмешканці-бідолахи давно вже звикли до його химер. Генерал Туркевич примушував його іноді переписувати начисто складені самим Туркевичем прохання і кляузи для обивателів або жартівлів пасквілі, які потім розвішував на ліхтарних стовпах. Лавровський покірно сідав за столик у кімнаті Тибурція і цілими годинами виводив прекрасним почерком різні рядки. Разів зо два мені довелось бачити, як його, п'яного до непритомності, тягли згори в підземелля. Голова нещасного, звісившись, моталася з боку на бік, ноги безсило волочилися і стукали по кам'яних східцях, на обличчі був вираз страждання, по щоках текли слози. Ми з Марусею, міцно пригорнувшись одне до одного, дивились на цю сцену з далекого кутка; але Валек цілком вільно сновигав поміж дорослими, підтримуючи то руку, то ногу, то голову Лавровського.

Все, що на вулицях мене забавляло і цікавило в цих людях, як балаганна вистава,— тут, за кулісами, поставало в своєму справжньому неприкрашеному вигляді і тяжко гнітило дитяче серце.

Тибурцій користався тут незаперечним авторитетом. Він відкрив ці підземелля, він тут розпоряджався, і всі його накази виконувалися. Певно, саме тому я не пригадую жодного випадку, коли б хтось із цих людей, що безсумнівно втратили людську подобу, звернувся до мене з якоюсь поганою пропозицією. Тепер, навчений прозаїчним досвідом життя, я знаю, звичайно, що там була дрібна розпуста, копійчані пороки і гниль. Але коли ці люди і ці картини спливають у моїй пам'яті, огорнуті серпанком минулого, я бачу лише риси тяжкого трагізму, глибокого горя і нужди.

Дитинство, юність — це великі джерела ідеалізму!

Осінь дедалі більше входила в свої права. Небо все частіше затягалося хмарами, околиці тонули в туманних присмерках; потоки дощу шумливо лилися на землю, відлунюючи одноманітним і сумним гулом у підземеллях.

Мені було дуже важко вириватися з дому в таку негоду; а втім, я тільки старався піти з дому непоміченим; коли ж повертаєшся додому весь вимоклій, то сам розвішував одежду перед каміном і тихенько лягав у ліжко, пофілософському відмовчуючись під цілим градом докорів, які лилися з уст няньок і служниць.

Щоразу, прийшовши до своїх друзів, я помічав, що Маруся все більше хиріє. Тепер вона вже зовсім не виходила на повітря, і сірий камінь — темне, мовчазне страховоще підземелля — продовжував невпинно свою страшну роботу, висмоктуючи життя з маленького тільця. Дівчинка тепер майже весь час проводила в постелі, і ми з Валеком докладали всіх зусиль, щоб розважити її і забавити, щоб викликати тихі переливи її слабкого сміху.

Тепер, коли я остаточно зжився з «лихим товариством», сумна Марусина посмішка стала мені майже такою дорогою, як посмішка сестри; але тут ніхто не колов мені очі моєю зіпсованістю, тут не було буркотливої няньки, тут я був потрібний,— я почував, що кожного разу моя поява викликає рум'янець пожвавлення на щоках дівчинки. Валек обіймав мене, як брата, і навіть Тибурцій часом дивився на нас трьох якимись чудними очима, в яких щось блищало, ніби слюза.

На деякий час небо знову прояснилося; з нього збігли останні хмари, і над висихаючою землею, в останній раз перед приходом зими, засяяли сонячні дні. Ми щодня виносили Марусю нагору, і тут вона мовби оживала; дівчинка дивилася навколо широко розкритими очима, на щоках її спалахував рум'янець; здавалось, що вітер, обвіваючи її своїми свіжими помахами, повертає її частки життя, украдені сірими каменями підземелля. Але це тривало так недовго...

А тим часом над моєю головою теж почали збиратися хмари.

Одного разу, коли я, як завжди, вранці проходив алеями саду, я побачив в одній з них батька, а поруч старого Януша з замку. Старий улесливо кланявся і щось говорив, а батько стояв понурий, і на лобі в нього різко позначилась складка нетерпеливого гніву. Нарешті він простяг руку, ніби відстороняючи Януша з своєї дороги, і сказав:

— Ідіть собі! Ви просто старий брехун!

Старий якось закліпав і, тримаючи шапку в руках, знову забіг наперед і заступив батькові дорогу. Очі батькові бліснули гнівом. Януш говорив тихо, і слів його мені не було чути, зате уривчасті батькові фрази долітали виразно, падаючи, ніби удари хлиста.

— Не вірю жодному слову... Чого вам треба від цих людей? Де докази?.. Словесних доносів я не слухаю, а письмовий ви зобов'язані довести... Мовчати! це вже мое діло... Не хочу її слухати.

Нарешті він так рішуче відсторонив Януша, що той не посмів більше набридати йому; батько звірнув у бокову алею, а я побіг до хвіртки.

Я дуже недолюблював старого пугача в замку, і тепер серце мое здригнулося від передчуття. Я зрозумів, що підслухана мною розмова стосується моїх друзів і, можливо, також і мене.

Тибурцій, якому я розповів про цей випадок, страшенно скривився:

— У-ух, малий, яка це неприємна новина!.. О, проклята, стара гієна.

— Батько його прогнав,— зауважив я, щоб утішити Тибурція.

— Твій батько, малий; найкращий з усіх суддів, починаючи від царя Соломона... Однак чи знаєш ти, що таке *curriculum vitae*?¹ Не знаєш, звичайно. Ну, а формуллярний список знаєш? Ну, от бачиш: *curriculum vitae* — це є формулярний список людини, що не служила в повітовому суді... І якщо тільки старий пугач дещо пронюхав і зможе доставити твоєму батькові мій список, то... ах, присягаюсь богородицею, не хотів би я потрапити до судді в лапи!..

— Хіба він... злій? — запитав я, згадавши відзив Валека.

— Ні, ні, малий! Боронь тебе боже подумати це про батька. У твого батька є серце, він знає багато... Може, він уже знає все, що міг би йому сказати Януш, але він мовчить; він не вважає за потрібне цікувати старого беззубого звіра в його останньому лігві... Але, малий, як би тобі пояснити це? Твій батько служить панові, якому ім'я — закон. У нього є очі й серце тільки доти, доки закон спить собі на полицях; коли ж цей пан зійде звідти і скаже твоєму батькові: «Дану, суддя, чи не взятися нам за Тибурція Драба чи як там його звати?» — з цього моменту суддя зараз же замикає своє серце на ключ, і тоді в судді такі тверді лапи, що скоріше світ повернеться в інший бік, ніж пан Тибурцій вивернеться з його рук... Розумієш ти, малий?.. І за це я і всі ще більше поважаємо твого батька, тому що він вірний слуга свого пана, а такі люди рідкісні. Були б у закону всі такі слуги, він міг би спнати собі спокійно на своїх полицях і ніколи не прокида-

¹ Короткий життєпис (лат.).

тися... Вся біда моя в тому, що у мене з законом вийшла колись, давно вже, деяка суспіція... тобто, розумієш, несподівана сварка... ах, малий, дуже це була велика сварка!

З цими словами Тибурцій встав, узяв на руки Марусю і, відійшовши з нею в далекий куток, став цілувати її, тулячись своєю потворною головою до її маленьких грудей. А я лишився на місці і довго стояв в одній позі під враженням чудних слів чудної людини. Незважаючи на химерні й незрозумілі звороти, я прекрасно схопив суть того, що говорив про батька Тибурцій, і батькова постать в моєму уявленні ще виросла, огорнулась ореолом грізної, але симпатичної сили і навіть якоїсь величі. Та разом з тим посилювалось і інше, гірке відчуття...

«Ось він який,— думалось мені,— але все ж він мене не любить».

IX. ЛЯЛЬКА

Ясні дні проминули, і Марусі знову стало гірше. На всі наші спроби розважити її, вона дивилась байдуже своїми великими потемнілими й нерухомими очима, і ми вже давно не чули її сміху. Я став носити в підземелля свої іграшки, але й вони розважали дівчинку тільки на короткий час. Тоді я вирішив звернутися до своєї сестри Соні.

У Соні була велика лялька, з яскраво розмальованим обличчям і розкішним лляним волоссям, подарунок покійної матері. На цю ляльку я покладав великі надії і тому, відкликавши сестру в бічу алейку саду, попросив дати мені її на час. Я так палко просив її про це, так жваво описав її бідну хвору дівчинку, у якої ніколи не було своїх іграшок, що Соня, яка спочатку тільки пригортала ляльку до себе, віддала її мені і обіцяла протягом двох-трьох днів гратися іншими іграшками, нічого не згадуючи про ляльку.

Вплив цієї нарядної фаянсової панянки на нашу хвору перевершив усі мої сподівання. Маруся, яка в'янула, наче квітка восени, здавалось, раптом знову ожила. Вона так міцно мене обіймала, так дзвінко сміялася, розмовляючи з своєю новою знайomoю... Маленька лялька зробила майже чудо: Маруся, що давно вже не сходила з постелі, стала ходити, водячи за собою свою біляву дочку, і часом на-

віть бігала, як і раніше шльопаючи по підлозі кволими ногами.

Зате мені ця лялька завдала дуже багато тривожних хвилин. Насамперед, коли я ніс її за пазухою, йдучи з нею на гору, по дорозі мені зустрівся старий Януш, який довго проводжав мене очима і хитав головою. Потім днів через два старенька няня помітила пропажу і стала нишпорити по кутках, скрізь розшукуючи ляльку. Соня старалася заспокоїти її, але своїми пайчими запевненнями, що її лялька не потрібна, що лялька пішла гуляти і скоро повернеться, лише викликала подив служниць і збуджувала підоозру, що тут не проста пропажа. Батько нічого ще не знав, але до нього знову приходив Януш і був вигнаний цього разу ще з більшим гнівом; однак того ж дня батько спинив мене по дорозі до садової хвіртки і велів лишитись дома. Наступного дня повторилося те саме, і тільки через чотири дні я встав рано-ранці і махнув через паркан, поки батько ще спав.

На горі справи знову були погані. Маруся знову злягала, і їй стало ще гірше; обличчя її горіло дивним рум'янцем, біляве волосся розкидалось по подушці; вона нікого не впізнавала. Поруч неї лежала горезвісна лялька, з рожевими щоками і дурними близкучими очима.

Я розповів Валекові про свої побоювання, і ми вирішили, що ляльку необхідно віднести назад, тим більше що Маруся цього й не помітить. Але ми помилилися! Як тільки я вийняв ляльку з рук непритомної дівчинки, вона розплющила очі, подивилася перед собою затъмареним поглядом, ніби не бачачи мене, не усвідомлюючи, що з нею робиться, і раптом заплакала тихо-тихо, але разом з тим так жалібно, і на схудлому обличчі, під покровом марення, мелькнув вираз такого глибокого горя, що я зараз же в острахом поклав ляльку на місце. Дівчинка усміхнулась, пригорнула ляльку до себе і заспокоїлася. Я зрозумів, що хотів позбавити моого маленького друга першої і останньої радості її недовгого життя.

Валек боязко подивився на мене.

— Як же тепер буде? — спитав він засмучено.

Тибурцій, сидячи на лавочці з сумно похиленою головою, також дивився на мене запитливо. Тому я постараюся удати з себе по можливості без журного й сказав:

— Нічого! Нянька, мабуть, уже забула.

Але стара не забула. Коли я цього разу повернувся додому, біля хвіртки мені знову зустрівся Януш; Соню

застав з заплаканими очима, а нянька кинула на мене сердитий, нищівний погляд і щось бурчала беззубим шамкотливим ротом.

Батько спітав у мене, куди я ходив, і, вислухавши уважно звичайну відповідь, обмежився тим, що повторив мені наказ ні в якому разі не виходити з дому без його дозволу. Наказ був категоричний і дуже рішучий; порушити його я не посмів, але не зважувався також і звернутись до батька за дозволом.

Минуло чотири тяжких дні. Я засмучений ходив по саду і з нудьгою дивився в напрямі гори, чекаючи, крім того, грози, яка збиралась над моєю головою. Що буде, я не знат, але на серці в мене було важко. Мене в житті ніхто ще не карав; батько не тільки не чіпав мене й пальцем, але я від нього не чув ніколи жодного різкого слова. Тепер мене мучило тяжке передчуття.

Нарешті мене покликали до батька, в його кабінет. Я ввійшов і боязко зупинився біля одвірка. У вікно заглядало сумне осіннє сонце. Батько деякий час сидів у своєму кріслі перед портретом матері й не повертається до мене. Я чув тривожний стукіт власного серця.

Нарешті він обернувся. Я звів на нього очі і зараз же опустив їх у землю. Батькове обличчя здалось мені страшним. Минуло майже півхвилини, і протягом цього часу я відчував на собі тяжкий, нерухомий, гнітуючий погляд.

— Ти взяв у сестри ляльку?

Ці слова впали раптом на мене так виразно й різко, що я здригнувся.

— Так,— відповів я тихо.

— А знаєш ти, що це материн подарунок, яким ти повинен був дорожити, як святицею?.. Ти вкрав її?

— Ні,— сказав я, підводячи голову.

— Як ні? — скрікнув раптом батько, відштовхуючи крісло.— Ти вкрав її й відніс!.. Кому ти відніс її?.. Кажи!

Він швидко підійшов до мене й поклав мені на плече важку руку. Я з зусиллям підвів голову і глянув угору. Батькове обличчя було бліде. Складка болю, яка від часу смерті матері залягла у нього між бровами, не розгладилася і тепер, але очі палали гнівом. Я весь зіщулившся. З цих очей, очей батька, глянуло на мене, як мені здалося, безумство чи... ненависть.

— Ну, чого ж ти?.. Говори! — і рука, що тримала мое плече, стисла його дужче.

— Н-не скажу,— відповів я тихо.

— Ні, скажеш! — відрубав батько, і в голосі його за-
звучала погроза.

— Не скажу,— прошепотів я ще тихіше.

— Скажеш, скажеш!..

Він повторив це слово здавленим голосом, наче воно вирвалось у нього з болем і зусиллям. Я відчував, як тремтіла його рука, і, здавалось, чув навіть клекотання люти в його грудях. Я все нижче схиляв голову, і слози одна за одною капали з моїх очей на підлогу, але я все повторював ледве чутно:

— Ні, не скажу... ніколи, ніколи не скажу вам... Ні за що!

В цю хвилину в мені заговорив син моого батька. Він не добився б від мене іншої відповіді найстрашнішими мукаами. В моїх грудях, назустріч його погрозам, піднімалося ледве усвідомлене ображене почуття покинутої дитини і якась пекуча любов до тих, хто мене пригрів там, у старій каплиці.

Батько важко перевів дух. Я зіщулився ще більше, гіркі слози пекли мої щоки. Я чекав.

Передати, що я відчував у той час, дуже важко. Я знат, що він страшенно запальний, що в цю хвилину в його грудях кипить лють, що, можливо, через секунду мое тіло заб'ється безпомічно в його дужих і несамовитих руках. Що він зі мною зробить? — кине... знівечить; але мені тепер здається, що я боявся не цього... Навіть у цю страшну хвилину я любив цього чоловіка, та разом з тим інстинктивно відчував, що ось зараз він шаленим насильством розіб'є мою любов ущент, що потім, поки я буду жити, в його руках і після, назавжди, назавжди в моєму серці спалахне та ж полум'яна ненависть, яка промайнула для мене в його похмурих очах.

Тепер я зовсім перестав боятися; в моїх грудях залоскотало щось схоже на задерикуватий, зухвалий виклик... Здається, я чекав і хотів, щоб катастрофа, нарешті, вибухнула. Якщо так... хай... тим краще, так, тим краще... тим краще...

Батько знову важко зітхнув. Я вже не дивився на нього, тільки чув це зітхання — важке, уривчасте, довгє... Чи він сам справився з люттю, що ним оволоділа, чи це почуття не знайшло виходу через дальшу несподівану обставину, я й досі не знаю. Знаю тільки, що в цю критичну хвилину почувся раптом за відчиненим вікном різкий голос Тибурція:

— Еге-ге!.. мій бідний маленький друже...

«Тибурцій прийшов!» — промайнуло в мене в голові, але цей прихід не спривів на мене ніякого враження. Я завмер в очікуванні, і, навіть відчуваючи, як здригнулась батькова рука, що лежала на моєму плечі, я не уявляв собі, щоб поява Тибурція чи будь-яка інша зовнішня обставина могла стати між мною і батьком, могла відхилюти те, що я вважав неминучим і чого чекав з припливом запального гніву.

А тим часом Тибурцій швидко відчинив вхідні двері і, ставши на порозі, в одну секунду окинув нас обох своїми гострими рисячими очима. Я й досі пам'ятаю кожну найменшу рису цієї сцени. На мить у зеленкуватих очах, в широкому негарному обличчі вуличного оратора мелькнула холодна й зловтішна насмішка, але це було тільки на мить. Потім він похитав головою, і в його голосі зазвучав скоріше смуток, ніж звичайна іронія.

— Еге-ге!.. Я бачу моого молодого друга в дуже скрутному становищі...

Батько зустрів його похмурим і здивованим поглядом, але Тибурцій витримав цей погляд спокійно. Тепер він був серйозний, не кривлявся, і очі його дивились якось особливо засмучено.

— Пане суддя! — заговорив він лагідно. — Ви людина справедлива... відпустіть дитину. Малий був у «лихому товаристві», але, бачить бог, він не зробив нічого лихого, і якщо його серце лежить до моїх обірваних бідолах, то, присягаюсь богородицею, краще накажіть мене повісити, але я не допущу, щоб хлопчик постраждав через це. Ось твоя лялька, малий!..

Він розв'язав клуночок і вийняв звідти ляльку.

Батькова рука, що тримала мое плече, опустилася. На обличчі відбився подив.

— Що це значить? — спитав він нарешті.

— Відпустіть хлопчика, — повторив Тибурцій, і його широка долоня любовно погладила мою похилену голову. — Ви нічого не доб'єтесь від нього погрозами, а тим часом я охоче розповім вам усе, що ви хочете знати... Вийдемо, пане суддя, в другу кімнату.

Батько, що весь час поглядав на Тибурція здивованими очима, послухався. Обидва вони вийшли, а я залишився на місці, приголомшений почуттями, що переповнювали мое серце. В ту хвилину я ні в чому не здавав собі справи, і якщо тепер я пам'ятаю всі деталі тієї сцени, якщо я

пам'ятаю навіть, як за вікном метушились горобці, а з річки долітав розмірений сплеск весел,— то це просто механічна дія пам'яті. Нічого цього тоді для мене не існувало; був тільки маленький хлопчик, у серці якого струснули два різнопідні почуття: гнів і любов,— так сильно, що це серце замутилось, як мутяться від поштовху в склянці дві відстояні різнопідні рідини. Був такий хлопчик, і той хлопчик був я, і мені самому себе було немов шкода. Та ще були два голоси, що неясним, хоч і жвавим гомоном звучали за дверима.

Я все ще стояв на тому ж місці, коли двері з кабінету відчинилися, і обидва співрозмовники ввійшли. Я знову відчув на своїй голові чиюсь руку і здригнувся. То була батькова рука, що ніжно гладила мое волосся.

Тибурцій узяв мене на руки й посадив у присутності батька собі на коліна.

— Приходь до нас,— сказав він,— батько тебе відпустить попрощатися з моєю дівчинкою. Вона... вона вмерла.

Голос Тибурція затремтів, він якось чудно заморгав очима, але в ту ж мить підвівся, поставив мене на підлогу, випростався і швидко вийшов з кімнати.

Я запитливо підвів очі на батька. Тепер переді мною стояла інша людина, але в цій саме людині я знайшов щось рідне, чого марно шукав у ній раніше. Батько дивився на мене звичайним своїм задумливим поглядом, але тепер у цьому погляді був відтінок здивування і мовби запитання. Здавалось, буря, яка щойно пронеслася над нами обома, розвіяла важкий туман, що навис над батьковою душою, і застилав його добрий люблячий погляд... І батько тільки тепер, став упізнавати в мені знайомі риси свого рідного сина.

Я довірливо взяв його руку й сказав:

— Я ж не вкрав... Соня сама дала мені на час...

— Т-так,— відповів він задумливо,— я знаю... Я винен перед тобою, хлопчику, і ти постараєшся коли-небудь забути це, правда ж?

Я хутко скопив його руку і став її ціluвати. Я знов, що тепер ніколи вже він не буде дивитися на мене тими страшними очима, якими дивився за кілька хвилин перед тим, і довго стримувана любов ринула цілим потоком у мое серце.

Тепер я його вже не боявся.

— Ти пустиш мене тепер на гору? — спитав я, згадавши раптом запрошення Тибурція.

— Т-так... Іди, іди, хлопчику, попрощайся... — ласково промовив він усе це з тим самим відтінком подиву в голосі. — Так, а проте, постривай... будь ласка, хлопчику, почекай трохи.

Він пішов у свою спальню і, через хвилину вийшовши звідти, сунув мені в руку кілька напірців.

— Передай це... Тибурцію... Скажи, що я уклінно прошу його, — розумієш?.. уклінно прошу — взяти ці гроші... від тебе... Ти зрозумів?.. Та ще скажи, — додав батько, ніби вагаючись, — скажи, що коли він знає одного тут... Федоровича, то хай скаже, що цьому Федоровичу краще піти з нашого міста... Тепер іди, хлопчику, іди скоріш.

Я догнав Тибурція вже на горі і, задихавшись, недоладно виконав батькове доручення.

— Уклінно просить... батько... — і я став тицяті йому в руку дані батьком гроші.

Я не дивився йому в обличчя. Гроші він узяв і похмуро вислухав дальше доручення відносно Федоровича.

У підземеллі, в темному кутку, на лавочці лежала Маруся. Слово «смерть» не має ще повного значення для дитячого слуху, і гіркі слози тільки тепер, коли я дивився на це неживе тіло, здушили мені горло. Моя маленька приятелька лежала серйозна й сумна, з печально витягнутим личком. Закриті очі трохи запали і ще різкіше відтінилися синіями. Ротик трохи розкрився, з виразом дитячої печалі. Маруся ніби відповідала цією гримасою на наші слози.

«Професор» стояв у головах і байдуже хитав головою. Штик-юнкер стукає у кутку сокирою, готовуючи, з допомогою кількох темних осіб, домовинку із старих дощок, зірваних з покрівлі каплиці. Лавровський, тверезий і з виразом повної свідомості, прибирав Марусю зібраними ним самим осінніми квітами. Валек спав у кутку, здригаючись у сні всім тілом і часом нервово склипував.

ЗАКІНЧЕННЯ

Незабаром після описаних подій члени «лихого товариства» розбрелись у різні сторони. Залишились тільки «професор», що, як і раніше, до самої смерті тинявся вулицями міста, та Туркевич, якому батько давав час від часу деяку письмову роботу. Я з свого боку пролив чимало

крові в битвах з єврейськими хлопчисками, що терзали «професора» нагадуванням про ріжучі і колючі знаряддя.

Штик-юнкер і темні особи подались кудись шукати щастя. Тибурцій і Валек зовсім несподівано зникли, і ніхто не міг сказати, куди вони подались тепер, як ніхто не зінав, звідки вони прийшли в наше місто.

Стара каплиця дуже потерпіла від часу. Спочатку на ній завалилася покрівля, продавивши стелю підземелля. Потім навколо каплиці стали утворюватись обвали, і вона стала ще похмуріша; ще голосніше завивають у ній пугачі, а вогні на могилах темніми осінніми ночами спалахують синім лиховісним світлом.

Тільки одна могила, обгороджена частоколом, кожної весни зеленіла свіжим дерном, рябіла квітами.

Ми з Сонею, а іноді навіть з батьком, відвідували цю могилу; ми любили сидіти на ній у тіні берези, яка тривожно лепетала, і дивитись на місто, що тихо сяяло, повите туманом. Тут ми з сестрою разом читали, думали, ділилися своїми першими молодими думками, першими планами крилатої і чесної юності.

Коли ж настав час і нам залишити тихе рідне місто, тут-таки в останній день ми обое, повні життя і надій, проголошували над маленькою могилкою свої обітниці.

1885

«ЛІС ШУМИТЬ»

Поліська легенда

Було, та за водою пішло

I

іс шумів...

У цьому лісі завжди стояв шум — рівний, протяжний, як відгоміндалекого дзвону, спокійний і невиразний, як тиха пісня без слів, як неясний спогад про минуле. В цьому завжди стояв шум, бо це був старий, дрімучий бір, якого ще не торкалися пилка й сокира лісового барішника. Високі столітні сосни з червоними могутніми стовбурами стояли похмурою раттю, щільно зімкнувшись угорі зеленим верховіттям. Унизу було тихо, пахло смолою; крізь покрив соснових голок, що всипали землю, пробилася яскрава папороть, пишно розкинулась химерною бахромою і стояла непорушно, не ворухнувшись листом. По вогких куточках тяглися високими стеблами зелені трави; біла кашка схилялась обважнілими голівками, мов у тихій знемозі. А вгорі, без кінця й без упину, линув лісовий шум, наче невиразні зітхання старого бору.

Та тепер ці зітхання ставали дедалі глибшими, сильнішими. Я їхав лісовою стежкою, і, хоч неба мені не було видно, але з того, як хмурився ліс, я відчував, що над ним тихо підіймається важка хмара. Час був не ранній. Між стовбурами де-не-де пробивався ще скісний промінь призахідного сонця, але в хащах розповзався вже імлистий присмерк. На вечір збиралася гроза.

На сьогодні треба було вже облишити всяку думку про полювання; аби тільки до грози дістатися нічлігу. Мій кінь цокав копитом по оголеному корінню, хропів і нашорощував вуха, прислухаючись до гучного виляску лісової луни. Він сам наддавав ходи до знайомої лісової стежки.

Загавкав собака. Між порідліми стовбурами мигтять мазані стіни. Синій струмок диму в'ється під навислою

зеленію; похилена хата з кошлатою покрівлею притулилась під стіною червоних стовбурів; вона ніби вростає в землю, тимчасом як стрункі й горді сосни високо похитують над нею своїми головами. Посеред галявини, щільно притиснувшись один до одного, стоять купкою молоді дуби.

Тут живуть звичайні супутники моїх мисливських екскурсій — лісники Захар і Максим. Але тепер, мабуть, обох нема дома, бо ніхто не виходить на гавкання здоровенної вівчарки. Тільки старий дід, з лисою головою й сивими вусами, сидить на прильбі і плете личак. Вуса в діда звисають мало не до пояса, очі дивляться тъяно, наче дід усе згадує щось і не може пригадати.

— Здоров, діду! Є хто дома?

— Еге! — хитає дід головою.— Нема ні Захара, ні Максима, та й Мотря подалася в ліс по корову... Корова кудись зайшла,— може, ведмеді... розірвали... От воно як, нема нікого!

— Ну, нічого. Я з тобою посиджу, підожду.

— Підожди, підожди,— киває дід, і, поки я прив'язую коня до гілки дуба, він вдивляється в мене слабими й мутними очима. Немічний уже старий дід: очі не бачать і руки трясуться.

— Хто ж ти такий, хлопче? — питает він, коли я сідаю біля нього на прильбі.

Це питання я чую в кожні свої одвідини.

— Еге, знаю тепер, знаю,— каже старий, починаючи знову плести личак.— От стара голова, як решето, нічого не держить. Тих, що давно померли, пам'ятаю,— ой, добре пам'ятаю! А нових людей усе забиваю... Зажився на світі.

— А давно ти, діду, живеш у цьому лісі?

— Еге, давненько! Француз приходив у царську землю, я вже був.

— Багато ж ти на своєму віку бачив. Мабуть, є що розказати.

Дід дивиться на мене з подивом.

— А що ж мені бачити, хлопче? Ліс бачив... Шумить ліс, шумить і вдень, і вночі, взимку шумить і влітку... І я, як та деревина, вік прожив у лісі і не помітив... От і в яму пора, а подумаю іншим разом, хлопче, то й сам не зміркую: чи жив я на світі, чи ні... Еге, от воно як! Може, я зовсім не жив...

Край темної хмари висунувся з-за густого верховіття

над лісовою галевиною; віття сосен, що замикали галевину, захиталося під подувом вітру, і лісовий шум пролетів глибоким посиленням акордом. Дід підвів голову й прислухався.

— Буря йде,— сказав він через хвилину.— Це ось я знаю. Ой-ой, зареве вночі буря, сосни ламатиме, з корінням буде вивертати!.. Заграє лісовий хазяїн...— додав він тихше.

— Звідки ж ти знаєш, діду?

— Еге, це я знаю! Добре знаю, як дерево говорить... Дерево, хлопче, теж бойться... От осика, прокляте дерево, все щось лопоче,— і вітру нема, а вона тремтить. Сосна в бору ясного дня грає-дзвенить, а тільки зірветься вітер, вона загуде й застогне. Це ще нічого... А ти ось слухай тепер. Я хоч очима погано бачу, а вухом чую: дуб зашумів, дуба вже зачіпає на галевині... Це на бурю.

Справді, купка невисоких корчуватих дубів, що стояли серед галевини, захищенні високою стіною бору, махала міцним віттям, і від нього линув глухий шум, який легко було відрізнити від лунного дзвону сосен.

— Еге чуєш, хлопче? — каже дід з дитячою лукавою усмішкою.— Я вже знаю: зачепило отак-от дуба, значить, хазяїн уночі піде, ламати буде... Та ні, не зламає! Дуб — дерево міцне, навіть хазяїнові не під силу... от' як!

— Який же хазяїн, діду? Сам же ти кажеш: буря ламає.

Дід з лукавим виглядом закивав головою.

— Еге, я ж це знаю!.. Тепер, кажуть, такі люди пішли, що вже нічому не вірять. От воно як! А я ж його бачив, ось як тебе тепер, а то ще й краще, бо тепер у мене очі старі, а тоді були молоді. Ой-ой, як ще бачили мої очі замолоду!..

— Як же ти його бачив, діду, скажи лише?

— А от, все одно, як і тепер: зразу сосна застогне в бору... То дзвенить, а то стогнати почне: є-ох-хо- є... є-ох-є! — і затихне, а потім знову, потім знову, та частіше, та жалісніше. Еге, бо багато її повалить хазяїн уночі. А тоді дуб заговорить. А надвечір усе більше, а вночі й піде крутити: бігає по лісу, сміється й плаче, вертиться, танцює та все на дуба налягає, все кортить вирвати... А я раз восени й подивився у віконце; от юному це й не до сердця: підбіг до вікна, тар-рах у нього сосновим корчесом; мало мені всього обличчя не покалічив, хай юному всячина;

та я не дурень — одскочив. Еге, хлопче, от він який сердитий!..

— А який же він на вигляд?

— А на вигляд він все одно, як стара верба, що стоїть на болоті. Дуже схожий!.. І волосся — як суха омела, що виростає на деревах, і борода теж, а ніс — як здоровенний сук, а морда корява, наче лишаями поросла. Тьху, який гідкий! Не дай же бог ні одному хрещеному на нього бути схожим... Йй-богу! Я таки й удруге на болоті його бачив, близько... А хочеш, приходь узимку, то й сам побачиш його. Зійди отуди, на гору, — лісом та гора поросла, — і вилізь на найвище дерево, на вершечок. От звідтіль іншого дня й можна його побачити: іде він білим стовпом поверх лісу, так і крутиться сам, з гори в долину спускається. Побіжить, побіжить, а потім у лісі й пропаде. Еге!.. А де пройде, там слід білим снігом устилає... Не віриш старій людині, то коли-небудь сам подивись.

Розбалакався старий. Здавалося, жвавий і тривожний гомін лісу та нависла в повітрі гроза збуджували стару кров. Дід кивав головою, посміхався, моргав вицвілими очима.

Аж раптом ніби якась тінь пробігла по високому, поритому зморшками лобу. Він штовхнув мене лікtem і сказав з таємничим виглядом:

— А знаєш, хлопче, що я тобі скажу?.. Він, звісно, лісовий хазяїн — мерзенна тварюка, це правда. Хреценій людині аж гідко побачити таку бридку мармизу... Ну, тільки треба про нього правду сказати: він зла не котить. Пожартувати з людиною пожартує, а щоб зло котити, цього не буває.

— Та як же, діду, ти сам казав, що він тебе хотів ударити корчем?

— Еге, хотів-таки! Так то ж він розсердився, чого я у вікно на нього дивлюся, от воно що! А коли в його діла носа не сунути, то й він такому чоловікові ніякої капості не зробить. Ось він який, лісовик!.. А знаєш, у лісі від людей страшніші діла бували... Еге, йй-богу!

Дід нахилив голову і з хвилину сидів мовчки. Потім, коли він подивився на мене, в його очах, крізь тъмяну оболонку, що заслала їх, блиснула мовби іскорка пробудженої пам'яті.

— Ось я тобі розкажу, хлопче, лісову нашу бувальщину. Була тут раз, на самому оцьому місці, давно... Пам'я-

таю я, наче сон, а як зашумить ліс гучніше, то й усе пригадую... Хочеш, розкажу тобі, га?

— Хочу, хочу, діду! Розкажуй!

— Та й розкажу ж, еге! Слухай ось!

II

У мене, знаєш, батько з матір'ю давно померли, я ще малим хлоп'ям був... Покинули вони мене на світі самого. Ось воно як зо мною було, еге! От громада й думає: «Що ж нам тепер з цим хлопчиком робити?» Ну, й пан теж собі думає... І прийшов на той раз з лісу лісник Роман та й каже громаді: «Дайте мені цього хлопця в сторожку, я його годуватиму... Мені в лісі веселіше, і йому хліб...» От він як каже, а громада йому відказує: «Бери!» Він і взяв. То я з того самого часу в лісі й зостався.

Тут мене Роман і вигодував. Отож чоловік був який страшний, не дай господи!. Сам здоровий, очі чорні, і душа в нього темна з очей прозирала, бо все ж життя цей чоловік у лісі сам жив: ведмідь йому, люди гомоніли, все одно, що брат, а вовк — племінник. Усякого звіра він знов і не боявся, а людей цурався і не дивився навіть на них... Ось він який був — її-богу, правда! Бувало, як він на мене гляне, то в мене по спині мов кицька хвостом поведе... Ну, а чоловік був усе-таки добрий, годував мене, нема що казати, добрє: каша, бувало, гречана завжди у нього з салом, а коли качку вб'є, то й качка. Що правда, то вже правда, годував-таки.

Отак ми й жили вдвох. Роман у ліс піде, а мене в сторожці замкне, щоб звірюка не з'їла. А опісля дали йому жінку Оксану.

Пан йому жінку дав. Приклікав його на село та й каже: «От цю,— каже,— Ромасю, женись!» Каже панові Роман спочатку: «А на якого ж мені біса жінка? Що мені в лісі робити з бабою, коли в мене вже й без того хлопець є? Не хочу я,— каже,— женитися!» Не звик він з дівчата-ми морочитись, от що! Ну, та й пан теж хитрий був... Як згадаю про цього пана, хлопче, то й подумаю собі, що тепер уже таких нема,— нема таких панів більше,— вивелись... От хоч би й тебе взяти: теж, кажуть, і ти панського роду... Може, воно й правда, а таки нема в тобі отого... справдешнього... Так собі, мізерний хлопчина, та й годі.

Ну, а той справедливій був, з колишніх... От, скажу тобі, таке на світі водиться, що сотні людей одного чоловіка бояться, та ще як!.. Подивися ти, хлопче, на яструба і на курча: обое з яйця вилупились, та яструб зараз угому націляється, еге! Як крикне в небі, то враз не те що курчата — і старі півні забігають... Отож яструб — панська птиця, а курка — проста мужичка...

От, пам'ятаю, я малим хлоп'ям був: везуть мужики з лісу товсті колоди, чоловік, може, з тридцять. А пан один на своєму конику іде та вуса крутить. Коник під ним грає, а він кругом дивиться. Ой-ой! забачать мужики пана, ото забігають, коней у сніг звертають, самі шапки скидають. Опісля скільки б'ються, з снігу колоди вивозять, а пан собі скаче,— от йому, бач, і одному на дорозі тісно! Поведе пан брововою — уже мужики бояться, засміється — і всім весело, а нахмуриться — усі посмутніють. А щоб хто панові міг перечити, того, либонь, і не бувало.

Ну, а Роман, звісно, у лісі виріс, обходження не знав, і пан на нього не дуже й сердився.

— Хочу,— каже пан,— щоб ти оженився, а навіщо — про те я сам знаю. Бери Оксану.

— Не хочу я,— відказав Роман,— не треба мені її, хоч би й Оксани! Нехай з нею чортяка жениться, а не я... От як!

Звелів пан принести канчуки, поклали Романа, пан його питав:

— Будеш, Романе, женитися?

— Ні,— каже,— не буду.

— Силте ж йому,— каже пан,— у матню, скільки влізе,

Всипали йому таки чимало; Роман на що вже здоровий був, а все ж йому набридло.

— Киньте вже,— каже,— годі-таки! Нехай же її краще всі чорти візьмуть, як мені за бабу стільки муки приймати. Давайте її сюди, буду женитися!

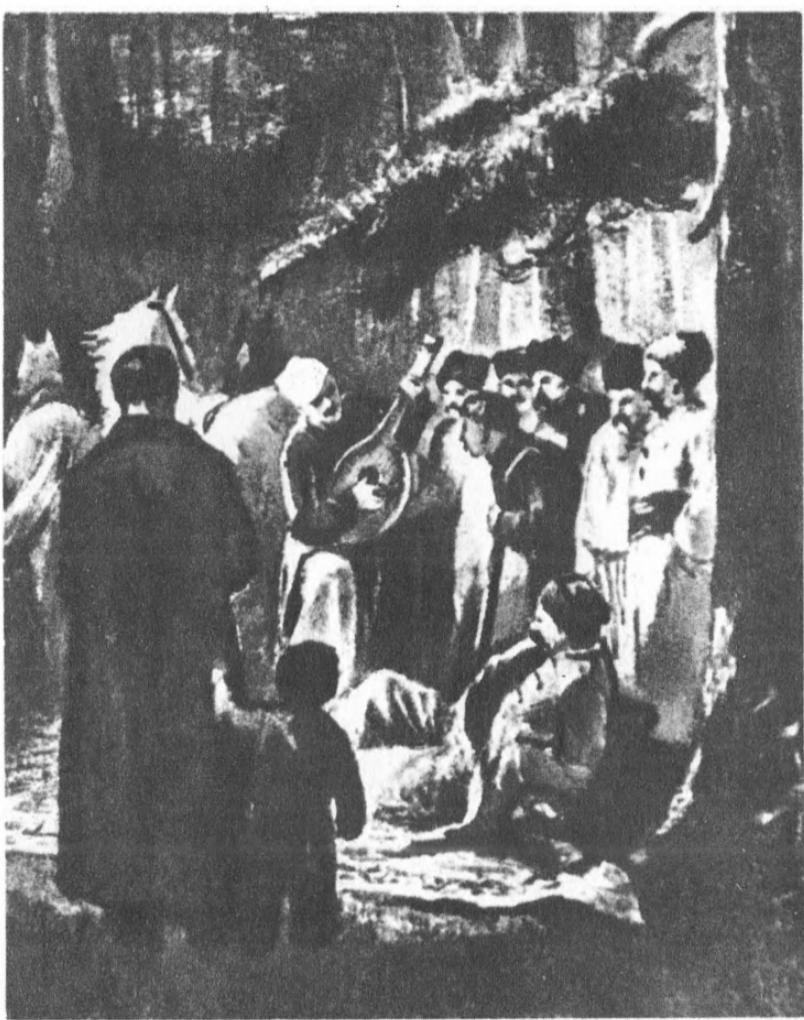
Жив у дворі в пана доїджджачий, Опанас Швидкий. Приїхав він саме тоді з поля, як Романа до шлюбу заохочували. Почув він про Романову біду — бух панові в ноги. Таки впав у ноги, цілує...

— Як,— каже,— вам, милостивий пане, чоловіка мордувати, краще я з Оксаною оженюся, слова не скажу...

Еге, сам-такі хотів оженитися з нею. От який чоловік був, їй-богу!

До стор. 52

До стор. 72

От Роман зрадів був, повеселів. Звівся на ноги, зав'я-
зав матню та й каже:

— От,— каже,— добре. Тільки що б тобі, чоловіче, раніше трохи приїхати? Та й пан теж — завжди отак!.. Не розпитався було до пуття, може ж, хто охотою жениться. Зараз ухопили чоловіка і давай йому сипати! Хіба,— каже,— це по-християнському так робити? Тъху!..

Еге, він часом і панові спуску не давав. От який був Роман! Коли вже розсердиться, то до нього, бувало, не підступайся, хоч би й пан. Ну, а пан хитрий! У нього, бач, інше на думці було. Звелів знову Романа покласти на траві.

— Я,— каже,— тобі, дурневі, щастя бажаю, а ти носа вернеш. Тепер ти один, як ведмідь у барлозі, і заіхати до тебе невесело... Сипте ж йому, дурневі, поки не скаже годі! А ти, Опанасе, іди собі к бісовій матері. Тебе,— каже,— до обіду не кликали, то сам за стіл не сідай, а то бачиш, яке Романові частування? Коли б і тобі того не було.

А Роман уже і не в жарт розсердився, еге! Його луплють-таки добряче, бо колишні люди, знаєш, уміли славно канчуками шкуру спускати, а він лежить собі й не каже: годі! Довго терпів, а все ж опісля плюнув:

— Не діжде батько її, щоб через бабу християнинові отак сипали, та ще й не лічили. Годі! Щоб вам руки повід-сихали, бісова двірня! Навчив же вас чорт канчуками орудувати! Та я ж вам не сніп на току, щоб мене отак молотили. Коли так, то, отже, й женюсь.

А пан собі сміється.

— От,— каже,— й добре! Тепер на весіллі хоч сидіти тобі й не можна, зате танцюватимеш більше...

Веселій був пан, ій-богу, веселій, еге! Та тільки опісля погане з ним скілось, не дай бог ні одному крещеному. Справді, нікому такого не побажаю. Либонь, і жидові на-віть не слід такого бажати. От я що думаю...

Отак-от Романа й оженили. Привіз він молоду жінку в сторожку; зразу все лаяв та дорікав своїми канчуками.

— І сама ти,— каже,— того не варта, скільки через тебе чоловіка мордували.

Прийде, бувало, з лісу та зараз і почне її з хати виганяти.

— Іди собі! Не треба мені баби в сторожці! Щоб і духу твого не було! Не люблю,— каже,— коли в мене баба в хаті спить. Дух,— каже,— поганий.

Еге!

Ну, а опісля нічого, притерпівся. Оксана, бувало, хату вимете й вимаже чистенько, посуд розставить; блищиць усе, аж серце радіє. Роман бачить: гарна жінка,— потроху й звик. Та й не тільки звик, хлопче, а став її любити, їй-богу, не брешу! От яке діло з Романом вийшло. Як приди-вився гарненько до жінки, тоді й каже:

— От спасибі панові, добра мене навчив. Та й я ж таки нерозумний був чоловік: скільки канчуків прийняв, а воно, як тепер бачу, нічого й поганого нема. Ще й добре навіть. От воно що!

Ото минуло скількись там часу, я й не знаю, скільки. Лягла Оксана на лавку, стала стогнати. Надвечір занедужала, а вранці прокинувся я, чую: хтось тонким голосом квилить. «Еге! — думаю я собі,— це ж, видно, дитина наїшлася». А воно справді так і було.

Недовго пожила дитина на білому світі. Тільки й жило, що з ранку до вечора. Увечері й пищати перестало... Заплакала Оксана, а Роман і каже:

— От і нема дитини, а коли її нема, то нінащо тепер і попа кликати. Поховаемо під сосною.

От як каже Роман, та й не те що каже, а так якраз і зробив: викопав могилку й поховав. Он там старий пень стоїть, громом його спалило... Так ото ж і є та сама сосна, де Роман дитину закопав. Знаєш, хлопче, от же я тобі скажу: і досі, як сонце сяде і зоря-зірка над лісом стане, літає якась пташка та й кричить. Ох, і жалібно квилить пташина, аж серце щемить! Так це й є нехрещена душа,— хреста собі просить. Хто тямущий чоловік, по книгах учівся, то, кажуть, може їй хреста дати, і не стане вона більше літати... Та ми ось тут у лісі живемо, нічого не знаємо. Вона літає, вона просить, а ми тільки й кажемо: «Гостьєть, бідна душа, нічого ми не можемо зробити!» От заплаче й полетить, а потім і знову прилітає. Ех, хлопче, шкода бідної душі!

От видужала Оксана, все на могилку ходила. Сяде на могилці й плаче, та так дуже, що по всьому лісу, бувало, голос її ходить. Це вона так своєї дитини жаліла, а Роман не жалів дитини, а Оксану жалів. Прийде, бувало, з лісу, стане біля Оксани й каже:

— Мовчи вже, дурна ти бабо! От було б за чим плакати. Померла одна дитина, то, може, друга буде. Та ще, гляди, й краща, еге! Бо та ще, може, й не моя була, я ж таки й не знаю. Люди кажуть... А це буде моя.

От уже й не любила Оксана, коли він отак говорив. Перестане, бувало, плакати і почне його негарними словами лаяти. Ну, Роман на неї не сердився.

— Та ѿ чого ж ти,— питає,— лаєшся? Я ж нічого такого не сказав, а тільки сказав, що не знаю. Через те ѿ не внаю, що перше ти не моя була і жила не в лісі, а на світі, поміж людей. То як же мені знати? Тепер ось ти в лісі живеш, от і добре. А таки казала мені баба Федоська, коли я по неї на село ходив: «Щось-то в тебе, Романе, скоро дитина поспіла!» А я кажу бабі: «Як же мені-таки знати, скоро чи не скоро?..» Ну, а ти таки кинь голосити, а то я розсерджусь, то ще, гляди, коли б тебе ѿ не побив.

От Оксана полає, полає їого та ѿ перестане.

Вона їого, бувало, ѿ полає, і по спині вдарить, а як почне Роман сам сердитись, вона ѿ притихне,— боялася. Приголубить їого, обійме, поцілує і в очі загляне... От мій Роман і вгомониться. Бо... бачиш, хлопче... Ти, либонь, не знаєш, а я, старий, хоч сам і жонатий не був, а таки бачив на своєму віку: молода жінка дуже солодко цілується, хоч якого сердитого чоловіка може вона обдурити. Ой-ой!.. Я ж таки знаю, які ці жінки. А Оксана була гладка така молодиця, що тепер я вже щось таких більше ѿ не бачу. Тепер, хлопче, скажу тобі, і жінки не такі, як колись.

От раз у лісі ріжок засурмив: тра-та, тара-тара-та-та-та!.. Так і розливається по лісі, весело та лунко. Я тоді мале хлоп'я був і не знов, що це таке, бачу: птахи з гнізд злітають, крилами махають, кричат, а де ѿ заєць пригнув вуха на спину ѿ летить щодуху. От я ѿ думаю: може, це звір який невиданий так гарно кричить. А то ж не звір, а пан собі на конику лісом іде та в ріжок сурмить; за паном доїжджаючи верхи і собак на смику ведуть. А за всіх доїжджаючих найкращий Опанас Швидкий, за паном у синьому козакині гарцує, шапка на Опанасі з золотим верхом, кінь під ним грає, рушниця за плечима блищить, і бандура на ремені через плече повішена. Любив пан Опанаса, бо Опанас добре на бандурі грав і пісень був мастак співати. Ух, і гарний же був парубок цей Опанас, страх гарний! Куди було панові до Опанаса рівнятися: пан уже ѿ лисий був, і ніс у пана червоний, і очі, хоч веселі, а все не такі, як в Опанаса. Опанас, бувало, як гляне на мене,— мені, малому хлоп'яті, і то сміяється хочеться, а я ж не дівка. Казали, що в Опанаса батьки ѿ діди запорозькі козаки були, в Січі козакували, а там народ був усе гладкий, та вродливий, та моторний. Та ти сам, хлопче, поду-

май: чи на коні із списом по полю птахом літати, чи сокирою дерево рубати, це ж не одне діло...

От я вибіг з хати, дивлюся: під'їхав пан, спинився, і доїджачі стали; Роман з хати вийшов, панові стремено подержав: ступив пан на землю, Роман йому вклонився.

— Здоров! — каже пан до Романа.

— Еге,— відказує Роман,— та я ж, спасибі, здоровий, що мені робиться? А ви як?

Не вмів, бач, Роман панові як годиться відказати. Двірня вся від його слів засміялась, і пан теж.

— Ну, ѿ слава богу, що ти здоровий,— каже пан.— А де ж твоя жінка?

— Та де ж жінці бути? Жінка в хаті, звісно...

— Ну, ми й у хату зайдемо,— каже пан,— а ви, хлопці, поки килим на траві простеліть та зготуйте нам усе, щоб було чим молодих на перший раз поздоровити.

От і пішли в хату: пан, і Опанас, і Роман без шапки за ним, та ще Богдан — старший доїджачий, вірний панський слуга. От уже й слуг таких тепер теж на світі нема: старий був чоловік, до двірні строгий, а перед паном як той собака. Нікого у Богдана на світі не було, oprіч пана. Кажуть, як померли у Богдана батько з матір'ю, попросився він у старого пана на тягло і захотів оженитися. А старий пан не дозволив, приставив його до свого панича: тут тобі, каже, і батько, і мати, і жінка. От виносив Богдан панича, і викохав, і на коня вивчив сідати, і з рушниці стріляти. А виріс панич, сам став панувати, старий Богдан усе за ним слідком ходив, як собака. Ох, скажу тобі правду: багато того Богдана люди кляли, багато на нього людських сліз упало... все через пана. З одного панського слова Богдан міг би, мабуть, рідного батька на шматки розірвати...

А я, мале хлоп'я, і собі за ними в хату побіг: звісне діло, цікаво. Куди пан повернувся, туди й я за ним.

Дивлюся, стоїть пан посеред хати, вуса гладить, сміється. Роман тут-таки тупцюється, шапку в руках мне, а Опанас плечем об стіну сперся, стоїть собі, бідолаха, як той молодий дубок у негоду. Нахмурився, невеселий...

І от вони троє повернулись до Оксани. Тільки старий Богдан сів у кутку на лавці, звісив чуприну, сидить, поки пан не звелить чого. А Оксана в кутку коло печі стала, очі опустила, сама розчарованілась уся, як той мак серед ячменю. Ох, видно, чула небога, що через неї лихо буде. От теж скажу тобі, хлопче: вже як три чоловіки на одну жін-

ку дивляться, то ніколи з того добра не буває — неодмінно до чуба дійде́ться, коли не гірше. Я ж це знаю, бо сам бачив.

— Ну, що, Ромасю,— сміється пан,— гарну я тобі жінку висватає?

— А що ж? — Роман відказує.— Баба як баба, нічого!

Повів тут плечем Опанас, звів очі на Оксану і каже про себе:

— Еге,— каже,— баба! Хоч би й не такому дурневі дісталась.

Роман почув це слово, повернувся до Опанаса і каже йому:

— А чим би це я, пане Опанасе, за дурня вам здався? Еге, скажіть лишень!

— А тим,— каже Опанас,— що не зумієш жінку свою вберегти, тим і дурень...

Он яке слово мовив йому Опанас! Пан аж ногою тупнув, Богдан похитав головою, а Роман подумав з хвилину, тоді підвів голову і подивився на пана.

— А чого ж мені її берегти? — каже до Опанаса, а сам усе на пана дивиться.— Тут, крім звіра, ніякого чорта й нема, от хіба милостивий пан коли заверне. Від кого ж мені жінку берегти? Дивись ти, вражй козаче, ти мене не дратуй, а то я, гляди, й за чуприну вхоплю.

Може б, таки й дійшло у них до бійки, та втрутівся пан: тупнув ногою,— вони й замовкли.

— Ціьте ви,— каже,— бісові діти! Ми ж сюди не на бійку приїхали. Треба молодих поздоровляти, а тоді, надвечір, на болото полювати. Гайда за мною!

Повернувся пан і пішов з хати; а під деревом доїжджа-чі вже й закуску зготували. Пішов за паном Богдан, а Опанас спинив Романа в сінях.

— Не сердсься ти на мене, братику,— каже козак.— Послухай, що тобі Опанас скаже: бачив ти, як я у пана в ногах валявся, чботи його цілавав, щоб він Оксану за мене віддав? Ну, бог з тобою, чоловіче... Тебе піп обкрутів, така, видно, доля! Так не стерпить же моє серце, щоб лютий ворог знов і з неї, і з тебе знущався. Гей-гей! Ніхто того не знає, що в мене на душі... Краще ж я і його, і її в рушниці, замість постелі, в сиру землю покладу...

Подивився Роман на козака й питає:

— А ти, козаче, часом з глузду не з'їхав?

Не чув я, що Опанас на це став Романові тихо в сінях казати, тільки чув, як Роман його по плечу ляснув,

— Ох, Опанасе, Опанасе! От який на світі народ лихий та хитрий! А я ж нічого того, живши в лісі, і не знав. Еге, пане, пане, лихо ти на свою голову затіяв!..

— Ну,— каже йому Опанас,— іди тепер і не давай знатку, найбільше перед Богданом. Нерозумний ти чоловік, а цей панський собака хитрий. Гляди ж: панської горілки багато не пий, а якщо вирядить тебе з доїжджаючими на болото, а сам схоче зостатись, веди доїжджаючих до старого дуба і покажи їм об'їзну дорогу, а сам, скажи, навпростеъ підеш лісом... Та швидше сюди повертайся.

— Добре,— каже Роман.— Эберусь на полювання, рушницю не шротом наб'ю і не літавкою¹ на птицю, а доброю кулею на ведмедя.

От і вони вийшли. А вже пан сидить на килимі, звелів подати пляшку та чарку, наливає в чарку горілки й частує Романа. Еге, гарна була в пана і пляшка, і чарка, а горілка ще краща. Чарочку вип'еш — душа радіє, другу вип'еш — серце скаче в грудях, а як чоловік незвичний, то з третьої чарки й під лавкою валяється, коли жінка на лавку не покладе.

Еге, кажу тобі, хитрий був пан! Хотів Романа п'яним своєю горілкою напоїти, а ще такої й горілки не бувало, щоб Романа звалила. П'є він з панських рук чарку, п'є й другу, і третю випив, а в самого тільки очі, як у вовка, загоряються та вусом чорним поводить. Пан аж розсердився.

— Ото ж вражий син, як здорово горілку хлище, а сам і оком не моргне! Інший би вже давно заплакав, а він, дивітесь, добрі люди, ще усміхається...

Энав же вражий пан добре, що коли вже чоловік від горілки заплакав, то скоро й зовсім чуприну на стіл звісить. Та цим разом не на такого наскочив.

— А чого ж мені,— Роман йому відказує,— плакати? 'Либоњь, і негарно ж це було б. Приїхав до мене милостивий пан поздоровляти, а я б таки й почав ревти, як баба. Слава богу, нема мені чого плакати, хай краще мої вороги плачуть...

— Значить,— питает пан,— ти задоволений?

— Еге ж! А чого мені бути незадоволеним?

— А пам'ятаєш, як ми тебе канчуками сватали?

— Як-таки не пам'ятати! Отож і кажу, що нерозумний чоловік був, не знав, що гірке, що солодке. Канчук гіркий,

¹ Літавка — рушнична картеч.

а я його дужче за бабу любив. От спасибі вам, милостивий пане, що навчили мене, дурня, мед їсти.

— Гаразд, гаразд,— пан йому каже.— За те ѿ ти мені прислужись: ось підеш в доїджачими на болото, настріляй якнайбільше птиці та неодмінно глухого тетервака добудь.

— А коли ж це пан нас на болото посилає? — питает Роман.

— Та ось вип'emo ще. Опанас нам пісню заспіває, та ѿ з богом.

Подивився Роман на нього і каже панові:

— Оде вже ѿ трудно: час не ранній, до болота далеко, а що до того ѿ вітер по лісу шумить,— на ніч буря буде. Як же тепер такого сторожжого птаха вбити?

А вже пан сп'янів, а п'яний був дуже сердитий. Почув, як двірня поміж себе шепотітись стала, кажуть, що, мовляв, Романова правда: загуде скоро буря,— і розсердився. Стукнув чаркою, повів очима,— всі ѿ стихли.

Один Опанас не злякався; вийшов він, по панському слову, з бандуорою пісень співати, став бандуру настроювати, сам подивився збоку на пана і каже йому:

— Опам'ятайся, милостивий пане! Де ж це видано, щоб на ніч, та ще в бурю, людей по темному лісу за птицею ганяти?

От який він був смілий! Інші, звісне діло, панські кріпаки, бояться, а він — вільний чоловік, козацького роду. Привів його невеликим хлопцем старий козак-бандурист з України. Там, хлопче, люди наростили шелесту у місті Умані. От старому козакові повиколювали очі, повідрізували вуха та ѿ пустили його такого по світу. Ходив він, ходив після того по містах і селях і забрів у нашу сторону з поводирем, хлопчиком Опанасом. Старий пан узяв його до себе, бо любив гарні пісні. От старий помер,— Опанас при дворі ѿ зріс. Любив його новий пан теж і терпів від нього часом таке слово, за яке іншому три шкури б спустили.

Так і тепер: розсердився був зразу, думали, що вдарить він козака, а опісля каже Опанасові:

— Ой, Опанасе, Опанасе! Розумний ти хлопець, а того, видно, не знаєш, що між двері не треба носа стромляти, щоб якось не прищіпнули...

Ось він яку загадку загадав! А козак таки враз і збегнув. І відказав козак панові піснею. Ой, коли б і пан був

збагнув козацьку пісню, то, може б, його пані не розливалася над ним сльозами.

— Спасибі, пане, за науку,— сказав Опанас,— от же я тобі за те заспіваю, а ти послухай.

І вдарив по струнах бандури.

Потім підвів голову, подивився на небо, як у небі орел ширяє, як вітер темні хмари ганяє. Наставив ухо, послухав, як високі сосни шумлять...

І знов ударив по струнах бандури.

Гей, хлопче, не довелось тобі чути, як грав Опанас Швидкий, а тепер уже й не почуєш! Отже, й не хитра штука бандура, а як вона в тімущого чоловіка гарно промовляє. Бувало, пробіжить по ній рукою, вона йому все ї скаже: як темний бір у негоду шумить, і як вітер дзвенить у пустому степу по бур'яну, і як суха травинка шепоче на високій козацькій могилі.

Hi, хлопче, не почути вже вам справедшньої гри! Із-дяять тепер сюди усякі люди, такі, що не в самому Поліссі бували, а й по інших місцях, по всій Україні: і в Чигирині, і в Полтаві, і в Києві, і в Черкасах. Кажуть, вивелись уже бандуристи, не чувати їх уже по ярмарках та по базарах. У мене ще на стіні в хаті стара бандура висить. Вивчив мене грati на ній Опанас, а в мене ніхто гри не перейняв. Коли я помру,— а вже скоро це,— то, мабуть, і ніде вже у широкому світі не чути буде дзвону бандури. От воно що!

І заспівав Опанас тихим голосом пісню. Голос був у Опанаса негучний, та сумний,— так, бувало, в сердце й ллеться. А пісню, хлопче, козак, видно, сам для пана придумав. Нечув я її ніколи більше, і коли після, бувало, до Опанаса пристану, щоб заспівав, він нізащо не хотів.

— Для кого,— каже,— та пісня співалась, того вже нема на світі.

У тій пісні козак панові всю правду сказав, що з паном буде, і пан плаче, аж сльози у пана по вусах течуть, а все ж ні слова, видно, з пісні не зрозумів.

Ох, не пам'ятаю вже я цієї пісні, тільки пам'ятаю трошки.

Співав козак про пана, про Івана:

Ой пане, ой Іване!..

Розумний пан багато знає...

Знає, що яструб у небі літає, ворон побиває...

Ой пане, ой Іване!..

А того ж пан не знає,

Як на світі буває,—

Що при гнізді і ворона яструба побиває...

„Отже, хлопче, мов і тепер я цю пісню чую і тих людей бачу: стойть козак з бандурою, пан сидить на килимі, голо-ву звісив і плаче; двірня кругом стовпилася, поштовхують один одного ліктями; старий Богдан головою хитає... А ліс, як тепер, шумить, і тихо та сумно бринить бандура, а козак співає, як пані плаче над паном, над Іваном:

Плаче пані, плаче,
А над паном, над Іваном, чорний ворон кряче.

Ох, не зрозумів пан пісні, витер слізни й каже:

— Ну, збираїся, Романел Хлопці, сідайте на коні! I ти, Опанасе, їдь з ними,—годі вже мені твоїх пісень слухати!.. Гарна пісня, та тільки ніколи того, що в ній співається, на світі не буває.

А в козака від пісні розм'якло серце, затуманились очі.

— Ох, пане, пане,— мовить Опанас,— у нас старі люди кажуть: у казці правда і в пісні правда. Тільки в казці правда — як залізо: довго по світу з рук до рук ходило, зажиржало... А в пісні правда — як золото, що ніколи його іржа не єсть... От як старі люди кажуть!

Махнув пан рукою.

— Ну, може, так у вашій стороні, а в нас не так... Іди, йди, Опанасе,— набридло мені тебе слухати.

Постояв козак з хвилину, а потім враз упав перед паном на землю.

— Послухай мене, панел Сідай на коня, їдь до своєї пані: у мене серце недобре чує.

От уже тут пан розсердився, штовхнув козака, як собаку, ногою.

— Іди ти від мене геть! Ти, видно, не козак, а баба! Іди ти від мене, а то коли б тобі не було лиха... А ви чого поставали, хамове поріддя? Чи я не пан вам більше? Ось я вам таке покажу, чого й батьки ваші від моїх батьків не бачили!

Звівся Опанас на ноги, як темна хмара, з Романом перезирнувся. А Роман остеронь стоїть, на рушницю сперся, наче йому й діла нема.

Ударив козак бандурою об дерево! — бандура на скіпки розлетілась, тільки стогін пішов від бандури по лісу.

— А нехай же,— мовить,— чорти на тім світі вчать такого чоловіка, що розумної ради не слухає... Тобі, пане, видно, вірного слуги не треба.

Не встиг пан відказати, вихопився Опанас на сідло і поїхав. Доїжджаючи теж на коней посидали. Роман скинув

рушницю на плечі і пішов собі, тільки, проходячи повз сторожку, крикнув Оксані:

— Поклади хлопчика, Оксано! Пора йому спати. Та ї панові приготуй постіль.

От незабаром і пішли всі в ліс он тією дорогою; і пан у хату пішов, тільки панський кінь стоїть собі під деревом прив'язаний. А вже темніти почало, по лісу шум іде, і дощик накрапає, от так точнісінько, як тепер... Поклала мене Оксана на сіннику, перехрестила на ніч... Чую я, моя Оксана плаче.

Ох, нічого я тоді, мале хлоп'я, не тямив, що навколо мене діється! Скрутився на сіні, послухав, як буря в лісі пісню заводить, і почав засинати.

Еге! Аж чую раптом — хтось біля сторожки ходить... підійшов до дерева, панського коня одв'язав. Захропів кінь, ударив копитом; як пожене у ліс, скоро й тупіт затих... Потім чую, знову хтось по дорозі скаче, уже до сторожки. Підскакав під саму хату, скочив з сідла на землю і прямо до вікна:

— Пане, пане! — кричить голосом старого Богдана.— Ой, пане, відчини швидше! Вражий козак лихе задумав, мабуть: твого коня в ліс пустив.

Не встиг старий доказати, хтось його ззаду скопив. Злякався я, чую — щось упало...

Одчинив пан двері, з рушницею вискочив, а вже в сінях Роман його захопив, та прямо за чуба, та об землю...

От бачить пан, що йому лихо, і каже:

— Ой, пусти, Ромасю! Так-то ти мое добро пам'ятаеш?

А Роман йому відказує:

— Пам'ятаю я, вражий пане, твоє добро і до мене, і до моєї жінки. От же я тобі тепер за добро й віддячу...

А пан каже знову:

— Заступись, Опанасе, мій вірний слуго! Я ж тебе любив, як рідного сина.

А Опанас йому відказує:

— Ти свого вірного слугу прогнав, як собаку. Любив мене так, як ломака любить спину, а тепер так любиш, як脊на ломаку... Я ж тебе просив і молив,— ти не послухав...

От став пан тут і Оксану просити:

— Заступись ти, Оксано, в тебе серце добре.

Вибігла Оксана, сплеснула руками:

— Я ж тебе, пане, просила, в ногах валялась: зглянься

на мою дівочу красу, не безчести мене, чоловікової жінки.
Ти ж не зглянувся, а тепер сам просиш... Ох, лишењко
мені, що ж я подію?

— Пустіть,— кричить знову пан,— за мене ви всі у
Сибіру загинете...

— Не журись за нами, пане,— каже Опанас.— Роман
буде на болоті раніше твоїх доїджачих, а я,— з твоєї
ласки,— сам один на світі, мені про свою голову думати
недовго. Скину рушницю на плечі та й піду собі в ліс...
Наберу проворних хлопців, і будемо гуляти... З лісу вихо-
дитимемо вночі на дорогу, а коли в село забредемо, то
прямо в панські хороми. Гей, піdnімай, Ромасю, пана, винес-
семо його милість на дощик.

Забився тут пан, закричав, а Роман тільки бурчить про
себе, як ведмідь, а козак глував. От і вийшли.

А я злякався, кинувся в хату і прямо до Оксани. Сидить
моя Оксана на лавці — біла як стіна...

А по лісу вже загула справжня буря: кричить бір вся-
кими голосами та вітер виє, а коли й грім загуркоче. Сиди-
мо ми з Оксаною на лежанці, і враз чую я, хтось у лісі
застогнав. Ох, та так жалібно, що я досі, як згадаю, то на
серці тяжко стане, а пройшло уже багато років...

— Оксано,— кажу,— голубонько, а хто ж це там у лісі
стогне?

А вона вхопила мене на руки й колише.

— Спи,— каже,— хлопчику, нічого! Це так... ліс шу-
мить...

А ліс і справді шумів, ох, і шумів же!

Просиділи ми ще якийсь час, чую я: ударило в лісі
мовби з рушниці.

— Оксано,— кажу,— голубонько, а хто ж це з рушни-
ці стріляє?

А вона, небога, все мене колише і все каже:

— Мовчи, мовчи, хлопчику, то грім божий ударив у
лісі.

А сама все плаче і мене міцно до грудей пригортає,
заколисує: «Ліс шумить, ліс шумить, хлопчику, ліс шу-
мить...»

От я лежав у неї на руках і заснув...

А вранці, хлопче, прокинувся, дивлюся: сонце світить,
Оксана сама в хаті одягнена спить. Згадав я учоращне
і думаю: це мені таке приснилось.

А воно не приснилось, ой, не приснилось, а було справ-
ді. Вибіг я з хати, побіг у ліс, а в лісі пташки щебечуть

і роса на листі блищить. От добіг до кущів, а там і пан, і доїджачий лежать собі поряд. Пан спокійний і блідий, а доїджачий сивий, як голуб, і строгий, точнісінько мов живий. А на грудях і в пана, і в доїджачого кров.

— Ну, а що ж сталося з іншими? — спитав я, бачачи, що дід похилив голову і замовк.

— Еге! От же все так і сталося, як сказав козак Опанас. І сам він довго в лісі жив, ходив з хлопцями по великих шляхах та по панських садибах. Така козакові доля зроду судилася: батьки гайдамачили, то і їому те саме на долю припало. Не раз він, хлопче, приходив до нас в оцю саму хату, а найчастіше, коли Романа не бувало дома. Прийде, бувало, посидить, і пісню заспіває, і на бандурі заграє. А коли їй з іншими товарищами заходив,— завжди його Оксана й Роман приймали. Ех, правду тобі, хлопче, сказати, таки їй не без гріха тут було діло. Ось прийдуть незабаром з лісу Максим та Захар, подивися ти на них обох: я нічого їм не кажу, а тільки хто знав Романа й Опанаса, тому зразу видно, котрий на котрого схожий, хоч вони вже тим людям не сини, а онуки... Он які діла, хлопче, діялися за моєї пам'яті в цьому лісі...

А шумить же ліс дуже,— буде буря!..

III

Останні слова розповіді старий казав якось втомлено. Очевидно, його збудження минуло і тепер змінилося втомую: язык його заплітався, голова трусилась, очі слъозили.

Вечір спустився вже на землю, в лісі потемніло, бір хвилював круг сторожки, як розбурхане море; темне верховіття гойдалось, як гребені хвиль у грізну негоду.

Веселе гавкання собак сповістило, що прийшли хазяїни. Обидва лісники квапливо підійшли до хатки, а услід за ними засапана Мотря пригнала корову, що була десь забігла. Наш гурт зібрався.

Через кілька хвилин ми сиділи в хаті; у печі весело трішав огонь; Мотря злагодила вечеряти.

Хоч я не раз бачив раніше Захара й Максима, але тепер я глянув на них з особливою цікавістю. Обличчя Захара було темне, брови зрослись над крутым низьким лобом, очі дивилися похмуро, хоч в обличчі можна було помітити природну добродушність, властиву силі. Максим

дівився відкрито пестливими сірими очима; часом він стріпував своїм кучерявим волоссям, його сміх звучав якось особливо заразливо.

— А чи не розповідав вам старий,— спитав Максим,— старої бувальщини про нашого діда?

— Та розповідав,— відповів я.

— Ну, він завжди отак! Ліс зашумить дужче, йому старе й згадується. Тепер цілу ніч ніяк не засне.

— Як мала дитина,— докинула Мотря, насипаючи старому борщу.

Старий наче не розумів, що мова йде саме про нього. Він зовсім якось опустився, часом безтязно усміхався, киваючи головою; тільки коли згадвору налітив на хатку порив бушуючого по лісу вітру, він починає непокойтися і наставляє вухо, прислухаючись до чогось із зляканим виглядом.

Незабаром у лісовій хатці все замовкло. Тъмяно світив, гаснучи, каганець, та цвіркун дзвонив свою однomanітно-крикливу пісню... А в лісі, здавалося, лунав гомін тисячі могутніх, хоч і глухих, голосів, що грізно перегукувалися про щось у пітьмі. Здавалося, якась грізна сила провадить там, у темряві, галасливу нараду, збираючись з усіх боків ударити на злidenну, загублену в лісі халупку. Часом невиразний гуркт дужчав, ріс, припливав, і тоді двері дзвігтили, наче хтось із сердитим сичанням налягав на них згадвору, а в димарі нічна віхола з жалібною загрозою виводила за серце хапаючу ноту. Потім на час пориви бурі стихали, фатальна тиша томила завмираюче серце, доки знову здіймався гул, ніби старі сосни змовлялися знятись раптом із своїх місць і полетіти в невідомий простір разом з розмахами нічного урагану.

Я задрімав на кілька хвилин тривожною дрімотою, але, здається, ненадовго. Буря вила в лісі на різні голоси й тони. Каганець спалахував часом, освітлюючи хатку. Старий сидів на своїй лавці і нишпорив навколо себе рукою, ніби сподіваючись знайти когось поблизу. Вираз ляку й майже дитячої безпорадності лежав на обличчі бідолашного діда.

— Оксано, голубонько,— розчув я його жалібне речіство,— а хто ж це там у лісі стогне?

Він тривожно понишпорив рукою і прислухався.

— Еге! — казав він знову,— ніхто не стогне. То буря в лісі шумить... Більш нічого, ліс шумить, шумить...

Минуло ще кілька хвилин. У маленькі вікна раз по раз заглядали синюваті вогні блискавки, високі дерева спалахували за вікном примарними обрисами і знову зникали в пітьмі серед сердитого гарчання бурі. Аж ось різке світло на мить затмарило бліді спалахи каганця, і по лісу розкотився уривчастий недалекий удар.

Старий знов тривожно заметався на лавці.

— Оксано, голубонько, а хто ж це в лісі стріляє?

— Спи, старий, спи,— почувся з печі спокійний голос Мотрі.— От завжди так: в бурю ночами все Оксану кличе. І забув, що Оксана давно вже на тім світі. Ох-xo!

Мотря позіхнула, прошепотіла молитву, і незабаром знову в хатці насталатиша, яку порушував тільки шум лісу та тривожне бурмотіння діда:

— Ліс шумить, ліс шумить... Оксано, голубонько...

Незабаром ударила важка злива, заглушаючи шумом дощових потоків і поривання вітру, і стогін соснового бору...

СЛІПИЙ МУЗИКАНТ

Етюд

ВІД АВТОРА

До шостого видання¹

ідчуваю, що перегляд та доповнення у повісті, яка витримала вже кілька видань, несподівані і потребують деякого пояснення. Основний психологічний мотив етюда — це інстинктивний, органічний потяг до світла. Звідси душевна криза моого героя і її розв'язання. І в словесних, і в друкованих критичних увагах мені доводилось натрапляти на заперечення, видимо, дуже ґрунтovne: на думку тих, хто заперечує, цього мотиву нема у сліпонароджених, які ніколи не бачили світла і тому не повинні почувати, що позбавлені того, чого зовсім не знають. Ця думка не здається мені правильною: ми ніколи не літали, як птахи, проте всі знають, як довго відчуття польоту супроводить дитячі й юнацькі сни. Мушу, однак, признаєтися, що цей мотив увійшов до моєї роботи, як априорний, підказаний лише уявою. Аж через кілька вже років після того, як мій етюд почав виходити окремими виданнями, щаслива нагода дала мені під час однієї з моїх екскурсій можливість безпосереднього спостереження. Постаті двох дзвонарів (сліпий та сліпонароджений), що їх читач знайде в розд. VI, відмінність їх настроїв, сцена з дітьми, Егорові слова про сни — все це я занотував у своїй записній книжці просто з натури, на вищі дзвіниці Саровського монастиря Тамбовської єпархії, де обидва сліпі дзвонарі, може, ще й тепер водять одвідувачів на дзвіницю. Відтоді цей епізод — на мою думку, вирішальний у зазначеному питанні — лежав на моїй совісті при кожному новому виданні моого етюда, і тільки те, що трудно братися знову до старої теми, заважало мені ввести його раніше. Тепер він стано-

¹ В цьому виданні було зроблено значні доповнення. (Прим. автора).

вить найістотнішу частину додатків, що увійшли в це видання. Інше все виникло попутно, бо,— раз порушивши колишню тему,— я вже не міг обмежитися механічною вставкою, і робота уяви, що потрапила в давнішу колію, природно, відбилася і на суміжних частинах повісті.

25 лютого 1898 р.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Дитина народилася в багатій сім'ї Південно-західного краю глухої опівночі. Молода мати лежала в глибокому забутті, та коли в кімнаті пролунав перший крик новонародженого, тихий і жалібний, вона заметалася з заплющеними очима у своїй постелі. Її губи шепотіли щось, і на блідому обличчі з лагідними, майже ще дитячими рисами з'явилася гримаса нестерпного страждання, як у пещеної дитини, що відчуває незвичне горе.

Бабка нахилилася вухом до її губ, які тихо щось шепотіли.

— Чого... чого це він? — питала хвора ледь чутно.

Бабка не зрозуміла, про що питаютъ. Дитина знову закричала. По обличчю крової пробіг відбиток гострого страждання, і з заплющених очей сковзнула велика слюза.

— Чого, чого? — як і раніше, тихо шепотіли її губи.

Цим разом бабка зрозуміла запитання і спокійно відквазала:

— Ви питаете, чого дитина плаче? Це завсіди так буває, заспокойтесь.

Але мати не могла заспокоїтись. Вона здригалася щоразу, коли чула новий крик дитини, і все повторювала з гнівним нетерпінням:

— Чого... так... так жахливо?

Бабка не вчувала у крикові дитини нічого особливого і, бачачи, що мати говорить, мов у неясному забутті та, мабуть, просто марить, облишила її і стала порати дитину.

Юна мати замовкла, і тільки часом якесь важке страждання, що не могло прорватися назовні рухами чи словами, витискувало з її очей великі слози. Вони просочувава-

мись крізь густі вії і тихо котилися по блідих, як мармур, щоках.

Може, серце матері почуло, що разом з новонародженою дитиною прийшло на світ темне, непозбутне горе, яке нависло над колискою, щоб іти в парі з новим життям до самої могили.

А може, це було й справжнє марення. Та чи так, чи сяк, але дитина народилася сліпою.

ІІ

Спочатку ніхто цього не помітив. Хлопчик дивився тим тъмяним і невиразним поглядом, яким дивляться до певного віку усі новонароджені діти. Дні збігали за днями, життя нової людини лічили вже на тижні. Її очі прояснили, з них зійшла мутна поволока, зініця визначилась. Але дитина не повертала голови за ясним променем, який лишив у кімнату разом з веселим щебетанням птахів та з шепотом зелених буків, що погойдувались біля самих вікон у густому сільському саду. Мати, яка встигла одужати, перша занепокоєно спостерігала чудний вираз дитячого обличчя, що завжди було нерухоме і якось не по-дитячому серйозне.

Молода жінка дивилася на людей, як сполохана горлиця, і питала:

— Скажіть же мені, чого він такий?

— Який? — байдуже перепитували сторонні.— Він нічим не різницяється від інших дітей такого віку.

— Подивіться, як дивно шукає він щось руками...

— Дитина не може ще координувати рухів рук з зоровими враженнями,— відповів лікар.

— Чого ж він дивиться все в одному напрямі?.. Він... він сліпий? — вирвався раптом з грудей матері страшний здогад, і ніхто не міг її заспокоїти.

Лікар узяв дитину на руки, швидко повернув до світла і зазирнув в очі. Він трохи збентежився і, сказавши кілька незначних фраз, поїхав, обіцяючи вернутися днів за два.

Мати плакала й билася, мов підстрелений птах, пригортаючи дитину до своїх грудей, тимчасом як очі хлопчика дивилися все тим самим нерухомим і суворим поглядом.

Лікар справді вернувся днів через два, захопивши з собою офтальмоскоп. Він засвітив свічку, наблизив і від-

даляв її від дитячого ока, заглядав у нього нарешті, сказав із зніяковілим виглядом:

— На жаль, пані, ви не помилилися... Хлопчик справді сліпий, і до того безнадійно...

Мати вислухала цю звістку з спокійним смутком.

— Я знала давно,— сказала вона тихо.

III

Сім'я, в якій народився сліпий хлопчик, була невелика. Крім названих уже осіб, вона складалася ще з батька та «дяді Максима», як звали його всі без винятку домашні і навіть сторонні. Батько був такий, як тисячі інших сільських поміщиків Південно-західного краю: він був добродушний, мабуть, навіть добрий, пильно наглядав за робітниками і дуже любив будувати й перебудовувати млині. Ця праця забирала майже весь його час, і тому голос його лунав у домі лише в певні, визначені години дня, що збігалися з обідом, сніданком та іншими такими подіями. В цих випадках він завжди казав незмінну фразу: «Чи здорована ти, моя голубко?» — після чого сідав до столу і вже майже нічого не говорив, хіба коли-не-коли сповіщав щось про дубові вали та шестерні. Зрозуміло, що його мирне й нехитре існування мало відбивалося на душевному складі його сина. Зате дядя Максим був зовсім інша людина. Років за десять перед описуваними подіями дядя Максим був відомий як найнебезпечніший забіяка не тільки в околицях його маєтку, а навіть у Києві «на Контрактах»¹. Усі дивувалися, як це в такій поважній з усякого погляду сім'ї, якою була сім'я пані Попельської, уродженої Яценко, міг удатися такий жахливий братик. Ніхто не знав, як слід з ним поводитися і чим йому догодити. На ласкаві речі панів він відповідав нечесностями, а селянам прощав свавільство й грубощі, на які найлагідніший із «шляхтичів» неодмінно відповідав би ляпасами. Врешті, на велику радість усіх добромисливих людей, дядя Максим за щось дуже розгніався на австрійців і виїхав до Італії: там він приєднався до такого ж забіяки й еретика — Гарібальді, що, як в жахом переказували пани поміщики, побратався з чортом і за ніщо має самого папу. Звичайно, таким

¹ «Контракти» — місцева назва колись славетного київського ярмарку. (Прим. автора).

способом Максим навіки занапастив свою бентежну схизматичну душу, але «Контракти» проходили з меншими скандалами, і багато благородних матусь перестало турбуватися за долю своїх синів.

Мабуть, австрійці й собі дуже розгнівалися на дядю Максима. Час від часу у *Кур'єрку*, здавен улюблений газеті панів поміщиків, згадувалося в реляціях його ім'я серед одчайдушних гарібальдійських сподвижників, доки одного разу з того ж таки *Кур'єрка* пани не довідалися, що Максим упав разом з конем на полі бою. Розлючені австрійці, які давно вже, очевидно, гострили зуби на завзятого волинця (що ним, мало не одним, на думку його земляків, тримався ще Гарібальді), порубали його, як капусту.

— Погано скінчив Максим,— сказали собі пани і приписали це спеціальному заступництву св. Петра за свого намісника. Максима вважали померлим.

Виявилось, проте, що австрійські шаблі не здолали вигнати з Максима його затятої душі і вона лишилась, хоч і в дуже попсованому тілі. Гарібальдійські забіяки винесли свого гідного товариша з бійки, віддали його кудись до госпіталю, і от, через кілька років, Максим несподівано прибув у дім своєї сестри, де й залишився.

Тепер йому було вже не до дуелей. Праву ногу йому зовсім відрізали, і тому він ходив на милиці, а ліва рука була покалічена і придатна лише на те, щоб сяк-так спиралися на цілок. Та й взагалі він став серйознішим, вгамувався, і тільки часом його гострий язик орудував так само влучно, як колись шабля. Він перестав їздити на «Контракти», рідко бував серед товариства і здебільшого проводив час у своїй бібліотеці, читаючи якісь книжки, про які ніхто нічого не знов, крім припущення, що книжки зовсім безбожні. Він і писав щось, та, оскільки його роботи ніколи не друкувалися в *Кур'єрку*, то ніхто не надавав їм серйозної ваги.

У той час, коли в сільському будиночку з'явилася і почала рости нова істота, в коротко обстриженому волоссі дяді Максима вже пробивалася срібляста сивина. Плечі від постійного упирання милиць піднялися, тулуб набрав квадратної форми. Химерний вигляд, похмуро зсунуті брови, стукіт милиць та клуби тютюнового диму, якими він постійно повивав себе, не випускаючи з рота люльки,— усе це лякало сторонніх, і тільки близькі до інваліда люди знали, що в порубаному тілі б'ється гаряче й добре серце,

а у великій квадратній голові, укритій щетиною густого волосся, працює невгамовна думка.

Та навіть і близькі люди не знали, над яким питанням працювала ця думка в той час. Вони бачили тільки, що дядя Максим, оповитий синім димом, просиджує часом цілі години нерухомо, з затуманеним поглядом і похмуро зсунутими густими бровами. Тим часом знівечений боець думав про те, що життя — боротьба і що в ньому немає місця для інвалідів. На думку йому спадало, що він навіки вже вибув з лав і тепер даремно завантажує собою фурштат¹; йому здавалося, що він рицар, вибитий з сідла життям і повалений у прах. Чи не легкодухо звиватися в поросі, мов розчавлений черв'як; чи не легкодухо хапатися за стремено переможця, вимолюючи в нього жалюгідні рештки власного існування?

Доки дядя Максим з холодною мужністю обмірковував цю пекучу думку, зважуючи їй зіставляючи доводи за і проти, перед його очима почала мелькати нова істота, якій доля судила з'явитися на світ уже інвалідом. Спершу він не звертав уваги на сліпу дитину, але потім дивна подібність долі хлопчика до його власної зацікавила дядя Максима.

— Гм... так,— замислено сказав він одного разу, скоса позираючи на хлоп'я,— цей малий теж інвалід. Як скласти нас обох докупи, то, гляди, вийшла б одна сяка-така мізерія.

Відтоді його погляд став спинятися на дитині чимраз частіше.

IV

Дитина народилася сліпою. Хто винен у її нещасті? Ніхто? Тут не тільки не було й тіні чиєсь «злої волі», але навіть сама причина нещастя крилася десь у глибині таємничих і складних процесів життя. А тим часом за кожним поглядом на сліпого хлопчика серце матері стискалося від гострого болю. Звичайно, вона страждала при цьому, як мати, відбитком синової недуги і похмурим передчуттям тяжкого майбутнього, що ждало її дитину, та, крім цих почуттів, у глибині серця молодої жінки щеміла також свідомість, що причина нещастя лежала грізною можливістю

¹ Військовий обоз (нім.).

у тих, хто дав йому життя... Цього було досить, щоб маленька істота з прекрасними, але не зрячими очима стала центром сім'ї, несвідомим деспотом, до найменшої примхи якого пристосовувалось усе в домі.

Не знати, що вийшло б згодом із хлопчика, який через своє нещастя скілький був до безпредметної озлобленості і в якому все оточення намагалося розвинути егоїзм, коли б химерна доля та австрійські шаблі не приневолили дядю Максима осістися в селі, в родині сестри.

Присутність у домі сліпого хлопчика поволі й непомітно надала діяльній думці знівеченої бійця іншого напряму. Він так само просиджував цілі години, димлячи люлькою, але в очах, замість глибокого й тупого болю, видно було тепер вдумливий вираз зацікавленого спостерігача. І що більше приглядався дядя Максим, то частіше супились його густі брови, і він усе дужче пахкав своєю люлькою. Нарешті якось раз він зважився на втручання.

— Цей малий,— сказав він, пускаючи кільце за кільцем,— буде ще більше нещасніший, ніж я. Краще б йому не родитися.

Молода жінка низько склонила голову, і слюза впала на її вишивання.

— Жорстоко нагадувати мені про це, Макс,— сказала вона тихо,— нагадувати без цілі...

— Я кажу тільки правду,— відповів Максим.— У мене нема ноги й руки, та є очі. У малого нема очей, згодом не буде ні рук, ні ніг, ні волі...

— Чому ж?

— Зрозумій мене, Ганно,— сказав Максим лагідніше.— Я не став би дарма говорити тобі жорстокі речі. У хлопчика тонка нервова організація. У нього поки що є шанси розвинути інші свої здібності до такої міри, щоб хоч почасти компенсувати його сліпоту. Але для того потрібне управління, а управління викликається лише конечною потребою. Дурне піклування, що усуває від нього необхідність зусиль, убиває в ньому всі шанси на повніше життя.

Мати була розумна і тому зуміла перемогти в собі безпосередній потяг, що примушував її кидатися стрімголов на кожен жалібний крик дитини. Через кілька місяців після цієї розмови хлопчик вільно й швидко лазив по кімнатах, насторожуючи слух назустріч всякому звуку, і, з якоюсь незвичною в інших дітях жвавістю, обмачував кожну річ, що потрапляла до рук.

Матір він незабаром навчився пізнавати з ходи, з шесту плаття, з якихось іще, йому одному доступних, невловимих для інших ознак: хоч би скільки було в кімнаті людей, хоч би як вони пересувалися, він завжди безпомилково прямував у той бік, де вона сиділа. Коли вона несподівано брала його на руки, він все ж одразу пізнавав, що сидить у матері. А коли його брали інші, він швидко починав обмащувати своїми рученятами обличчя того, хто його взяв, і теж незабаром пізнавав няньку, дядю Максима, батька. Але коли він потрапляв до людини незнайомої, тоді руки маленьких рук уповільнювались: хлопчик обережно й уважно проводив ними 'по незнайомому обличчю, і його риси виявляли напружену увагу; він неначе «вдивлявся» кінчиками своїх пальців.

З натури він був дуже жвавою та рухливою дитиною, але місяці збігали за місяцями, і сліпота дедалі більше накладала свій відбиток на темперамент хлопчика, що починав визначатися. Жвавість рухів потроху втрачалася; він став забиватися у захисні куточки і сидів там цілими годинами нишком, з застиглими рисами обличчя, немовби до чогось прислухаючись. Коли в кімнаті западалатиша і зміна різноманітних звуків не розвіювалася його уваги, хлопчик, здавалося, думав про щось з непорозумілим і здивованим виразом на гарному й не по-дитячому серйозному обличчі.

Дядя Максим угадав: тонка й багата нервова організація хлопчика брала своє і сприйнятливістю до відчувань дотику та слуху ніби намагалася надолужити певною мірою повноту своїх сприймань. Усіх дивувала надзвичайна тонкість його дотику. Часом здавалося навіть, що він не позбавлений відчуття барв; коли йому до рук потрапляли яскравого кольору клапті, він довше зупиняв на них свої тонкі пальці, і по обличчю його проходив вираз дивної уваги. Однак з часом почало виявлятися дедалі більше, що розвиток сприйнятливості відбувається головним чином у бік слуху.

Незабаром він досконало вивчив кімнати з їх звуків: розрізняв ходу домашніх, рипіння стільця під інвалідом-дядьком, сухе розмірене шуркання нитки в руках матері, рівне цокання настінного годинника. Іноді, лазячи вздовж стіни, він чутливо прислухався до легкого, нечутного для інших шарудіння і, піднявши руку, тягся нею за мугою,

що бігала по шпалерах. Коли злякана комаха здіймалася з місця і летіла геть, на обличчі сліпого з'являвся вираз болісного нерозуміння. Він не міг збегнути таємничого зникнення мухи. Але пізніше і в таких випадках обличчя його зберігало вираз осмисленої уваги; він повертає голову у той бік, куди відлітала муха,— витончений слух вловлював у повітрі тонке бринніння її крил.

Світ, що виблискував, рухався і звучав довкола, проникав у маленьку голівку сліпого переважно у формі звуків, і в ці форми виливалися його уявлення. На обличчі застигала особлива увага до звуків: нижня щелепа злегка відтятігалася вперед на тонкій і видовженій ший. Брови набирали особливої рухливості, а гарні, але нерухомі очі надавали обличчю сліпого якогось суворого і разом зворушливого відпечатку.

VI

Третя зима його життя наблизялася до кінця. Надворі вже танув сніг, дзвеніли весняні потоки, і, водночас з тим, здоров'я хлопчика, що зимию все слабував і тому всю її провів у кімнатах, не виходячи на повітря, стало покращуватись.

Повинимали другі рами, і весна вдерлася до кімнати з подвоєною силою. У заліті світлом вікна дивилось, сміючись, весняне сонце, гойдалося голе ще віття буків, вдалини чорніли ниви, на яких подекуди лежали білі плями танучих снігів, а подекуди пробивалась ледве помітною зеленню молода трава. Усім дихалось вільніше й краще, на всіх весна позначалася припливом оновленої й бадьорої життєвої сили.

Для сліпого хлопчика вона вривалася до кімнати лише своїм квапливим гомоном. Він чув, як біжать потоки весняної води, наче навзгоді один за одним, стрибаючи по камінню, прорізується у глиб розм'яклої землі; віття буків шепотілося за вікнами, стикаючись і дзенъкаючи легкими ударами в шибки. А кваплива весняна капотінь від навислих на покрівлі бурульок, прихоплених ранковим морозом і тепер розігрітих сонцем, стукотіла тисячею лунких ударай. Ці звуки падали в кімнату, наче яскраві й дзвінкі камінці, що прудко вибивали переливчастий дроб. Часом крізь цей дзвін і гомін окрики журавлів плавно проносили-

ся здалекої високості і поволі замовкали, ніби тихо танувши в повітрі.

На хлопчиковому обличчі це оживлення природи відбивалося болісним нерозумінням. Він з зусиллям зсував свої брови, витягав шию, прислухався і потім, ніби стурбований незрозумілою шамотнею звуків, раптом простягав руки, розшукуючи матір, і кидався до неї, міцно пригортуючись до її грудей.

— Що це з ним? — питала мати себе й інших.

Дядя Максим уважно дивився в хлопчикове обличчя і не міг пояснити його незрозумілої тривоги.

— Він... не може збагнути,— догадувалася мати, вловлюючи на синовім обличчі вираз болісного нерозуміння й запитання.

Справді, дитина була стривожена й неспокійна: вона то вловлювала нові звуки, то дивувалася з того, що попередні, до яких вона вже почала звикати, раптом стихали і десь губились.

VII

Хаос весняного безладя ущух. Під гарячим промінням сонця робота природи чимраз більше входила в свою колію, життя немов напружуvalося, поступальний перебіг його ставав стрімкішим, наче біг поїзда на розгоні. По луках зазеленіла молода травиця, у повітрі плив дух березових бруньок.

Хлопчука вирішили вивести в поле, на берег близької річки..

Мати вела його за руку. Поруч на своїх милицях ішов дядя Максим, і всі вони прямували до берегового пагорбка, що його досить уже висушили сонце й вітер. Він зеленів густою муравою, і з нього розгортався вид на далекий обшир.

Яскравий день ударив по очах матері й Максима. Сонячне проміння зігрівало їх обличчя, весняний вітер, немов змахуючи невидимими крильми, зганяв це тепло, замінюючи його свіжим холодком. У повітрі носилося щось п'яноче до знемоги, до мlostі.

Мати почула, що в її руці міцно стислася маленька ручка дитини, але п'янкий подих весни зробив її менш чутливою до цього віяви дитячої тривоги. Вона зітхала на повні груди і йшла вперед, не обертаючись; якби вона зро-

біжла це, то побачила б чудний вираз на обличчі хлопчика. Він повертає відкриті очі до сонця з німим подивом. Губи його розтулились; він вдихав у себе повітря швидкими ковтками, наче риба, яку вийняли з води; вираз болісного захвату пробивався часом на безпорадно-розгубленому личку, пробігав по ньому якимись нервовими ударами, на мить освітлюючи його, і враз змінювався знову виразом подиву, що доходив до ляку й непорозумілого запитання. Самі лише очі дивилися все тим же рівним і нерухомим, незрячим поглядом.

Дійшовши до пагорбка, вони посідали на ньому всі троє. Коли мати підняла хлопчика з землі, щоб посадити його зручніше, він знову судорожно скопився за її плаття; здавалося, він боявся, що впаде кудись, ніби не відчуваючи під собою землі. Та мати й цим разом не помітила тривожного руху, бо її очі й увага були прикуті до чудової весняної картини.

Був полудень. Сонце тихо котилося по синьому небу. З пагорба, на якому вони сиділи, видно було річку, що широко розлилася внизу. Вона пронесла вже свої крижини, і тільки часом на її поверхні пливли й танули подекуди останні з них, вирізняючись білими плямками. На заплавних луках стояла вода широкими лиманами; білі хмаринки, віддзеркалюючись у них разом з перекинутим блакитним небозводом, тихо пливли в глибині і зникали, немовби й вони танули, як ті крижини. Інколи пробігали одні вітру легкі брижі, вилискуючи проти сонця. Далі за річкою чорніли розірпілі ниви і парували, застилаючи мерехтливим, хитким серпанком далекі хатини, криті соломою, та неясно мріючу синю крайку лісу. Земля ніби зітхала, і щось підносилося з неї до неба, як клуби жертовного фіміаму.

Природа розкинулась кругом, наче великий храм, приготовлений до свята. Але для сліпого це була лише безмежна пітьма, що незвично хвилювалася навколо, ворушилася, рокотала й дзвеніла, протягуючись до нього, доторкуючись до його душі звідусюди незвіданими ще, незвичними враженнями, від напливу яких болісно колотилося дитяче серце.

З перших же кроків, коли проміння теплого дня ударило йому в обличчя, зігріло ніжну шкіру, він інстинктивно повертає до сонця свої незрячі очі, немовби почиваючи, до якого центру тяжить усе навколо. Для нього не було ні цієї прозорої далини, ні блакитного небозводу, ні широко розсунутого обрію. Він почував лише, як щось матеріаль-

не, пестливе й тепле торкається його обличчя ніжним, зігриваючим дотиком. Потім хтось холоднуватий і легкий, хоч і не такий легкий, як тепло сонячного проміння, знімає з його обличчя ці пестощі і пробігає по ньому відчуттям свіжого холодка. У кімнатах хлопчик звик пересуватися вільно, почуваючи довкола себе порожнечу. А тут його охопили якісь дивно змінні хвилі, то ніжно пестливі, то лоскітні й п'янкі. Теплі дотики сонця хутко обмахувалися кимсь, і струмінь вітру, дзвенячи у вуха, огортаючи обличчя, скроні, голову до самої потилиці, линув довкола, ніби намагаючись підхопити хлопчика, потягти його кудись у просторінь, якої він не міг бачити, заносячи геть свідомість, навіваючи забутливу містість. І тоді рука хлопчика міцніше стискала материну руку, а його серце завмирало і, здавалося, от-от зовсім перестане битися.

Коли його посадили, він мовби трохи заспокоївся. Хоч всю його істоту переповнило дивне відчуття, він все ж почав був тепер розрізняти окремі звуки. Темні ласкаві хвилі, як і раніше, линули нестримно, і йому здавалось, що вони проходять усередину його тіла, бо удари його збурханої крові підіймалися й спадали разом з ударами цих хвиль. Та тепер вони приносили з собою то лунку трель жайворонка, то тихий шелест зазеленої берізки, то ледве чутні сплески річки. Ластівка свистіла легким крилом, опи-суючи неподалік химерні кола, бриніла мошка, і над усім цим деколи лунав протяжний і смутний окрик плугатаря на рівнині, що поганяв воли по зорюваній смужці.

Але хлопчик не міг скопити цих звуків у їх цілості, не міг з'єднати їх, розташувати в перспективу. Вони ніби падали, проникаючи в темну голівку, один по одному, то тихі, неясні, то гучні, яскраві, оглушливі. Часом вони товпились разом, неприємно мішаючись у незрозумілу дисгармонію. А вітер з поля все свистів у вуха, і хлопчикові здавалось, що хвилі біжать прудкіше і рокіт їх застилає всі інші звуки, які линуть тепер звідкілясь із іншого світу, наче спогад про вчорашній день. І в міру того, як звуки меркли, в груди хлопчикові вливалося відчуття якоїсь лоскітної мlostі. Обличчя злегка сіпалося від переливів, що ритмічно пробігали по ньому; очі то заплющувались, то розпліщувались знову, брови тривожно рухалися, і в усіх рисах пробивалось запитання, важке зусилля думки і уяви. Незмінна ще й переповнена новими відчуттями свідомість починала знемагати: вона ще боролася з враженнями, що наринули з усіх боків, силкуючись устояти серед

них, злити їх в єдине ціле і таким способом оволодіти ними, подолати їх. Та завдання було над силу темному мозкові дитини, якому бракувало для цієї роботи зорових уявлень.

І звуки летіли й падали один за одним, все ще надто строкаті, надто дзвінкі... Хвилі, що охопили хлопчика, здіймалися все напруженіше, налітаючи з навколошнього мороку, що дзвенів і рокотав, і зникаючи в той же морок, замінюючись новими хвилями, новими звуками... швидше, вище, болючіше підіймали вони його, заколисували, присипляли... Ще раз пролетіла над цим меркнучим хаосом довга й смутна нота людського окрику, і потім усе враз замовкло.

Хлопчик тихо застогнав і відкинувся назад на траву. Мати швидко повернулася до нього і теж скрикнула: він лежав на траві, блідий, непритомний.

VIII

Дядю Максима дуже стурбував цей випадок. Від якогось часу він став виписувати книжки з фізіології, психології та педагогіки і з звичайною своєю енергією почав вивчати все, що дає наука про таємниче зростання й розвиток дитячої душі.

Ця робота захоплювала його дедалі більше, і тому похмурі думки про непридатність до життєвої боротьби, про «черв'яка, що плазує в поросі», та про «фурштат» давно вже непомітно вивітрилися з квадратної голови ветерана. На їх місці запанувала в цій голові вдумлива увага, часом навіть рожеві мрії зігрівали старіоче серце. Дядя Максим все більше переконувався, що природа, яка позбавила хлопчика зору, не скривдила його в усьому іншому; це була істота, яка реагувала на доступні їй зовнішні враження з надзвичайною повнотою й силою. І дяді Максимові здавалося, що він покликаний до того, щоб розвинути притаманні хлопчикові нахили, щоб зусиллям своєї думки та свого впливу врівноважити несправедливість сліпої долі, щоб замість себе поставити в лави бійців за справу життя нового рекрута, на якого без його впливу ніхто не міг би розраховувати.

«Хто знає,— думав старий гарібальдієць,— адже боротися можна не тільки списом та шаблею. Може, несправедливо скривдженій долею здіймє згодом доступну йому

зброю в оборону інших, знедолених життям, і тоді я не марно проживу на світі, знівечений старий солдат...»

Навіть вільні мислителі сорокових та п'ятдесятих років не були позбавлені забобонного уявлення про «таємничі приречення» природи. Не диво, отже, що в міру розвитку дитини, яка виявляла неабиякі здібності, дядя Максим остаточно зміцнів у думці, що сама сліпота є лише один із виявів цих «таємничих приречень». «Знедолений за скривдженіх» — ось девіз, що його заздалегідь виставив він на бойовому прапорі свого вихованця.

IX

Після першої весняної прогулінки хлопчик кілька днів пролежав, марячи. Він то лежав нерухомо й мовчки у своїй постелі, то бурмотів щось і до чогось прислухався. І весь цей час з його обличчя не збігав характерний вираз нерозуміння.

— Далебі, він дивиться так, мовби намагається збегнути щось і не може,— говорила молода маті.

Максим замислювався і кивав головою. Він зрозумів, що дивна тривога хлопчика та раптова непритомність пояснювались багатством вражень, з якими неспроможна була впоратися свідомість, і вирішив допускати ці враження до одужуючого хлопчика поступово, так би мовити, розчленованими на складові частини. В кімнаті, де лежав хворий, вікна були щільно зачинені. Потім, в міру одужування, іх відчиняли на час, далі його водили по кімнатах, виводили на ганок, у двір, в сад. І щоразу, як на обличчі сліпого з'являвся тривожний вираз, маті пояснювала йому звуки, що вражали його.

— Сопілку пастуха чути за лісом,— казала вона.— А це крізь щебетання горобиної зграй чути голос вільшанки. Чорногуз клекоче на своєму колесі¹. Він прилетів цими днями з далеких країв і буде гніздо на старому місці.

І хлопчик повертає до неї своє обличчя, що світилося вдячністю, брав її руку і кивав головою, все прислухаючись з вдумливою її осмисленою увагою.

¹ В Малоросії та Польщі для чорногузів ставлять високі стовпи і надівають на них старі колеса, на яких птах мостить гніздо. (Прим. автора).

Він починав розпитувати про все, що привертало його увагу, і мати або, ще частіше, дядя Максим розповідали йому про різні речі та істоти, які видавали ті чи інші звуки. Оповідання матері, більш живі й яскраві, справляли на хлопчика більше враження, але часом враження це бувало занадто болісне. Молода жінка, страждаючи сама, з розчуленим обличчям, з очима, що дивилися з безпорадною скаргою й болем, силкувалася дати своїй дитині по-няття про форми й кольори. Хлопчик напружував увагу, зсуval брови, на лобі його лягали навіть легкі зморшки. Видимо, дитяча голівка працювала над непосильним завданням, тяжка уява билася, прагнучи утворити з побічних даних нове уявлення, але з цього нічого не виходило. Дядя Максим завжди невдоволено хмурився в таких випадках і, коли на материні очі набігали слізки, а обличчя дитини блідло від зосереджених зусиль, тоді Максим втручався в розмову, відстороняв сестру і починав свої оповідання, в яких, по змозі, користувався тільки просторовими та звуковими уявленнями. Обличчя сліпого ставало спокійнішим.

— Ну, а який він? великий? — питав він про чорногуза, що вибивав на своєму стовпі лінівий барабанний дріб.

І при цьому хлопчик розсував руки. Він робив це звичайно при таких запитаннях, а дядя Максим показував йому, коли слід було спинитися. Тепер він зовсім розсунув свої маленькі рученята, але дядя Максим сказав:

— Ні, він набагато більший. Якби привести його в кімнату та поставити долі, то голова його була б вища, ніж спинка стільця.

— Великий... — задумано мовив хлопчик. — А вільшанка — ось! — і він ледве-ледве розвів складені докути долоні.

— Еге, вільшанка така... Зате великі птахи ніколи не співають так гарно, як маленькі. Вільшанка старається, щоб усім було приємно її слухати. А чорногуз — поважний птах, стоїть собі на одній нозі у гнізді, озирається кругом, наче сердитий хазяїн на робітників, і голосно бурчить, не турбуючись тим, що голос у нього хрипкий і що його можуть чути сторонні.

Хлопчик сміявся, слухаючи ці описи, і забував на час про свії важкі спроби зrozуміти оповідання матері. Та все ж ці оповідання вабили його дужче, і він більше звертався з розпитами до неї, а не до дяді Максима.

Темна голова дитини збагачувалася новими уявленнями; з допомогою дуже витонченого слуху він все далі заглиблювався в навколошню природу. Над ним і круг нього, як і раніше, стояв глибокий, непроглядний морок; морок цей навис над його мозком важкою хмарою, і, хоч він заліг над ним від дня народження, хоч, видимо, хлопчик мусив звикнутися із своїм нещастям, однак дитяча природа з якогось інстинкту безперестанку силкувалася скинути темну запону. Ці несвідомі пориви до незнаного світла, що ні на хвилину не кидали дитини, все глибше віdbивалися на її обличчі виразом неясного болючого зусилля.

Проте бували й для хлопчика хвилини ясного вдоволення, яскравого дитячого захоплення, і це траплялося тоді, коли, доступні для нього зовнішні враження давали йому нове сильне відчуття, знайомили з новими явищами невидимого світу. Велика й могутня природа не лишалася для сліпого зовсім закритою. Так, одного разу, коли його вивели на високу скелю над річкою, він з особливим виразом прислухався до тихих сплесків річки далеко під ногами і з завмиранням серця хапався за материне плаття, слухаючи, як котилися вниз, зриваючись з-під його ноги, камінці. Відтоді він уявляв собі глибину, як тихий гомін води при піdnіжжі скелі або як зляканій шурхіт камінців, що падали вниз.

Далина звучала в його вухах неясно завмираючою піснею; коли ж по небу гучно перекочувався весняний грім, заповнюючи собою простір і з сердитим гуркотом гублячись за хмарами, сліпий хлопчик прислухався до цього гуркоту з побожним ляком, і серце його розширялося, а в голові виникало величаве уявлення про обшир піdnебесних висот.

Отже, звуки були для нього головним безпосереднім виявом зовнішнього світу; інші враження тільки доповнювали враження слуху, в які виливалися його уявлення, як у форми.

Іноді, в гарячий полудень, коли довкола все замовкало, коли стихав людський рух і в природі западала та особлива тиша, під якою почувається лише невпинний, безшумний біг життєвої сили, на обличчі сліпого хлопчика з'яв-

лявся характерний вираз. Здавалося, під впливом зовнішньої тиші з глибини його душі підіймалися якісь йому самому доступні звуки, до яких він мовби дослухався з напружену увагою. Можна було подумати, дивлячись на нього в такі хвилини, що неясна мисль, зароджуючись, починає звучати в його серці, як невиразна мелодія пісні.

II

Йому йшов уже п'ятий рік. Він був тонкий і кволий, але ходив і навіть бігав вільно по всьому дому. Хто дивився на нього, як він впевнено виступав у кімнатах, повертаючи саме там, де треба, і вільно розшукуючи потрібні йому речі, той міг би подумати, коли це був хтось незнайомий, що перед ним не сліпа, а тільки дивно зосереджена дитина з задумливими очима, які дивилися в невиразну далину. Та вже по двору він ходив з більшими труднощами, постукуючи поперед себе палицею. А як у руках у нього не було палиці, то він волів лазити по землі, хутко обслідуючи руками речі, що траплялися на дорозі.

III

Був тихий літній вечір. Дядя Максим сидів у саду. Батько, як звичайно, заклопотався десь на далекому полі. У дворі й довкола було тихо; селище засипало, в челядні теж стих гомін робітників і слуг. Хлопчика вже з півгодини як поклали в постіль.

Він лежав, напівдрімаючи. Від якогось часу у нього з цією тихою годиною став пов'язуватися дивний спогад. Він, звичайно, не бачив, як темніло синє небо, як чорне верховіття дерев хиталося, вимальовуючись на зоряній блакиті, як хмурилисъ кошлаті стріхи будівель, що обступали двір, як синя мла розливалась по землі разом з тонким золотом місячного й зоряного світла. Та ось уже кілька днів він засипав під якимсь особливим, чарівним враженням, якого не міг собі другого дня пояснити.

Коли дрімота все густіше повивала його свідомість, коли неясний шелест буків зовсім стихав і він переставав уже розрізняти і далеке гавкання сільських собак, і тьюхання слов'я за річкою, і меланхолійне дзвякання бубонців, підв'язаних лошаті, що паслося на луках,— коли всі окремі

взуки стушовувалися й губилися, йому починало здаватися, що всі вони, злившись в одну струнку гармоню, тихо вітають у вікно і довго кружляють над його постіллю, нахіваючи невиразні, але на диво приемні мрії. Ранком він прокидався розніжений і жваво питав у матері:

— Що це було... вчора? Що воно таке?..

Мати не знала, в чому річ, і думала, що дитину хвилюють сні. Вона сама укладала хлопчика в постіль, старанно хрестила і йшла тоді вже, коли він починав дрімати, не помічаючи при цьому нічого особливого. Але другого дня він знову говорив їй про щось таке, що приемно тривожило його звечора.

— Так гарно, мамо, так гарно! Що ж воно таке?

Цього вечора вона вирішила залишитися біля постелі дитини довше, щоб з'ясувати собі дивовижну загадку. Вона сиділа на стільці, поруч його ліжка, машинально перебираючи петлі в'язання і прислухаючись до того, як рівно дишить її Петрус. Здавалося, він зовсім уже заснув, але раптом у пітьмі почувся його тихий голос:

— Мамо, ти тут?

— Тут, тут, мій хлопчику...

— Іди собі, будь ласка, воно боїться тебе, і досі його нема. Я вже зовсім був заснув, а цього все нема...

Зачудована мати з якимсь дивним почуттям слухала цей напівсонний жалібний шепіт... Дитина говорила про свої мрії з такою певністю, ніби воно щось реальне. Все ж мати встала, накинулась до хлопчика, щоб поцілувати його, і тихо вийшла, вирішивши непомітно підійти до відчиненого вікна з боку саду.

Не встигла вона зробити свого обходу, як загадка з'явувалася. Вона раптом почула тихі, переливчасті тони сопілки, що линули із стайні, змішуючись з шарудінням південного вечора. Вона враз зрозуміла, що саме ці нехитрі переливи простої мелодії, збігаючись з фантастичною годиною дрімоти, так приемно настроювали хлопчикові спогади.

Вона сама зупинилась, постояла з хвилину, прислухаючись до задушевних мотивів малоруської пісні, і, зовсім заспокоєна, пішла в темну алею саду до дяді Максима.

«Гарно грає Йохим,— подумала вона.— Дивно, скільки тонкого почуття в цьому грубуватому на вигляд хлопові.

А Йохим справді грав гарно. Йому за іграшку була навіть і хитра скрипка, і був час, коли в корчмі неділями ніхто краще не міг заграти «козака» або веселого польського «краков'яка». Коли, бувало, він, умостившись на лавці в кутку, міцно притиснувши скрипку голеним підборіддям і хвацько заломивши високу смушеву шапку на потилицю, ударяв кривим смичком по пругких струнах, тоді рідко хто в корчмі міг усидіти на місці. Навіть старий одноокий єврей, що акомпанував Йохимові на контрабасі, запалювався до краю. Його незgrabний «струмент», здавалось, надривається від зусиль, щоб поспіти своїми важкими басовими нотами за легкими співучими нотами Йохимової скрипки, а сам старий Янкель, високо посмикуючи племчима, вертів лисою головою в ярмулці і весь підстрибував у такт пустотливій і жвавій мелодії. Що ж казати про хрещений народ, у якого ноги з давніх-давен так побудовані, що при перших звуках веселого танечного мотиву самі починають підгинатися й притупувати.

Та з того часу, як Йохимові полюбилася Марія, дворова дівка сусідського пана, він щось незлюбив веселої скрипки. Правда, що скрипка не помогла йому скорити сердце гострухи, і Марія віддала перевагу безвусій німецькій фізіономії панського камердинера перед вусатою пікою хохла-музиканта. Відтоді його скрипки не чували більше в корчмі й на вечорницях. Він повісив її на кілочку в стайні і не звертав уваги на те, що від вогкості та його недбалства на улюблена колись інструменті раз у раз лопали одна по одній струни. А вони лопали з таким голосним і жалібним передсмертним дзенькотом, що аж коні співчутливо іржали і здивовано повертали голови до озлобленого хазяїна.

На місце скрипки Йохим купив у прохожого карпатського горяніна дерев'яну дудку. Він, мабуть, вважав, що її тихі, задушевні переливи більш відповідають його гіркій долі, краще виявлять сум його знемхтуваного серця. Однак горська дудка не справдила його сподівань. Він перебрав їх з десяток, пробував на всякий спосіб, обрізав, мочив у воді й сушив на сонці, підвішував на тонкій мотузочці під стріхою, щоб її обдувало вітром, але ніщо не допомагало: горська дудка не слухалась хохлацького серця. Вона свистіла там, де треба було співати, вискала тоді, коли він сподівався від неї томного третміння, і взагалі ніяк не під-

давалась його настрою. Нарешті він розсердився на всіх бродячих горян, остаточно упевнившись, що жоден з них не здатен зробити гарну дудку, і тоді вирішив зробити її своїми руками. Кілька днів він блукав з насупленими бровами по полях і болотах, підходив до кожного кущика верболозу, перебирає його віти, зрізав деякі з них, та, очевидно, ніяк не знаходив того, що йому було потрібне. Його брови все були похмуро зсунуті, і він ішов далі, продовжуя шукати. Нарешті він натрапив одне місце, над ліниво ледіючою річкою. Вода ледь-ледь ворушила в цій заводі білі головки латаття, вітер не долітав сюди з-за верболозу, що густо розірся і тихо та задумано схилився до темної, спокійної глибини. Йохим, засунувши кущі, підійшов до річки, постав з хвилину і якось враз упевнившись, що саме тут він знайде те, чого йому треба. Зморшки на лобі в нього розійшлися. Він вийняв з-за халяви прив'язаний на ремінці складаний ножик і, озирнувши уважним поглядом кущі верболозу, що задумано шепотілись, рішуче підійшов до тонкої, прямої лозини, яка гойдалась над розмитаю кручею. Він навіщось клацнув по ній пальцем, подивився задоволено, як вона пружко захиталася в повітрі, прислухався до шепоту її листя і мотнув головою.

— Ото ж воно самісіньке,— пробурмотів Йохим з задоволенням і викинув у річку все зрізане раніше пруття.

Дудка вийшла на славу. Висушивши лозину, він випалив їй серце розжареною дротиною, пропалив шість круглих дірочок, прорізав навскоси сьому і щільно заткнув один край дерев'яною затичкою, лишивши в ній скісну вузеньку щілинку.) Потім вона цілий тиждень висіла на мотузці, причому її гріло сонце і обвівало дзвінким вітром. Після цього він ретельно вистругав її ножем, почистив склом і мідно обтер клаптем грубого сукна. Вершок у неї був круглий, від середини йшли рівні, наче відполіровані грані, по яких він випалив зігнутими залізячками різні хитрі візерунки. Попробувавши її кількома швидкими переливами гами, він сквильовано мотнув головою, крякнув і квапливо сховав у потайне містечко біля своєї постелі! Він не хотів робити першої музичної спроби перед денної метушні. Зате того ж вечора із стайні полились ніжні, задумливі, переливчасті й третмливи трелі. Йохим був цілком задоволений із своєї дудки. Здавалося, вона була частиною його самого; звуки її лилися ніби з власних його зігрітих і розніжених грудей, і кожен зворот його почуття, ко-

жен відтінок його туги зараз же тремтів у чудесній дудці, тихо зривався з неї і звучно линув слідом за іншими серед чуйно настороженого вечора.

V

Тепер Йохим був закоханий у свою дудку і святкував з нею свій медовий місяць. Вдень він акуратно справляв обов'язки конюха, водив коні на водопій, запрягав їх, виїздив з панею або з Максимом. Часом, коли він позирав у бік сусіднього села, де жила жорстока Марія, нудьга починала гризти його серце. Та коли наставав вечір, він забував про весь світ, і навіть образ чорнобривої дівчини повивався ніби туманом. Цей образ втрачав свою пекучу виразність, малювався перед ним у якомусь неясному тлі і лише настільки, щоб надавати задумливо-журного характеру наспівам чудесної дудки.

У такому музичному екстазі, весь виливаючись в тремтливих мелодіях, лежав Йохим у стайні і того вечора. Музикант устиг зовсім забути не тільки жорстоку красуню, але навіть упустив з пам'яті власне своє існування, як раптом він здригнувся і звівся на своїй постелі. В найпатетичнішому місці він відчув, як чиясь маленька рука хутко пробігла легкими пальцями по його обличчю, сковзнула по руках і далі почала якосъ крапливо обмащувати дудку. Разом з тим він почув біля себе чиесь швидке, схвильоване, коротке дихання.

— Цур тобі, пек тобі! — вимовив він звичайне заклинання і тут же запитав: — Чортове чи боже? — бажаючи довідатись, чи не має він діла з нечистою силою.

Та зараз же промінь місяця, сковзнувши у відчинені ворота стайні, показав йому, що він помилився. Біля його ліжка стояв сліпий панич і жадібно тягся до цього своїми рученятами.

Через годину мати, схочівши глянути на сонного Петруся, не знайшла його в постелі. Вона злякалася спочатку, але скоро материнська кмітливість підказала їй, де треба шукати зниклого хлопчика. Йохим дуже зніяковів, коли, зупинившись, щоб зробити перепочинок, він несподівано побачив у дверях стайні «милостиву пані». Вона, видимо, вже кілька хвилин стояла на цьому місці, слухаючи його гру і дивлячись на свого хлопчика, що сидів на ліжку, загорнутий у Йохимів кожух, і все ще жадібно прислухався до увірваної пісні.

Відтоді кожного вечора хлопчик приходив до Йохима у стайню. Йому й на думку не спадало просити Йохима заграти що-небудь удень. Здавалося, денна метушня й рух виключали в його уявленні можливість цих тихих мелодій. Та тільки на землю спускався вечір, Петрусь ставав гарячкового нетерплячим. Вечірній чай і вечеря були для нього лише вказівкою, що ждана хвилина близька, і мати, що їй якось інстинктивно не подобались ці музичні сеанси, все ж не могла заборонити своєму пестунчикові бігти до дударя і просиджувати у нього в стайні години зо дві перед сном. Ці години стали тепер для хлопчика найщасливішим часом, і мати з пекучою ревністю бачила, що вечірні враження володіють дитиною навіть і другого дня, що навіть на її пестощі хлопчик не відповідає так неподільно, як перше, що, сидячи в неї на руках та обнімаючи її, він з задуманим виглядом пригадує вчорашню Йохимову пісню.

Тоді вона згадала, що кілька років тому, навчаючись у київському пансіоні пані Радецької, вона, між іншими «приємними мистецтвами», вивчала також і музику. Правда, сама по собі ця згадка була не з особливо солодких, бо пов'язувалася з уявленням про вчительку, стару німецьку пані Клапс, дуже худу, дуже прозаїчну і, головне, дуже сердиту. Ця надзвичайно жовчна діва, яка дуже вправно «виламувала» пальці своїх учениць, щоб надати їм потрібної гнучкості, разом з тим із дивовижним успіхом убивала в своїх вихованках всякі ознаки чуття музичної поезії. Це полохливе чуття не могло зносити вже самої присутності пані Клапс, не кажучи про її педагогічні методи. Тому, вийшовши з пансіону, і навіть заміжньою, Ганна Михайлівна і не подумала про відновлення своїх музичних вправ. Але тепер, слухаючи хохла-дударя, вона відчувала, що разом з ревнощами до нього в її душі поволі прокидається відчуття живої мелодії, а образ німецької пані меркне. Внаслідок цього процесу виникла просьба пані Попельської до чоловіка виписати з міста піаніно.

— Як хочеш, моя голубко,— відповів зразковий чоловік.— Ти, здається, не дуже любила музику.

Того ж дня надіслано було до міста лист, та доки інструмент куплять й привезуть з міста в село, повинно було минути щонайменше два-три тижні.

А тим часом із стайні кожного вечора звучали мелодії—

ні заклики, і хлопчик кидається туди, навіть не питано чи вже дозволу матері.

Специфічний дух стайні змішувався з ароматом сухої трави та гострим запахом сиром'ятного ременю. Коні тихо жували, шеркаючи висмикуваними з-за драбини віхтями сіна; коли дудар зупинявся перепочити, до стайні виразно долітав шепот зелених буків із саду. Петрик сидів як зачарований і слухав.

Він ніколи не перебивав музиканта, і тільки коли той сам зупинявся та збігало дві-три хвилини в мовчанні, німе зачарування змінювалося в хлопчику на якусь дивну жалібність. Він тягся по дудку, брав її третячими руками і прикладав до губ. А що при цьому в грудях у хлопчика перехоплювало дух, то перші звуки виходили в нього якісь третмливі й тихі. Але потім він став потроху опановувати немудрий інструмент. Йохим розміщав його пальці по дірочках; і хоч маленька ручка ледве могла захопити ці дірочки, та все ж він незабаром звикся із звуками гами. При цьому кожна нота мала для нього мовби свою окрему фізіономію, свій індивідуальний характер; він знав уже, в якій дірочці живе кожен із цих тонів, звідки його треба випустити, і часом, коли Йохим тихо перебирає пальцями який-небудь нескладний мотив, пальці хлопчика теж починали ворушитися. Він цілком ясно уявляв собі послідовні тони розміщеніми по їх звичайних місцях.

VII

Нарешті, рівно через три тижні, з міста привезли піаніно. Петя стояв у дворі і уважно слухав, як робітники метушливо готувалися нести в кімнату привозну «музику». Вона була, очевидно, дуже важка, бо, коли почали її піднімати, віз тріщав, а люди кректали і глибоко дихали. Ось вони рушили розміреними, важкими кроками, і за кожним таким кроком над їхніми головами щось дивно гуло, гурчало й подзвонювало. Коли дивовижну музику ставили на підлогу у вітальні, вона знов озвалась глухим гудінням, немов погрожуючи комусь у великому гніві.

Все це нагонило на хлопчика почуття, близьке до переляку, і не привертало його до нового неживого, але разом сердитого гостя. Він пішов собі у сад і не чув, як установили інструмент на ніжках, як приїжджий з міста настроювач заводив його ключем, пробував клавіші та настроював

дротяні струни. Лише тоді, коли все скінчилось, мати звільнала покликати до кімнати Петю.

Тепер, озброївшись віденським інструментом найкращого майстра, Ганна Михайлівна загодя тріумфувала з перемоги над немудрою сільською дудкою. Вона була впевнена, що її Петя забуде тепер стайню й дударя і що всі свої радощі діставатиме від неї. Очима, що яскріли сміхом, глянула вона на хлопчика, коли він боязко увійшов разом з Максимом, і на Йохима, який просив дозволу послухати заморську музику і тепер стояв біля дверей, соромливо опустивши очі й звісивши чуприну. Коли дядя Максим і Петя посідали на кушетці, вона враз ударила по клавішах піаніно.

Вона грала п'есу, яку в пансіоні пані Радецької і під керуванням пані Клас вивчила досконало. Це було щось особливо гучне, але досить хитре, що вимагало неабиякої гнучкості пальців; на публічному іспиті Ганна Михайлівна здобула цією п'есою численні похвали і собі, а надто своїй учительці. Ніхто не міг сказати цього напевно, але багато хто догадувався, що мовчазний пан Попельський зачарувався панною Яценко саме в ту коротку четверть години, коли вона виконувала трудну п'есу. Тепер молода жінка грала її, свідомо розраховуючи на другу перемогу: вона бажала міцніше прихилити до себе маленьке серце свого сина, захопленого хохлацькою дудкою.

Однак цим разом її сподівання не справдилися: віденському інструментові, як виявилося, було над силу змагатися з куском української верби. Щоправда, у віденського піаніно були могутні засоби: дороге дерево, прекрасні струни, чудова робота віденського майстра, багатство широкого регістру. Зате і в української дудки знайшлися спільники, бо вона була у себе вдома, серед рідної української природи.

Перше, ніж Йохим зрізав її своїм ножем і випалив її серце розжареним залізом, вона гойдалася тут, над знайomoю хлопчикові рідною річкою, її голубило українське сонце, яке гріло і його, і той же обвівав її український вітер, доки гостре око українця-дударя нагляділо її над розмитою кручею. І тепер важко було іноземному пришельцеві боротися з простою місцевою дудкою, бо вона з'явилася сліпому хлопчикові в тиху годину дрімоти, серед таємничого вечірнього шереху, під шелест засипаючих буків, у супроводі всієї рідної української природи.

Та й пані Попельській далеко було до Йохима. Що-правда, її тонкі пальці були й бистріші і гнучкіші; мелодія, яку вона грала, складніша й багатша, і чимало праці по-клала пані Клапс, щоб навчити свою ученицю володіти трудним інструментом. Зате в Йохима було безпосереднє музичне почуття, він кохав і сумував, і з коханням своїм, і з тогою звертався до рідної природи. Його вчила нескладних мотивів ця природа, шум її лісу, тихий щепіт степової трави, задумлива, рідна, старовинна пісня, яку він чув іще над своєю дитячою колискою.

Так, трудно було віденському інструментові перемогти хохлацьку дудку. Не минуло й однієї хвилини, як дядя Максим раптом різко застукав об підлогу своєю милицею. Коли Ганна Михайлівна повернулась в той бік, вона побачила на зблідлому обличчі Петрика той самий вираз, з яким пам'ятного для неї дня першої весняної прогулянки хлопчик лежав на траві.

Йохим співчутливо подивився на хлопчика, потім кинув зневажливий погляд на німецьку музику і вийшов, гупаючи по підлозі вітальні своїми незgrabними чобітьми.

VIII

Багато сліз коштувала бідолашній матері ця невдача,— сліз і сорому. Їй, «милостивій пані» Попельській, яка чула грім оплесків «добірної публіки», усвідомлювати себе так жорстоко переможеною, і ким же? — простим конюхом Йохимом з його дурною свистілкою! Коли вона згадувала повний зневаги погляд хохла після її невдалого концерту, фарба гніву заливалася її обличчя, і вона щиро ненавиділа «огидного хлопа».

І, однак, кожного вечора, коли її хлопчик утікав до стайні, вона відчиняла вікно, спиралася на нього ліктями і жадібно прислухалася. Спершу слухала вона з почуттям гнівної зневаги, намагаючись лише вловити смішні сторони в цьому «дурному цвіріньканні», та помалу — вона й сама не розуміла, як це могло трапитися, — дурне цвірінькання стало опановувати її увагу, і вона вже жадно ловила задумливо-журні мотиви. Отяминувшись, вона спітала себе, в чому ж їх принадність, їх чаруюча таємниця, і поволі ці сині вечори, невиразні вечірні тіні та дивна гармонія пісні з природою розв'язали їй це питання.

«Так,— думала вона про себе, переможена й завойована в свою чергу,— тут є якесь зовсім особливе, справжнє чуття... чаруючої поезії, якої не вивчиш з нот».

І це була правда. Таємниця цієї поезії полягала в дивовижному зв'язку між давно вмерлим минулим і вічно живою, і вічно промовляючою до людського серця природою, свідком цього минулого. А він, грубий мужик у мазаних чоботях і з мозолястими руками, носив у собі цю гармонію, це живе чуття природи.

І вона усвідомлювала, що горда пані смиряється в ній перед конюхом-хлопом. Вона забувала його грубу одежду та запах дьогтю, і крізь тихі переливи пісні пригадувалось їй добродушне обличчя з лагідним виразом сірих очей і сором'я滋ливо-гумористичною посмішкою з-під довгих вусів. Іноді фарба гніву знову приливалася до обличчя й скронь молодої жінки: вона почувала, що в боротьбі за увагу її дитини вона стала з цим мужиком на одну арену, на рівній нозі, і він, хлоп, переміг.

А дерева в саду шепотілись у неї над головою, ніч розгорялась вогнями в синьому небі й розливалася по землі синьою пітьмою, і разом з тим в душу молодої жінки лився гарячий смуток від Йохимових пісень. Вона все більше смирялась і все більше вчилася осягати нехитру таємницю безпосередньої і чистої простої поезії.

IX

Так, у мужика Йохима справжнє, живе почуття! А в неї? Невже в неї нема й краплині цього почуття? Чого ж так гаряче в грудях, і так тривожно б'ється в неї серце, й слози несамохіті підступають до очей?

Хіба це не почуття, не пекуче почуття любові до її знедоленої, сліпої дитини, яка утікає від неї до Йохима і якій вона не вміє дати такої ж живої утіхи?

Їй пригадався вираз болю, викликаний її грою на обличчі хлопчика, і пекучі слози лилися у неї з очей, і часом вона ледве стримувала ридання, що підступали до горла і от-от готові були виправатися.

Сердешна мати! Сліпота її дитини стала й її вічною, невиліковною недугою. Вона виявилася і в хворобливо перебільшенні ніжності, і в цьому почутті, що захопило її всю, пов'язало тисячею невидимих струн її наболіле серце з кожним проявом дитячого страждання. *З* цієї причини

те, що в іншій викликало б саму досаду,— це дивне суперництво з хохлом-дударем,— для неї стало джерелом найсильніших, перебільшено-пекучих страждань.

Так минав час, ні приносячи їй полегшення, та зате й не без користі: вона почала усвідомлювати в собі припливі того самого живого відчуття мелодії й поезії, яке так зачарувало її в грі хохла. Тоді в ній ожила й надія. Охоплена раптовими припливами самовпевненості, вона кілька разів підходила до свого інструмента й відкривала кришку, наміряючись заглушити співучими ударами клавішів тиху дудку. Та кожного разу почуття нерішучості і соромливого страху здергувало її від цих спроб. Їй пригадувалось обличчя її стражданального хлопчика і зневажливий погляд хохла, і щоки палали в пітьмі від сорому, а руки лише пробігали в повітрі над клавіатурою з боязкою жадністю...

Проте день у день якась внутрішня свідомість своєї сили все зростала в ній, і, вибираючи час, коли хлопчик грався надвечір у далекій алеї або йшов гуляти, вона сідала до піаніно. Перші спроби не дуже її задовольнили; руки не корилися її внутрішньому розумінню, звуки інструмента здавалися спочатку чужими настроєві, що оволодів нею. Але потроху цей настрій переливався в них повніше й легше; уроки хохла не минули марно, а палка любов матері та чуйне розуміння того, що саме захоплювало так сильно серце дитини, дали їй змогу так швидко засвоїти ці уроки. Тепер з-під рук виходили вже не тріскучі мудровані «п'єси», а тиха пісня, журна українська думка дзвеніла й пла-кала в темних кімнатах, розм'якшуочи материнське серце.

Нарешті вона набула досить сміливості, щоб стати до одвертої боротьби, і от, вечорами, між панським домом і Йохимовою стайнею почалося дивовижне змагання. Із затіненого сарая з навислою солом'яною стріхою тихо вилітали переливчасті трелі дудки, а назустріч ім з відчинених вікон садиби, що вибліскувала крізь листя буків відсвітом місячного сяйва, линули співучі, повні акорди фортепіано.

Спершу ні хлопчик, ні Йохим не хотіли звертати уваги на «хитру» музику садиби, проти якої вони відчували упередження. Хлопчик навіть хмурив брови і нетерпляче підганяв Йохима, коли той зупинявся:

— Е! грай же, грай!

Та не минуло й трьох днів, як ці зупинки стали все частішати. Йохим раз по раз відкладав дудку і починав прислухатися з чимраз більшим зацікавленням, а під час

цих пауз і хлопчик теж слухав і забував підганяти приятеля. Нарешті Йохим сказав з задумливим виглядом:

— Отож як гарно... Бач, яка воно штука...

І потім, з тим же таки задумливо-неуважним виглядом людини, що прислухається, він узяв хропчика на руки й пішов з ним через сад до відчиненого вікна вітальні.

Він гадав, що «миlostива пані» грає для власної своєї втіхи і не звертає на них уваги. Але Ганна Михайлівна чула в проміжках, як замовкла її суперниця дудка, бачила свою перемогу, і її серце билося з радощів.

Разом з тим її гнівне почуття до Йохима уляглося зовсім. Вона була щаслива й усвідомлювала, що завдячує цим щастям йому: він навчив її, як знову привернути до себе дитину, і якщо тепер її хлопчик дістане від неї цілі скарби нових вражень, то за це обое вони мають дякувати йому, мужикові-дударю, їх спільному вчителеві.

X

Лід було зламано. Хлопчик другого дня з боязкою цікавістю увійшов до вітальні, де не бував, відколи в ній оселився дивний міський гость, що здався йому таким сердито-крикливим. Тепер учораши пісні цього гостя підкупили слух хлопчика і змінили його ставлення до інструмента. З останніми слідами попередньої боязкості він підійшов до того місця, де стояло піаніно, зупинився на якісь відалі і прислухався. У вітальні нікого не було. Мати сиділа з роботою в другій кімнаті на дивані і, затаївши подих, дивилася на нього, милуючись кожним його рухом, кожною зміною виразу на нервовому обличчі дитини.

Простягши здаля руки, він торкнувся полірованої поверхні інструмента і враз боязко відсунувся. Повторивши разів зо два цю спробу, він підійшов ближче і став уважно досліджувати інструмент, нахиляючись до землі, щоб обмацати ніжки, обходячи кругом з вільних боків. Нарешті його рука потрапила на гладенькі клавіші.

Тихий звук струни пепевно затремтів у повітрі. Хлопчик довго прислухався до зниклих уже для слуху матері вібрацій і потім, з виразом цілковитої уваги, торкнув другу клавішу. Провівши після цього рукою по всій клавіатурі, він потрапив на ноту верхнього реєстру. Кожному тонові він давав досить часу, і вони, один за одним колихаючись, тремтіли й завмирали у повітрі. Обличчя сліпого,

разом з напруженуо увагою, виражало втіху; він, видимо, милувався кожним окремим тоном, і вже в цій чутливій уважності до елементарних звуків, складових частин майбутньої мелодії, виявилися задатки артиста.

Але при цьому здавалося, що сліпий долучав іще якісь особливі властивості до кожного звука: коли з-під його руки вилітала весела й яскрава нота високого регістру, він підіймав пожвавлене обличчя, ніби проводячи вгору цю дзвінку летіочу ноту. Навпаки, при густому, ледве чутному і глухому третінні баса він нахиляв вухо: йому здавалося, що цей важкий тон мусить неодмінно низько розкотитися над землею, розсипаючись по підлозі й гублячись у далеких кутках.

XI

Дядя Максим ставився до всіх цих музичних експериментів тільки терпимо. Хоч як це дивно, але так яскраво виявлені нахили хлопчика породжували в інваліді двоісте почуття. З одного боку, жагучий потяг до музики свідчив про безперечно властиві хлопчикові музичні здібності, отже, визначав допевна можливе для нього майбутнє. З другого — до цієї свідомості домішувалось в серці старого солдата неясне почуття розчарування.

«Звісно,— міркував Максим,— музика теж велика сила, що дає змогу володіти серцем юрби. Він, сліпий, збиратиме сотні вичепурених фронтів та паній, гримиме їм усякі там... вальси та ноктюрни (правду сказати, далі цих «вальсів» і «ноктюрнів» не йшли музичні знання Максима), а вони утиратимуть слози хусточками. Ех, дідько б його взяв, не того б мені хотілося, та що ж робити! Хлопець сліпий, то нехай же стане в житті тим, ким може. Тільки краще б уже пісня, чи що? Пісня промовляє не до самого слуху, що невиразно розніжується. Вона дає обrazи, будить думку в голові й мужність у серці».

— Гей, Йохиме,— сказав він одного вечора, входячи слідом за хлопчиком до Йохима.— Кинь ти хоч раз свою свистілку! Це добре хлопчакам на вулиці чи підпаскові в полі, а ти все ж таки дорослий чолов'яга, хоч та дурна Марія й зробила з тебе суще теля. Тыху, аж соромно за тебе, справді! Дівка одвернулася, а ти й розкис. Свистиши, наче перепел у клітці!

Йохим, слухаючи цю довгу орацію роздосадуваного пана, усміхався в темряві з його безпричинного гніву. Тільки згадка про хлопчаків та підпаска трохи розворушила в ньому почуття легкої образи.

— Не скажіть, пане,— заговорив він.— Такої дуди не знайти вам ні в одного пастуха в Україні, не те що у підпаска... То все свистілки, а ця... ви ось послухайте.

Він затулив пальцями всі дірочки і взяв на дудці два тона в октаву, милуючись повним звуком. Максим плюнув.

— Тъху, прости боже! зовсім подурнів парубок! Що мені твоя дуда? Усі вони однакові — і дудки, й баби, з твоєю Марією на додачу. От краще заспівав би ти нам пісні, коли вміш,— гарної старої пісні.

Максим Яценко, сам малорос, був людина проста з селянами й двірнею. Він часто гримав і лаявся, та якось необразливо, і тому люди ставились до нього з повагою, але вільно.

— А чого ж? — відказав Йохим на панову пораду.— Співав колись і я не гірш за людей. Тільки, може, й наша музичка пісня вам не до смаку припаде, пане? — шпигонув він злегка співрозмовника.

— Ну, не бреши по-пустому,— сказав Максим.— Пісня гарна — не дудці пара, коли тільки людина вміє співати як слід. Ось послухаємо, Петруся, Йохимової пісні. Тільки чи зрозумієш ти, малий?

— А це буде хлопська пісня? — спитав хлопчик.— Я розумію «по-хлопському».

Максим зіткнув. Він був романтик і колись мріяв про нову Січ.

— Ех, малий! Це не хлопські пісні... Це пісні сильного, вільного народу. Твої діди по матері співали їх на степах понад Дніпром, та понад Дунаем, і на Чорному морі... Ну, та ти зрозумієш це коли-небудь, а тепер,— додав він задумано,— боюсь я іншого...

Справді, Максим боявся іншого нерозуміння. Він думав, що яскраві образи пісенної епосу потребують неодмінно зорсивих уявлень, щоб промовляти до серця. Він боявся, що темна голова дитини неспроможна буде засвоїти мальовничої мови народної поезії. Він забув, що стародавні баяни, що українські кобзарі й бандуристи були здебільшого сліпі. Правда, тяжка доля, каліцитво примушували частенько брати до рук ліру чи бандуру, щоб просити з нею милостині. Та не все ж це були самі старці й ремісники з гугнявими голосами і не всі вони втратили зір лише

під старість. Сліпота застилає видимий світ темною завісою, яка, звичайно, лягає на мозок, утруднюючи й пригнічуєчи його роботу, але все ж із спадкових уявлень та з вражень, одержуваних іншими шляхами, мозок творить у темряві свій власний світ, журний, смутний і похмурий, проте не позбавлений своєрідної, невиразної поезії.

XII

Максим з хлопчиком посідали на сіні, а Йохим приліг на свою лавку (ця поза найбільш відповідала його артистичному настрою) і, подумавши з хвилину, заспівав. Випадково чи чуйним інстинктом він вибрав пісню дуже вдало. Він спинився на історичній картині:

Ой там на горі та й женці жнуть.

Кожному, хто чув цю прекрасну народну пісню в належному виконанні, напевно, запав у пам'ять її старовинний мотив, високий, протяжний, мовби повитий смутком історичного спогаду. В ній нема подій, кривавих січ і подвигів. Це є прощання козака з милою, не молодецький набіг, не експедиція на чайках по синьому морю та Дунаю. Це тільки одна хвилинна картина, що спливла вмить у спогаді українця, як неясна мрія, як уривок із сну про історичне минуле. Серед буденного її срібого сьогоднішнього дня в його уяві встала раптом ця картина, невиразна, туманна, повита тим особливим смутком, яким віс від зниклої вже рідної старовини. Зниклої, але ще не без сліду! Про неї говорять іще високі могили, де лежать козацькі кості, де опівночі запалуються вогні, звідки чути ночами важкий стогн. Про неї говорить і народний переказ, і дедалі більш замовкаюча народна пісня:

Ой там на горі та й женці жнуть.

А попід горою, попід зеленою

Козаки йдуть!..

Козаки йдуть!..

На зеленій горі женці жнуть хліб. А попід горою, внизу, йде козаче військо.

Максим Яценко заслухався журної мелодії. В його уяві, викликана чудесним мотивом, що дивовижно зливався із змістом пісні, спливла ця картина, немов освітлена меланхолійним відблиском заходу сонця. На мирних ланах, на горі, беззвучно схиляючись над нивами, видніються поста-

ті женців. А внизу безшумно проходять загони, один по одному, зливаються з вечірніми тінями долини.

Попереду Дорошенко
Веде своє військо, військо запорозьке
хорошенько.

І протяжна нота пісні про минуле колишеться, дзвенить і замовкає в повітрі, щоб задзвеніти знову й викликати з сутіні все нові й нові постаті.

XIII

Хлопчик слухав з потьмареним і смутним обличчям. Коли співець співав про гору, на якій жнуть женці, уява зразу ж переносила Петруся на висоту знайомої йому скелі. Він пізнав її тому, що внизу плескотить річка ледве чутними ударами хвилі об камінь. Він уже знає й те, що таке женці, він чує брязкання серпів і шурхіт падаючого колосся.

А коли пісня переходила до того, що діється під горою, уява сліпого слухача зараз же зводила його з вершини долини...

Дзенькіт серпів стих, але хлопчик знає, що женці там, на горі, що вони лишились, та їх не чути, бо вони високо, так само високо, як сосни, шум яких він чув, стоячи під скелею. А внизу, понад річкою, лунає частий рівний тупіт кінських копит... Їх багато, від них стойть неясний гул там, у темряві, під горою. Це «йдуть козаки».

Він знає також, що значить козак, Діда Хведька, що заходить часом до садиби, усі звуть «старим козаком». Він не раз брав Петруся до себе на коліна, гладив його волосся своєю тремтячою рукою. Коли ж хлопчик своїм звичаєм обмацуєвав його обличчя, то відчував під своїми чутливими пальцями глибокі зморшки, великі обвислі вниз вуса, запалі щоки і на щоках старечі слізи. Таких самих козаків уявляв собі хлопчик під протяжні звуки пісні там, унизу, під горою. Вони сидять на конях такі самі, як Хведько, вусаті, такі самі згорблені, такі самі старі. Вони тихо посушуються безформними тінями в темряві і так само, як Хведько, за чимсь плачуть, може, того, що і над головою, і над долиною стойть цей сумний, протяглий стогін Йохимової пісні,— пісні про «необачного козачину», що проміняв молоду жінку на похідну люльку та на бойові знегоди.

Максимові досить було одного погляду, щоб зрозуміти, що чутлива натура хлопчика здатна відгуknутися, незважаючи на сліпоту, на поетичні образи пісні.

РОЗДІЛ ТРЕТИЙ

I

Завдяки режимові, запровадженному в згоді з планом Максима, сліпий у всьому, де це було можливо, поліщений був на власні зусилля, і це дало якнайкращі наслідки. В домі він не здавався зовсім безпорадним, ходив скрізь дуже впевнено, сам прибирав свою кімнату, тримав у певному порядку свої іграшки й речі. Крім того, наскільки це було йому доступно, Максим звертав увагу на фізичні вправи: у хлопчика була своя гімнастика, а на шостому році Максим подарував небожеві невелику й смирну конячку. Мати спершу не могла собі уявити, щоб її сліпа дитина могла їздити верхи, і вона називала братову витівку справжнім божевіллям. Та інвалід пустив у діло весь свій вплив, і через два-три місяці хлопчик весело скакав у сідлі поруч Йохима, який командував лише на поворотах.

Отже, сліпота не перешкодила правильному фізичному розвиткові, і вплив її на моральний склад дитини було по змозі ослаблено. Для свого віку хлопчик був високий і стрункий; обличчя його було трохи бліде, риси тонкі й виразні. Чорне волосся ще дужче відтіняло білість обличчя, а великі, темні, мало рухливі очі надавали йому своеєрідного виразу, що якось зразу привертав увагу. Легка складка над бровами, звичка трохи подаватися головою вперед і вираз смутку, що часом пробігав якимись хмарками по вродливому обличчю,— оце є усе, чим позначилася сліпота в його зовнішньому вигляді. Його рухи в знайомому місці були впевнені, та все ж помітно було, що природна жвавість придущена і проявляється іноді досить різкими нервовими поривами.

II

Тепер враження слуху остаточно набрали в житті сліпого переважного значення, звукові форми стали головними формами його думки, центром розумової роботи. Він

затямлював пісні, вслухаючись в їх чарівні мотиви, знайомився з їх змістом, забарвлюючи його смутком, веселістю чи роздумливістю мелодії. Він ще уважніше ловив голоси навколошньої природи і, зливаючи невиразні відчуття із звичними рідними мотивами, часом вмів узагальнити їх вільною імпровізацією, в якій важко було відрізнити, де кінчається народний, звичний для вуха мотив і де починається особиста творчість. Він і сам не міг відокремити в своїх піснях цих двох елементів: так судільно злилися в ньому вони обидва. Він швидко заучував усе, що передавала йому мати, яка вчила його грati на фортепіано, але любив також і Йохимову дудку. Фортепіано було багатше, звучніше її повніше, та воно стояло в кімнаті, тоді як дудку можна було брати з собою в поле, і її переливи так неподільно зливалися з тихими зітханнями степу, що іноді Петрусь сам не міг збагнути, чи то вітер навіває здалеку неясні думи, а чи це він сам видобуває їх із своєї сопілки.

Це захоплення музикою стало центром його розумового росту; воно заповнювало й різноманітило його існування. Максим користувався ним, щоб знайомити хлопчика з історією його країни, і вся вона пройшла перед уявою сліпого, сплетена із звуків. Зацікавлений піснею, він знайомився з її героями, з їх долею, з долею своєї батьківщини. Звідси виник інтерес до літератури, і на дев'ятому році Максим почав перші уроки. Вмілі уроки Максима (якому довелось вивчити для цього спеціальні способи навчання сліпих) дуже подобалися хлопчикові. Вони вносили в його настрій новий елемент — певність і ясність, що врівноважували невиразні відчуття музики.

Отже, день хлопчика був заповнений, не можна було поскаржитись, що він мало дістає вражень. Здавалося, він жив повним життям, наскільки це можливо для дитини. Здавалось також, що він не усвідомлює й своєї сліпоти.

А тим часом якийсь дивний, недитячий смуток все-таки прозирає у його характері. Максим пояснив це відсутністю дигячого оточення і намагався надолужити цю відсутність.

Сільські хлопята, яких кликали в садибу, трималися відлюдькувато і не могли вільно розгулятися. Крім незвичної обстановки, їх чимало бентежила й сліпота «панича». Вони лякливо поглядали на нього і, збивши в купу, мовчали або несміливо перешіптувалися один з одним. Коли ж дітей лишали самих у саду чи в полі, вони ставали сміливіші й затівали ігри, та при цьому бувало все

так, що сліпий якось лишався остроронь і сумно прислухався до веселої метушні товаришів.

Часом Йохим збирав дітей навколо себе в купу і починав розповідати їм веселі приказки та казки. Сільські діти, чудово знайомі і з дурним хохлацьким чортом, і з хитрячками-відьмами, поповнювали ці оповідання з власного запасу, і взагалі ці розмови проходили дуже жваво. Сліпий слухав їх з великою увагою й цікавістю, проте сам сміявся рідко. Видимо, гумор живої мови багато чим лишався недоступним для нього, та й не дивно: він не міг бачити ні лукавих вогників в очах оповідача, ні сміхотливих зморшок, ні посмікування довгими вусами.

III

Незадовго перед описуваним часом у невеликому сусідньому маєтку змінився посередник¹. Замість попереднього, неспокійного сусіда, у якого навіть з мовчазним паном Попельським вийшов позов за якийсь спащ, тепер у недалекій садибі оселився старий Яскульський з дружиною. Дарма що подружжю було вкупі не менше ста років, вони одружились нещодавно, бо пан Якуб довго не міг збити потрібної на оренду суми і тому поневірявся в ролі «економа» по чужих людях, а пані Агнешка, дожидаючи щасливої хвилини, жила за почесну «покоювку» у трафіні Потоцької. Коли, врешті, щаслива хвилина надійшла і наречений з нареною стали руч-об-руч у костьолі, то у вусах і в чубі молодцюватого нареченого половина волосся була зовсім сива, а запашіле соромливим рум'янцем обличчя нареченої було теж облямоване сріблястими локонами.

Та це не стало на перешкоді подружньому щастю, і плодом цього пізнього кохання була єдина дочка, майже однолітка сліпого хлопця. Улаштувавши під старість свій куток, де вони, хоч і умовно, могли вважати себе за повних господарів, старі зажили в ньому тихо й скромно, ніби винагороджуючи себе цією тишею й самотністю за метушливі роки важкого життя «в чужих людях». Перша їх оренда була не зовсім вдала, і тепер вони трохи звузили

¹ У Південно-західному краї досить розвинена система орендування маєтків: орендар (по-місцевому посередник) є ніби управлятель маєтку. Він сплачує власникові певну суму, а далі від його заповітливості залежить здобувати більший чи менший прибуток. (Прим. автора).

діло. Але й на новому місці вони зараз же влаштувалися по-своєму.\ В кутку, де були образи, перевиті плющем, у Яскульської, разом з вербою й «грімницею»¹, зберігалися якісь торбинки з травами й корінням, якими вона лікувала свого чоловіка й сільських жінок та чоловіків, що приходили до неї. Ці трави сповнювали всю хату особливими специфічними паощами, що неподільно пов'язувалися в пам'яті кожного відвідувача із спогадом про цей чистий маленький будиночок, про його тишу й лад і про двох стареньких, що жили в ньому якимсь незвичайним в наші дні тихим життям.

З цими старенькими зростала іх одиначка, невелика дівчинка, з довгою русою косою й голубими очима, що вражала всіх при першому ж знайомстві якоюсь дивною солідністю, розлітою в усій її постаті. Здавалося, спокійність пізнього кохання батьків позначилася в характері доньки цією недитячою розсудливістю, плавним спокоєм рухів, задумливістю і глибиною голубих очей. Вона ніколи не соромилася сторонніх, не цуралася знайомства з дітьми і брала участь в іхніх іграх. Та все це робилося з такою широю поблажливістю, мовби для неї самої воно було зовсім не потрібне. Справді, вона чудово задоволялася своїм власним товариством, гуляючи, збираючи квіти, розмовляючи із своєю лялькою, і все це з виглядом такої солідності, що іноді здавалося, ніби перед вами не дитина, а малесенька доросла жінка.

IV

Раз Петрик був сам один на пагорбку над річкою. Сонце сідало, в повітрі стояла тиша, тільки ревіння череди, що верталася з села, долітало сюди, пом'якшене віддаллю. Хлопець допіру перестав грati і відкинувся на траву, відаючись напівдрімотній мlostі літнього вечора. Він задрімав на хвилину, але раптом чиєсь легкі кроки вивели його з дрімоти. Він невдоволено звівся на лікоть і прислухався. Кроки зупинились унизу під пагорбком. Хода була йому незнайома.

— Хлопчику! — почув він раптом поклик дитячого голосу.— Ти не знаєш, хто оце тут грав?

¹ Г рім ни ц е ю називають воскову свічку, яку запалюють під великі бурі, а також дають у руки вмираючим. (Прим. автора).

Сліпий не любив, коли порушували його самотність. Тому він відповів на запитання не дуже привітним тоном:

— Це я...

Легкий здивований вигук був відповідлю на цю заяву, і зараз же голос дівчинки додав тоном простодушної похвали:

— Як гарно!

Сліпий промовчав.

— Чого ж ви не йдете звідси? — спитав він потім, чуячи, що непрохана співрозмовниця все стоїть на місці.

— Навіщо ж ти мене женеш? — спитала дівчинка своїм чистим і простодушно-здивованим голосом.

Звуки цього спокійного дитячого голосу були приємні для слуху сліпого; все ж він відповів тим самим тоном:

— Я не люблю, коли до мене приходять...

Дівчинка засміялась.

— От іще!.. Дивіться ви! Хіба вся земля твоя і ти можеш кому-небудь заборонити ходити по землі?

— Мама звеліла всім, щоб сюди до мене не ходили.

— Мама? — задумано перепитала дівчинка.— А моя мама дозволила мені ходити над річкою...

Хлопець, трохи розпещений поступливістю всіх, не звик до таких наполегливих заперечень. Вибух гніву пробіг по його обличчю нервовою хвилею; він підвівся і заговорив швидко й збуджено:

— Ідіть, ідіть, ідіть геть!..

Не знати, чим скінчилася б ця сцена, та тут від садиби почувся голос Йохима, що кликав хлопця до чаю. Той хутко збіг з пагорбка.

— Ах, який поганий хлопець! — почув він за собою широ обурене зауваження.

V

Другого дня, сидячи на тому самому місці, хлопець згадав про вчорашию сутичку. У цій згадці тепер не було досади. Навпаки, йому навіть скотілося, щоб знов прийшла ця дівчинка з таким приємним, спокійним голосом, якого він ніколи ще нечув. Знайомі йому діти галасливо кричали, сміялися, бились і плакали, але ні один з них не говорив так приємно. Йому стало шкода, що він скривдив незнайому, яка, мабуть, ніколи більш не вернеться.

Справді, днів зо три дівчинка зовсім не приходила. Але четвертого дня Петрусь почув її кроки внизу, на березі річки. Вона йшла тихо; берегова галька ледве шаруділа під її ногами; і вона наспівувала півголосом польську пісеньку.

— Слухайте,— гукнув він, коли вона з ним порівнялася.— Це знову ви?

Дівчинка не відповіла. Камінці так само шаруділи під її ногами. В удаваній безтурботності її голосу, що наспівував пісню, хлопцеві вчувалася ще не забута кривда.

Однак, пройшовши кілька кроків, незнайома зупинилася. Дві-три секунди тривало мовчання. Вона перебирала в цей час букет польових квітів, який тримала в руках, а він ждав відповіді. У цій зупинці та дальшому мовчанні він уловив відтінок навмисного нехтування.

— Хіба ви не бачите, що це я? — спитала вона нарешті з великою гідністю, кінчивши з квітами.

Це звичайне запитання боляче озвалось у серці сліпого. Він нічого не відповів, і тільки його руки, що ними він упиралася в землю, якось судорожно вхопилися за траву. Та розмова вже почалася, і дівчинка, стоячи на тому самому місці й пораючись із своїм букетом, знову спитала:

— Хто тебе вивчив так гарно грati на дудці?

— Йохим вивчив,— відповів Петрусь.

— Дуже гарно. А чого ти такий сердитий?

— Я... не серджуся на вас,— сказав хлопець тихо.

— Ну, то й я не серджуся... Давай грatisя вдвох.

— Я не вмію грatisя з вами,— відповів він похнюшившись.

— Не вмієш грatisя?.. Чому?

— Так.

— Ні, чому ж?

— Так,— відповів він ледве чутно і ще більше похнюшився.

Йому не доводилося ще ніколи говорити з ким-небудь про свою сліпоту, і простодушний тон дівчинки, яка з наївою наполегливістю питала про це, озвався в ньому знов тупим болем.

Незнайома зійшла па пагорбок.

— Який ти смішний,— заговорила вона з поблажливим жалем, сідаючи поруч нього на траві.— Це ти, мабуть, того, що ще зо мною не знайомий. Ось узнаєш мене, тоді перестанеш боятися. А я не боюсь нікого.

Вона говорила це з безтурботною ясністю, і хлопець почув, як вона кинула до себе у фартух купу квітів.

- Де ви взяли квіти? — спитав він.
- Там,— мотнула вона головою, показуючи назад.
- На луках?
- Ні, там.
- Значить, у гаю. А які це квіти?
- Хіба ти не знаєш квітів?.. Ах, який ти чудний... справді, ти дуже чудний...

Хлопець взяв у руку квітку. Його пальці швидко й легко доторкнулися до листків і віночка.

— Це жовтець,— сказав він,— а ось це фіалка.

Потім він схотів у той самий спосіб ознайомитися і з своєю співрозмовницею: взявши лівою рукою дівчинку за плече, він правою став обмащувати її волосся, далі повіки і хутко пробіг пальцями по обличчю, де-не-де зупиняючись і уважно вивчаючи незнайомі риси.

Все це було зроблено так несподівано й швидко, що дівчинка, вражена подивом, не могла сказати й слова; вона тільки дивилася на нього широко відкритими очима, в яких відбивалося почуття, близьке до жаху. Аж тепер вона помітила, що в обличчі її нового знайомого є щось незвичайне. Бліді й тонкі риси застигли на виразі напруженої уваги, що якось не гармоніювала з його нерухомим поглядом. Очі хлопцеві дивилися кудись, цілком байдуже до того, що він робив, і в них дивно мінівся відсвіт призахідного сонця. Все це здалося дівчинці на одну хвилину просто важким кошмаром.

Випручавши своє плече з руки хлопця, вона раптом зірвалася на ноги і заплакала.

— Нащо ти лякаєш мене, поганий хлопчиську? — заговорила вона гнівно, крізь сльози.— Що я тобі зробила?.. Нащо?..

Він сидів на тому самому місці, спантеличений, з низько похиленою головою, і дивне почуття — суміш досади й приниження — сповнило болем його серце. Це вперше довелось йому зазнати приниження каліки; вперше довідався він, що його фізична вада може викликати не самий жаль, а й ляк. Звичайно, він не міг ясно усвідомити собі важкого почуття, яке гнітило його, та від того, що свідомість ця була неясна й невиразна, вона спричиняла не менше страждання.

Почуття пекучого болю й кривди підступило йому до горла; він упав на траву й заплакав. Плач цей дедалі дужчав, судорожні ридання стрясали все його маленьке тіло,

тим більше що якась природжена гордість змушувала його гамувати цей вибух.

Дівчинка, яка збегла вже з пагорбка, почула ці глухі ридання і здивовано повернулася. Бачачи, що її новий знайомий лежить обличчям до землі і гірко плаче, вона проініялась співчуттям, тихо зійшла на пагорбок і зупинилася над хлопцем.

— Слухай,— заговорила вона тихо,— чого ти плачеш? Ти, мабуть, думаєш, що я нажаліюсь? Ну, не плач, я нікому не скажу.

Слово співчуття й лагідний тон викликали у хлопця ще більший нервовий вибух плачу. Тоді дівчинка присіла біля нього навпочіпки; просидівши так з півхвилини, вона тихо торкнулася до його волосся, погладила його голову і потім, з м'якою наполегливістю матері, яка заспокоює покарану дитину, підвела злегка його голову і стала витирати хусткою заплакані очі.

— Ну, ну, годі ж! — заговорила вона тоном дорослої жінки.— Я давно не серджуся. Я бачу, ти жалкуєш, що налякав мене...

— Я не хотів налякати тебе,— відповів він, глибоко зітхуючи, щоб вгамувати нервові приступи.

— Добре, добре! Я не серджуся!.. Ти ж більше не будеш.— Вона підвела його з землі і намагалася посадити поруч себе.

Він послухався. Тепер він сидів, як раніше, обличчям у бік заходу сонця, і коли дівчинка знову глянула на це обличчя, освітлене червонуватим промінням, воно знов здалося їй чудним. В очах хлопця ще стояли слізки, але ці очі були так само нерухомі; риси обличчя раз у раз пересмикувались від нервових спазм, але разом з тим у них видно було недитяче, глибоке й тяжке горе.

— А все-таки ти дуже чудний,— сказала вона з задумливим співчуттям.

— Я не чудний,— відповів хлопець з жалібною гримасою.— Ні, я не чудний... Я... я — сліпий!

— Сліпий? — протягла вона співуче, і голос її затремтів, начебто це сумне слово, тихо вимовлене хлопцем, завдало незгладного удара в її маленьке жіноче серце.— Сліпий? — повторила вона ще більш трепетачим голосом і, ніби шукаючи захисту від непереможного почуття жалості, що охопило всю її, вона раптом обвila шию хлопця руками і притулилася до нього обличчям.

Бражена несподіваністю сумного відкриття, маленька

жінка не втрималась на висоті своєї солідності і, обернувшись раптом на засмучену їй безпорадну в своїй засмученості дитину, вона їй сама гірко і безутішно заплакала.

VI

Кілька хвилин минуло в мовчанні.

Дівчинка перестала плакати і тільки час від часу ще склипувала, перемагаючись. Повними сліз очима вона дивилася, як сонце, ніби обертаючись у розпечений атмосфери заходу, поринало за темний пруг обрію. Майнув ще раз золотий обріз вогняної кулі, потім бризнули дві-три гарячі іскри, і темні обриси далекого лісу випливли раптом суцільною синюватою лінією.

З річки потягло прохолодою, і тихий спокій близького вечора віdbився на обличчі сліпого; він сидів з похиленою головою, видимо, здивований цим виявом гарячого співчуття.

— Мені жаль... — все ще склипуючи, вимовила нарешті дівчинка, пояснюючи свою слабкість.

Потім, трохи оволодівши собою, вона спробувала перевести розмову на сторонню річ, до якої вони обое могли поставитися байдуже.

— Сонечко сіло, — промовила вона задумливо.

— Я не знаю, яке воно, — була сумна відповідь.

Я його тільки... почиваю...

— Не знаєш сонечка?

— Hi.

— А... а свою маму... теж не знаєш?

— Матір знаю. Я забжди здалека пізнаю її ходу.

— Так, так, це правда. І я з заплющеними очима пізнаю свою матір.

Розмова стала більш спокійною.

— Знаєш, — заговорив сліпий, трохи пожвавлюючись, — адже я відчуваю сонце і знаю, коли воно зайшло.

— З чого ти знаєш?

— З того, що... бачиш... Я сам не знаю, з чого...

— А-а! — протягla дівчинка, видимо, цілком задоволена цією відповіддю, і вони обое помовчали.

— Я можу читати, — першим заговорив знову Петрусь, — і незабаром вивчуся писати пером.

— А як же ти?.. — почала була вона і раптом ніяково замовкla, не бажаючи провадити далі дражливого допиту. Але він її зрозумів.

— Я читаю у своїй книжці,— пояснив він,— пальцями.

— Пальцями? Я б ніколи не вивчилася читати пальцями... Я й очима погано читаю. Тато каже, що жінки погано розуміють науку.

— А я можу читати навіть по-французькому...

— По-французькому!.. І пальцями... який ти розумний! — з ширим захопленням сказала вона.— Однак я боюсь, щоб ти не простудився. Он над річкою який туман...

— А ти сама?

— Я не боюсь: що мені станеться!

— Ну, і я не боюсь. Хіба може бути, щоб мужчина простудився швидше, ніж жінка? Дядя Максим каже, що мужчина не повинен нічого боятися: ні холоду, ні голоду, ні грому, ні хмарі.

— Максим?.. Це той, що на милицях?.. Я його бачила. Він страшний!

— Ні, він нітрохи не страшний. Він добрий.

— Ні, страшний! — переконливо повторила вона.— Ти не знаєш, бо не бачив його.

— Як же я його не знаю, коли він мене всього вчить.

— Б'є?

— Ніколи не б'є і не кричить на мене... Ніколи...

— Це добре. Хіба можна бити сліпого хлопчика? Це був би гріх.

— Та він і нікого не б'є,— сказав Петрусь трохи неуважливо, бо його чутке вухо зачуло Йохимові кроки.

Справді, висока постать хохла вималювалася через хвилину на горбастому гребені, що відокремлював садибу від берега, і його голос далеко розкотився в тиші вечора:

— Па-ни-чу-у-у!

— Тебе кличуть,— сказала дівчинка, підводячись.

— Еге. Але мені не хотілося б іти.

— Іди, іди! Я до тебе завтра прийду. Тепер тебе ждуть і мене теж.

VII

Дівчинка точно викопала свою обіцянку і навіть раніше, ніж Петрусь міг на це сподіватися. Другого ж дня, сидячи в своїй кімнаті за звичайним уроком з Максимом, він раптом підвів голову, прислухався і сказав, пожвавлюючись:

— Пусти мене на хвилину. Там прийшла дівчинка.

— Яка ще дівчинка? — здивувався Максим і пішов услід за хлопцем до вихідних дверей.

Справді, вчоращня знайома Петруся в цю саму хвилину увійшла в ворота садиби і, побачивши Ганну Михайлівну, що проходила двором, вільно попростила до неї.

— Чого тобі, люба дівчинко, треба? — спитала та, думаючи, що її прислали в якій-небудь справі.

Маленька жінка солідоно простягла її руку і спитала:

— Це у вас є сліпий хлопчик?.. Еге?

— У мене, люба, так, у мене,— відповіла пані Попельська, милуючись її ясними очима й вільністю її поводження.

— Ось, бачте... Моя мама відпустила мене до нього. Можу я його бачити?

Але в цю хвилину Петрусь сам підбіг до неї, а на ганку показалась постать Максима.

— Це вчоращня дівчинка, мамо! Я тобі казав,— промовив хлопчик, вітаючись.— Тільки в мене тепер урок.

— Ну, на цей раз дядя Максим відпустить тебе,— сказала Ганна Михайлівна,— я в нього попрошу.

Тим часом маленька жінка, що почувала себе, видно, зовсім як дома, попростила назустріч Максимові, який підходив до них на своїх милицях, і, простягши йому руку, сказала тоном поблажливої похвали:

— Це добре, що ви не б'єте сліпого хлопчика. Він мені говорив.

— Невже, пані? — спитав Максим з комічною важністю, приймаючи в свою широку руку маленьку ручку дівчинки.— Який я вдячний моєму вихованцеві, що він зумів схилити на мою користь таку чарівну особу.

І Максим розсміявся, погладжуючи її руку, яку держав у своїй. Тим часом дівчинка все дивилася на нього своїм одвертим поглядом, що зразу скорив його женоненависницьке серце.

— Глянь лиш, Ганнусю,— звернувся він до сестри з чудною усмішкою,— наш Петро починає заводити самостійні знайомства. І погодься, Ганю... дарма що він сліпий, він все ж зумів зробити непоганий вибір, правда?

— Що ти хочеш цим сказати, Макс? — спитала молода жінка суворо, і гаряча фарба залила все її обличчя.

— Жартую! — відповів брат лаконічно, бачачи, що своїм жартом він зачепив болючу струну, викрив таємну думку, яка заворушилася в передбачливому серці матері.

Ганна Михайлівна ще дужче почервоніла і, хутко нахи-

лившись, з поривом палкої ніжності обняла дівчинку; остання прийняла несподівано бурхливу ласку все з тим же ясним, хоч і трохи здивованим поглядом.

VIII

З цього дня між посесорським будинком і садибою Попельських зав'язалися якнайближчі стосунки. Дівчинка, яку звали Евеліною, приходила щодня в садибу, а через якийсь час вона теж стала ученицею в Максима. Спочатку цей план спільнога навчання не дуже сподобався панові Яськульському. По-перше, він гадав, що коли жінка вміє записати білизну та вести домашню видаткову книгу, то цього цілком досить; по-друге, він був добрий католик і вважав, що Максимові не слід було воювати з австрійцями, всупереч ясно висловленій волі «отця папежа»¹. Нарешті, його твердим переконанням було те, що на небі є бог, а Вольтер і вольтер янці киплять у пекельній смолі, така доля, на думку багатьох, уготована була й панові Максимові. Однак, познайомившись ближче, він мусив признатися, що цей еретик і забіяка — людина дуже пріємної вдачі й великого розуму, і через те посесор пішов на компроміс.

Все ж деякий неспокій ворувався в глибині душі старого шляхтича, і тому, привівши дівчинку на перший урок, він визнав за доречне звернутися до неї з урочистою й пишною промовою, яка, проте, більше призначалася для Максимового слуху.

— Ось що, Велю... — сказав він, узявши доњьку за плече й поглядаючи на її майбутнього вчителя. — Пам'ятай завжди, що на небі є бог, а в Римі святий його «папеж». Це тобі кажу я, Валентин Яськульський, і ти мусиш мені вірити, бо я твій батько, — це *primo*².

При цьому він кинув новий значущий погляд у бік Максима; пан Яськульський підкresлював свою латину, даючи зрозуміти, що й він не чужий науці і, в разі чого, його обдурити трудно.

— *Secundo*³, я шляхтич славного герба, в якому разом з «копою і вороновою» педарма позначається хрест у синьо-

¹ Римського папи.

² Перше (лат.).

³ Друге (лат.).

му полі. Яськульські, бувши добрими рицарями, не раз міняли мечі не требники і завжди тямили дещо в справах неба, тому ти повинна мені вірити. Ну, а в іншому, що стосується *orbis terrarum*, тобто всього земного, слухай, що тобі скаже пан Максим Яценко, і вчись добре.

— Не бійтесь, пане Валентин,— усміхаючись, відповів на цю промову Максим,— ми не вербуємо паненок для загону Гарibalльді.

IX

Спільне навчання було дуже корисне для обох. Петрусь ішов, звичайно, попереду, але це не виключало певного змагання. Крім того, він допомагав їй часто вивчати уроки, а вона знаходила іноді дуже вдалі способи, щоб пояснити хлопцеві що-небудь трудно зрозуміле для нього, сліпого. Oprіч того, її товариство вносило в його навчання щось своєрідне, надавало його розумовій роботі особливого тону приємного збудження.

Взагалі ця дружба була справжнім даром ласкавої долі. Тепер хлопець не шукав уже повної самотності; він знайшов те єднання, якого не могла йому дати любов дорослих, і в хвилину чуйного душевного затишня йому пріємна була її близькість. На скелю або на річку вони завжди виrushали вдвох. Коли він грав, вона слухала його з наївним захопленням. А коли він відкладав дудку, вона починала переказувати йому свої дитячо-живі враження від навколишньої природи; звичайно, вона не вміла висловлювати їх досить повно й відповідними словами, та зате в її нескладних оповіданнях, в їх тоні він уловлював характерний колорит кожного описаного явища. Так, коли вона говорила, наприклад, про темряву вогкої й чорної ночі, що розкинулася над землею, він ніби чув цю темряву у стримано звучащих тонах її боязкого голосу. А коли, підвівши вгору задумане обличчя, вона казала йому: «Ах, яка хмара йде, яка хмара темна-претемна!» — він відчував зразу ніби холодний подув і чув у її голосі страхуюче шарудіння потвори, що повзе по небу, десь у далекій висоті.

Є натури мовби заздалегідь призначені для тихого по-
двигу любові, що єднаної з сумом і турботою,— натури, для
яких ці турботи про чуже горе становлять ніби атмосферу,
органічну потребу. Природа заздалегідь наділила їх споко-
єм, без якого неможливий буденний подвиг життя, вона
передбачливо пом'якшила в них особисті пориви, запити
особистого життя, підпорядкувавши ці пориви й ці запити
панівній рисі характеру. Такі натури здаються нерідко
надто холодними, надто розсудливими, позбавленими по-
чуття. Вони глухі до пристрасних закликів грішного життя
і йдуть сумним шляхом обов'язку так само спокійно, як
і шляхом найяскравішого особистого щастя. Вони здають-
ся холодними, як снігові верховини, і так само, як вони,
величаві. Життєва пошлість стелеться біля іх ніг; навіть
наклеп і плітки скочуються по їх білосніжній одежі, наче
брудні бризки з крил лебедя...

Маленька знайома Петра мала в собі всі риси цього
типу, який рідко коли виробляється життям і вихованням;
він, як талант, як геній, дається на долю вибраним нату-
рам і виявляється рано. Мати сліпого хлопця розуміла, яке щастя випадок послав її синові в цій дитячій дружбі.
Розумів це і старий Максим, якому здавалося, що тепер
у його вихованця є все, чого йому ще бракувало, що тепер
душевний розвиток сліпого піде тихим і рівним, нічим не
порушуваним ходом...

Та це була гірка помилка.

У перші роки життя дитини Максим думав, що він
цілком оволодів душевним зростанням хлопчика, що це
зростання проходить якщо не під безпосереднім його впли-
вом, то, в усікому разі, пі один новий бік його, ні одне
нове придбання в цій галузі не уникне його спостереження
і контролю. Та коли настав у житті дитини період, що
становить перехідну грань між дитинством і отроцтвом,
Максим побачив, які безпідставні ці горді педагогічні мрії.
Мало не кожен тиждень приносив з собою щось нове, ча-
сом зовсім несподіване по відношенню до сліпого, і коли

Максим намагався знайти джерела якоїсь нової ідеї або нового уявлення, що з'являлися в дитині, то йому доводилось розгублюватися. Якась невідома сила діяла в глибині дитячої душі, висуваючи з цієї глибини несподівані вияви самостійного душевного зростання, і Максимові доводилось зупинятися з почуттям побожності перед таємничими процесами життя, які втручалися таким чином у його педагогічну роботу. Ці поштовхи природи, її дарові відкриття немовби давали дитині такі уявлення, яких сліпий не міг набути з особистого досвіду, і Максим угадував тут нерозривний зв'язок життєвих явищ, який проходить, роздрібнюючись у тисячі процесів, через послідовний ряд окремих життів.

Спочатку це спостереження злякало Максима. Бачачи, що не він сам володіє розумовим складом дитини, що в цьому складі виявляється щось таке, що від нього не залежить і виходить з-під його впливу, він злякався за долю свого вихованця, злякався можливості таких запитів, які могли б стати для сліпого тільки причиною невгамовних страждань. І він намагався розшукати початки цих джерел, що звідкись пробиваються, щоб... назавжди закрити їх для блага сліпої дитини.

Не пройшли ці несподівані проблиски й поза увагою матері. Одного разу, вранці, Петрик прибіг до неї надзвичайно схильзований.

— Мамо, мамо! — закричав він. — Я бачив сон.

— Що ж ти бачив, мій хлопчику? — спитала вона з журним сумнівом у голосі.

— Я бачив у сні, що... я бачу тебе, і Максима, і ще... що я все бачу... Так гарно, так гарно, мамусю!..

— Що ж іще ти бачив, мій хлопчику?

— Я не пам'ятаю.

— А мене пам'ятаєш?

— Ні, — сказав хлопець у роздумі. — Я забув усе... А все-таки я бачив, справді бачив... — додав він після хвілинного мовчання, і його обличчя враз потъмарилось. На незрячих очах блиснула слізоза...

Це повторювалось іще кілька разів, і кожного разу хлопець ставав сумнішим і тривожнішим.

Якось, проходячи двором, Максим почув у вітальні, де звичайно відбувались уроки музики, якісь дивні музичні вправи. Всні складалися з двох нот. Спочатку від швидких, послідовних, що майже зливалися, ударів по клавіші тремтіла найвища яскрава нота верхнього реєстру, потім вона різко змінялася низьким розкотом баса. Поцікавившись дізнатися, що могли значити ці дивні екзерції, Максим зашкандібав двором і через хвилину увійшов до вітальні. В дверях він спинився як укопаний перед несподіваною картиною.

Хлопець, якому йшов уже десятий рік, сидів біля ніг матері на низенькому стільці. Поруч нього, витягши щию й поводячи на всі боки довгим дзьобом, стояв молодий приурочений черногуз, якого Йохим подарував паничеві. Хлопець щоранку годував його з своїх рук, і птах усюди супроводив свого нового друга-хазяїна. Тепер Петрусь придержував черногуза однією рукою, а другою тихо проводив уздовж його шиї і далі по тулубу з виразом пильної уваги на обличчі. В цей самий час маті, з палаючим, збудженим обличчям і сумними очима, хутко вдаряла пальцем по клавіші, добуваючи з інструмента високу ноту, що безперервно дзвеніла. Разом з тим, злегка перегнувшись на своєму стільці, вона з болісною уважністю вдивлялася в обличчя дитини. А коли рука хлопця, пересуваючись по яскраво-білому пір'ю, доходила до того місця, де це пір'я різко змінюється чорним на кінцях крил, Ганна Михайлівна враз переносила руку на другу клавішу, і низька басова нота глухо розкочувалась по кімнаті.

Обоє, і маті й син, так захопилися своїм заняттям, що не помітили приходу Максима, аж поки він сам, отяминувшись від подиву, перервав сеанс запитанням:

— Ганнусю! що це значить?

Молода жінка, зустрівши допитливий погляд брата, засоромилася, наче суворий учитель захопив її на місці злочину.

— Ось бачиш,— заговорила вона ніяково,— він каже, що розпізнає деяку різницю в окрасі черногуза, тільки не може ясно збагнути, в чому ця різниця... Справді, він сам перший заговорив про це, і мені здається, що це правда...

— Ну, то й що?

— Нічого, я тільки хотіла йому... трошки... пояснити

цю різницю різницею звуків... Не сердься, Максе, але, справді, я думаю, що це дуже схоже...

Ця несподівана ідея вразила Максима таким подивом, що він в першу хвилину не зінав, що сказати сестрі. Він примусив її повторити свої спроби і, придивившись до напруженого виразу обличчя сліпого, похитав головою.

— Послухай мене, Ганно,— сказав він, залишившись на самоті з сестрою.— Не слід будити в хлопцеві запитань, на які ти ніколи, ніколи не будеш спроможна дати певну відповідь.

— Але ж це він сам заговорив перший, справді...— перебила Ганна Михайлівна.

— Все одно. Хлопцеві лишається тільки звикнути до своєї сліпоти, а нам треба прагнути того, щоб він забув про світло. Я дбаю, щоб ніякі зовнішні виклики не наводили його на марні питання, і коли б пощастило усунути ці виклики, то хлопець не усвідомлював би, що чогось бракує в його почуттях, як і ми, в кого є всі п'ять органів, не сумуємо за тим, що в нас немає шостого.

— Ми сумуємо,— тихо заперечила молода жінка.

— Ганю!

— Ми сумуємо,— відповіла вона уперто...— Ми часто сумуємо за неможливим...

А втім, сестра скорилася доводам брата, та на цей раз він помилявся: намагаючись усунути зовнішні виклики, Максим забув ті могутні спонукання, що були закладені в дитячій душі самою природою.

IV

«Очі,— сказав хтось,— дзеркало душі». Може, було б правильніше порівняти їх з вікнами, якими вливаються в душу враження яскравого, блискучого, барвистого світу. Хто може сказати, яка частина нашого душевного складу залежить від відчуттів світла?

Людина — одна ланка в нескінченому ланцюгу життів, який тягнеться через неї з глибини минулого до безмежного майбутнього. І от в одній із таких ланок, у сліпому хлопчику, фатальна випадковість зачинила ці вікна: життя повинно пройти все в темряві. Та чи значить це, що в його душі порвались навіки ті струни, якими душа відгукується на світлові враження? Ні, і через це темне існування мусила протягтися й передатися дальшим поко-

лінням внутрішня сприйнятливість до світла. Його душа була цільна людська душа, з усіма її здібностями, а що всяка здібність носить у самій собі потяг до задоволення, то і в темній душі хлопчика жив невгамовний потяг до світла.

Незайманими лежали десь в таємничій глибині одержані в спадщину сили, що дрімали в неясному існуванні «можливостей» і готові були з першим ясним променем піднятися йому назустріч. Але вікна лишаються зачиненими; доля хлопчика вирішена: йому не бачити ніколи цього променя, його життя все пройде в темряві!..

І темрява ця була повна примар.

Якби життя хлопчика проходило серед зліднів і горя — це, може, відтягло б його думку до зовнішніх причин страждання. Але близькі люди усунули від нього все, що могло б його засмучувати. Йому дали цілковитий спокій і мир, і тепер сама тиша, яка панувала в його душі, сприяла тому, що внутрішня незадоволеність почувалася ясніше. Серед тиші й мороку, що оточували його, вставала невиразна неугавна свідомість якоїсь потреби, що шукала задоволення, виникало прагнення оформити сили, які дрімали в душевній глибині й не знаходили виходу.

Звідси — якісь невиразні передчуття й пориви, як отий потяг до польоту, що його кожен зазнавав у дитинстві і що виявляється в цьому віці своїми чудовими снами.

Звідси, нарешті, випливали інстинктивні потуги дитячої думки, що відбивалися на обличчі болісним запитанням. Ці спадкові, але не використані в особистому житті «можливості» світлових уявлень вставали, наче примари, в дитячій голівці, безформні, неясні й темні, викликаючи болючі й невиразні зусилля.

Природа піднімалася несвідомим протестом проти індивідуального «випадку» за порушеній загальний закон.

V

Отож хоч би як сникувався Максим усувати всі зовнішні виклики, він ніколи не міг знищити внутрішнього тиску невдоволеної потреби. Найбільше, чого він міг досягти своєю обережністю, це — не будити її передчасно, не посилювати страждань сліпого. В усьому іншому тяжка доля дитини мала йти своїм шляхом, з усіма її суровими наслідками.

І вона насувалась темною хмарою. Природна жвавість хлопчика, з роками все більше зникала, немов спадаюча хвиля, тимчасом як сумний настрій, що невиразно, але безперервно звучав у його душі, посилювався, відбиваючись на його темпераменті. Сміх, який можна було чути в його дитинстві при кожному особливо яскравому новому враженні, тепер лунав усе рідше. Все, що сміється, все веселе, позначене печаттю гумору, було мало йому доступне; та зате усе нелсне, невиразно-смутне й туманно-меланхолійне, що чується в південній природі й відбувається в народній пісні, він уловлював надзвичайно повно. Сльози бриніли в нього щоразу на очах, коли він слухав, як «у полі могила з вітром говорила», і він сам любив ходити в поле слухати цей говір. В ньому дедалі більше вироблявся нахил до самотності, і, коли в години, вільні від занять, він ішов один на свою самотню прогулянку, домашні старались не ходити в той бік, щоб не порушити його самоти. Сівши де-небудь на могилі в степу, або на пагорбку над річкою, або, нарешті, на добре знайомій скелі, він слухав лише шелест листя та шепті трави або невиразні зітхання степового вітру. Усе це особливим чином гармоніювало з глибиною його душевного настрою. Наскільки він міг розуміти природу, туг він розумів її цілком і до краю. Тут вона не трибожила його ніякими певними і нерозв'язаними запитаннями; тут цей вітер вливався йому просто в душу, а трава, здавалося, шепотіла йому тихі слова жалю, і, коли душа юнака, настроївшись у лад з навколошньою тихою гармонією, м'якшала від теплої ласки природи, він почував, як щось підіймається в грудях, прибуваючи й розливаючись по всій його істоті. Він припадав тоді до вогкуватої, холоднуватої трави і тихо плакав, але в цих сльозах не було гіркоти. Інколи ж він брав дудку і зовсім забувався, добираючи задумливі мелодії до свого настрою і в лад з тихою гармонією степу.

Зрозуміло, що всякий людський звук, який несподівано вдирається в цей настрій, впливав на нього болючим, різким дисонансом. Єднання в такі хвилини можливе тільки з дуже близькою, дружньою душою, а у хлопця був лише один такий друг його віку, саме — білява дівчинка з посесорської садиби...

І ця дружба міцніла дедалі більше, буваючи цілком взаємною. Якщо Евеліна вносила в їх взаємини свій спокій, свою тиху радість, розкривала перед сліпим нові відтінки навколошнього життя, то й він, у свою чергу, давав

їй... своє горе. Здавалося, перше знайомство з ним заподіяло чуйному серцю маленької жінки криваву рану: вийміть із рани кінджал, який завдав удару, і вона спливе кров'ю. Вперше познайомившись на пагорбку в степу із сліпим хлопцем, маленька жінка застраждала гострим співчуттям, і тепер його присутність ставала для неї чимраз потрібнішою. В розлуці з ним рана ніби розкривалася знову, біль оживав, і вона поривалась до свого маленького друга, щоб безнастанным піклуванням вгамувати своє власне страждання.

VI

Одного теплого осіннього вечора обидві сім'ї сиділи на майданчику перед домом, милуючись зоряним небом, що синіло глибокою блакиттю й горіло вогнями. Сліпий, як звичайно, сидів поруч своєї подруги біля матері.

Всі на хвилину замовкли. Коло садиби було зовсім тихо; тільки листя часом, чутливо стрепенувшись, бурмотіло щось невиразно і зараз же стихало.

В цю хвилину блискучий метеор, зірвавшись звідкись із глибини темної блакиті, промчав яскравою смugoю по небу, лишивши за собою фосфоричний слід, який згас повільно й непомітно. Всі звели очі. Мати, що сиділа обруч з Петриком, відчула, як він стрепенувся й здригнувсь.

— Що це... було? — повернувся він до неї схвильованим обличчям.

— Це зірка впала, дитино моя.

— Еге, зірка, — додав він задумливо. — Я так і знат.

— Звідки ж ти міг знати, мій хлопчику? — перепитала мати з журним сумнівом у голосі.

— Ні, це він каже правду, — втрутилась Евеліна. — Він багато що знає... «так»...

Уже ця всезростаюча чуйність свідчила, що хлопець помітно наближається до критичного віку між отроцтвом і юнацтвом. Але поки що його зростання проходило досить спокійно. Здавалося навіть, ніби він звик до своєї долі, і дивно зрівноважений смуток без просвітку, але й без гострих поривань, який став звичайним тлом його життя, тепер трохи пом'якшав. Та це був лише період тимчасового затишня. Ці перепочинки природа дає мовби навмисне; в них молодий організм устроюється й міцніє для нової бурі. Під час цих притищень непомітно нагромаджу-

ються й визрівають нові питання. Один поштовх — і весь душевний спокій сколихнеться до глибини, як море під ударом раптового шквалу.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

I

Так минуло ще кілька років.

Ніщо не змінилося в тихій садибі. Так само шуміли буки в саду, тільки їх листя ніби потемніло, стало ще густішим; так само біліли привітні стіни, тільки вони трошечки покривилися й осіли; так само хмурились солом'яні стріхи, і навіть Йохимову сопілку було чути в ті самі години із стайні; тільки тепер уже й сам Йохим, що лишався нежонатим конюхом в садибі, волів слухати гру сліпого панича на дудці або на фортепіано — байдуже.

Максим посивів іще більше. У Попельських не було інших дітей, і тому сліпий первісток, як і раніше, залишився центром, біля якого групувалося все життя садиби. Для нього садиба замкнулася в своєму тісному колі, задоволяючись своїм власним тихим життям, до якого прилучалось не менш тихе життя посесорської хатки. Отож Петро, що став уже юнаком, зріс, як теплична қвітка, захищений від різких сторонніх впливів далекого життя.

Він, як і раніше, стояв у центрі величезного темного світу. Над ним, навколо нього, всюди простяглась пітьма, без краю й меж; чуйна, тонка організація підіймалась, як пружко натягнута струна, назустріч всякому враженню, готова затремтіти відповідними звуками. В настрої сліпого помітно відбивалося це чутливе дожидання; йому здавалося, що ось-ось ця пітьма простягнеться до нього своїми невидимими руками і торкне в ньому щось таке, що так томливо дрімає в душі та жде пробудження.

Але знайома добра й нудна пітьма садиби шуміла тільки ласкавим шепотом старого саду, навіваючи неясну, заколисуючу, заспокійливу думу. Про далекий світ сліпий знав лише з пісень, з історії, з книжок. Під задумливий шепот саду, серед тихих буднів садиби, він тільки з оповідань довідувався про бурі й тривоги далекого життя. І все це малювалося йому крізь якийсь чарівний серпанок, як пісня, як билина, як казка.

Здавалося, так було добре. Мати бачила, що захищена, ніби мармуром, душа її сина дрімає в якомусь зачарованому півні, штучному, алे спокійному. І вона не хотіла порушувати цієї рівноваги, боялась її порушити.

Евеліна, що виросла й сформувалася якось зовсім непомітно, дивилась на цю зачарованутишу своїми ясними очима, в яких можна було часом спостерегти щось подібне до нерозуміння, запитання про майбутнє, але ніколи не було й тіні нетерпеливості. Попельський-батько довів маєток до зразкового порядку, але до питань про майбутнє його сина доброму чоловікові, звичайно, не було й найменшого діла. Він звик, що все робиться само собою. Один тільки Максим з натури своєї ледве зносив цютишу, і то як щось тимчасове, що входило мимоволі в його плани. Він вважав за конче потрібне дати душі юнака устоятися, зміцніти, щоб бути спроможною зустріти різкий дотик життя.

Тим часом там, за межею цього зачарованого кола, життя кипіло, хвилювалось, вирувало. І от нарешті надійшов час, коли старий наставник вирішив розірвати це коло, відчинити двері теплиці, щоб у неї міг ринути свіжий струмінь повітря ззовні.

II

Для першого разу він запросив до себе старого товариша, який жив верст за сімдесят від садиби Попельських. Максим іноді бував у нього й раніше, але тепер він знов, що у Ставрученка гостює приїжджа молодь, і написав йому листа, запрошуючи всю компанію. Запросини ці були радо прийняті. Старих зв'язувала давня дружба, а молодь пам'ятала досить гучне колись ім'я Максима Яценка, з яким пов'язувались певні традиції. Один із синів Ставрученка був студентом Київського університету модного тоді філологічного факультету. Другий вивчав музику в Петербурзькій консерваторії. З ними приїхав ще юний кадет, син одного з найближчих поміщиків.

Ставрученко був міцний старик, сивий, з довгими козацькими вусами і в широких козацьких шароварах. Він носив кисет з тютюном та люльку прив'язаними біля пояса, розмовляв не інакше, як по-малоросійському, і поруч з двома синами, вдягнутими у білі свитки й вишивані малоросійські сорочки, дуже нагадував гоголівського Бульбу

з синами. Однак у нього не було й слідів романтизму, що відзначав гоголівського героя. Навпаки, він був прекрасний практик-поміщик, який ціле життя чудово ладив з кріпосними відносинами, а тепер, коли ця «неволя» була скасована, зумів добре пристосуватися й до нових умов. Він знат і народ, як знали його поміщики, тобто він знат кожного мужика свого села і в кожного мужика знат кожну корову та мало не кожний зайвий карбованець у музичцій калитці.

Зате, коли він і не бився з своїми синами навкулачки, як Бульба, то все ж між ними відбувалися постійні й дуже аюті сутички, що не обмежувалися ні часом, ні місцем. Скрізь, дома і в гостях, з самого незначного приводу між старим і молоддю спалахували нескінчені суперечки. Починалося звичайно з того, що старий, посміючись, дражнив «ідеальних паничів»; ті гарячились, старий теж розпалювався, і тоді здіймався найнеймовірніший галас, у якому обом сторонам перепадало не в жарт.

Це був відгук відомого розладу «батьків і дітей»; тільки тут це явище мало значно пом'якшенну форму. Молодь, з дитинства віддана в школи, село бачила лише в короткий канікулярний час, і тому в ній не було того конкретного знання народу, яким відзначалися батьки-поміщики. Коли знялася в суспільстві хвиля «народолюбства», яка застала юнаків у вищих класах гімназії, вони взялися до вивчення рідного народу, але почали це вивчення з книжок. Другий крок привів їх до безпосереднього вивчення виявів «народного духу» в його творчості. Ходіння в народ паничів у білих свитках та вишиваних сорочках було тоді дуже поширене в Південно-західному краї. На вивчення економічних умов не зверталося особливої уваги. Молоді люди записували слова й музику народних дум і пісень, вивчали перекази, звіряли історичні факти з їх відбиттям у народній пам'яті, взагалі дивилися на мужика крізь поетичну призму національного романтизму. Не від того були, можливо, і старі, та все ж вони ніколи не могли договоритися з молоддю до якогось порозуміння.

— Ось, послухай ти його,— казав Ставрученко Максимові, лукаво підштовхуючи його лікtem, коли студент ораторствував з розчервонілим обличчям і виблискуючими очима.— От, собачий син, говорить, як пише!.. Подумаєш, і справді голова! А розкажі ти нам, учений чоловіче, як тебе мій Ничипір обдурив, га?

Старий поводив вусами й реготав, розповідаючи з чисто хохлацьким гумором відповідну пригоду. Юнаки червоніли, але й самі не попускали старому. «Якщо вони не знають Ничипора та Хведька з такого-там села, зате вони вивчають весь народ в його загальних виявах; вони дивляться з вищої точки зору, при якій тільки й можливі висновки та широкі узагальнення. Вони охоплюють одним поглядом далекі перспективи, тоді як старі й зашкарублі в рутині практики за деревами не бачать усього лісу».

Старому не було неприємно слухати хитромудру мову синів.

— Таки відно, що недарма в школі вчилися,— казав він, самовдоволено позираючи на слухачів.— А все ж, я вам скажу, мій Хведько вас обох і введе, і виведе, як телят на мотузочку, ось що!.. Ну, а я й сам його, шельму, в свій кисет укладу і в кишеню сковаю. От і значить, що ви передо мною все одно, що щенята перед старим пском.

III

Саме в цю хвилину одна з таких суперечок щойно стихла. Старше покоління пішло в дім, і крізь відчинені вікна чути було часом, як Ставрученко, тріумфуючи, розповідав різні комічні епізоди і слухачі весело реготали.

Молоді люди залишилися в саду. Студент, підіславши під себе світку і заломивши смушеву шапку, розлігся на траві з трохи тенденційною невимушенністю. Його старший брат сидів на приязбі поруч Евеліни. Кадет в акуратно застебнутому мундирі вмостиився поруч нього, а трохи осторонь, спершись на підвіконня, сидів, похиливши голову, сліпий; він обмірковував щойно стихлі суперечки, які глибоко схвилювали його.

— Що ви думаєте про все, що тут говорилося, панно Евеліно? — звернувшись до своєї сусідки молодий Ставрученко.— Ви, здається, не промовили жодного слова.

— Все це дуже добре, тобто те, що ви казали батькові. Але...

— Але... що ж?

Дівчина відповіла не зразу. Вона поклала до себе на коліна свою роботу, розгладила її руками і, злегка нахиливши голову, стала роздивлятися її з задумливим виглядом. Важко було зrozуміти, чи то вона міркувала, що їй

слід було взяти для вишивання рідшу канву, чи обдумувала свою відповідь.

Тим часом молоді люди нетерпляче ждали цієї відповіді. Студент підвісся на лікті і повернув до дівчини обличчя, пожвавлене цікавістю. Її сусід вступився в неї спокійним, допитливим поглядом. Сліпий змінив свою невимушенну позу, випростався і потім витяг голову, відвернувшись обличчям від інших співрозмовників.

— Але,— промовила вона тихо, все розгладжуючи рукою своє вишивання,— в кожній людини, панове, свій шлях у житті.

— Господи! — різко скрикнув студент.— Яка розсудливість! Та вам, моя панночко, скільки років, справді?

— Сімнадцять,— відповіла Евеліна просто, але зараз же додала з наївно-переможною цікавістю,— а ви гадали, багато більше, правда?

Молоді люди засміялись.

— Якби в мене спитали думку про ваш вік,— сказав її сусід,— я дуже вагався б між тринадцятма і двадцятма трьома. Правда, іноді ви здаєтесь зовсім-таки дитиною, а говорите часом, як досвідчена бабуся.

— В серйозних справах, Гавриле Петровичу, треба й говорити серйозно,— мовила маленька жінка докторальним тоном, знову беручись до роботи.

Всі на хвилину замовкли. Голка Евеліни знову розмірено заходила по вишиванню, а молоді люди оглядали з цікавістю мініатюрну постать розсудливої особи.

IV

Евеліна, звичайно, дуже виросла й розвинулась з часу першої зустрічі з Петром, але зауваження студента про її вигляд було цілком справедливе. При першому погляді на це невелике, худорляве створіннячко здавалося, що це ще дівчинка, але в її неквапливих, розмірених руках виявлялася нерідко солідність жінки. Те ж саме враження спроявляло і її обличчя. Такі обличчя бувають, здається, тільки у слов'янок. Правильні, гарні риси накреслені плавними, холодними лініями; голубі очі дивляться рівно, спокійно; рум'янець рідко показується на цих блідих щоках, але це не та звичайна блідість, яка щохвилини готова спалахнути полум'ям палкої пристрасті; це швидше холодна білість снігу. Пряме біляве волосся Евеліни ледь-ледь відтінялось

на мармурових скронях і спадало важкою косою, що ніби відтягала назад її голову при ході.

Сліпий теж виріс і змужнів. Всякому, хто подивився б на нього в ту хвилину, коли він сидів віддалік описаної групи, блідий, схильований і гарний, зразу впало б в очі це своєрідне обличчя, на якому так різко відбивався кожний душевний рух. Чорне волосся красивою хвилею спадало над опуклим лобом, по якому пройшли ранні зморшки. На щоках швидко спалахував густий рум'янець, і так само швидко розливалася матова блідість. Нижня губа, ледве-лько відтягнута кутиками вниз, часом якось напружено здригалася, брови чутливо насторожувались і ворушилися, а великі гарні очі, що дивились рівним і нерухомим поглядом, надавали обличчю юнака якогось не зовсім звичайного, похмурого відтінку.

— Отже,— глузливо заговорив студент після деякої мовчанки,— панна Евеліна гадає, що все, про що ми говорили, недоступне для жіночого розуму, що доля жінки — вузька сфера дитячої кімнати та кухні.

В голосі юнака чути було самовдоволення (тоді ці слівця були зовсім новенькі) і визивну іронію. На кілька секунд усі замовкли, і на обличчі дівчини проступив нервовий рум'янець.

— Ви занадто поспішаєте із своїми висновками,— сказала вона.— Я розумію все, що тут говорилося,— значить, для жіночого розуму це доступне. Я говорила тільки про себе особисто.

Вона замовкла і нахилилась над шитвом з такою увагою до роботи, що в юнака не вистачило рішучості провадити допит далі.

— Дивно,— пробурмотів він.— Можна подумати, що ви розпланували вже своє життя до самої могили.

— Що ж тут дивного, Гавриле Петровичу? — тихо відказала дівчина.— Я гадаю, навіть Ілля Іванович (ім'я кадета) намітив уже свій шлях, а він же молодший за мене.

— Це правда,— сказав кадет, вдоволений цим викликом.— Я недавно читав біографію N. N. Він теж робив усе за чітким планом: двадцять років одружився, а в тридцять п'ять командував частиною.

Студент єхидно засміявся, дівчина злегка почервоніла.

— Ну, от бачите,— сказала вона через хвилину з якоюсь холодною різкістю в голосі,— у кожного свій шлях.

До стор. 116

До стор. 156

Ніхто не заперечував більше. Серед молодої компанії запала серйозна тиша, під якою почувається так ясно незрозумілій ляк: всі невиразно збагнули, що розмова перейшла на делікатний особистий ґрунт, що під звичайними словами забриніла десь чутливо натягнута струна...

І серед цього мовчання чути було тільки шелест темніючого і ніби чимсь невдоволеного старого саду.

V

Усі ці розмови, ці суперечки, ця хвиля кипучих молодих запитів, надій, сподівань і думок,— все це наринуло на сліпого зневацька й бурхливо. Спочатку він прислухався до них з виразом захопленого подиву, але незабаром він не міг не помітити, що ця жива хвиля котиться повз нього, що їй до нього немає діла. До нього не зверталися з запитаннями, у нього не питали думок, і скоро виявилося, що він стоїть остроронь, в якій сумній самотині, тим більш сумній, чим гомінкіше було тепер життя садиби.

Однак він і далі прислухався до всього, що для нього було таким новим, і його міцно зсунуті брови, зблідле обличчя риказували посилену увагу. Та ця увага була похмура, під нею крилася важка й ґірка робота думки.

Мати дивилася на сина з сумом в очах. Очі Евеліни виявляли співчуття й турботу. Один Максим ніби не помічав, як впливає галасливе товариство на сліпого, і привітно запрошуав гостей навідуватися частіше в садибу, обіцяючи молодим людям багатий етнографічний матеріал до їх більшого приїзду.

Гості обіцяли вернутися і поїхали. Прощаючись, молоді люди привітно тисли руки Петрові. Він поривчасто відповідав на ці потиски і довго прислухався, як гуркотіли по шляху колеса їхньої брички. Потім він хутко повернувся і пішов у сад.

Після від'їзду гостей в садибі все стихло, але ця тиша здалася сліпому якоюсь особливою, незвичною і дивною. В ній чути було ніби визнання, що тут сталося щось дуже важливе. У замоклих алеях, що озивалися тільки шепотом буків та бузку, сліпому вчуvalися відгуки недавніх розмов. Він чув також у відчинене вікно, як мати й Евеліна про щось сперечалися з Максимом у вітальні. В голосі матері він помітив мольбу й страждання, голос Евеліни бринів обуренням, а Максим, здавалося, палко, але твердо

відбивав напад жінок. З наближенням Петра ці розмови вміти стихали.

Максим свідомо, безпощадною рукою зробив першу проломину в мурі, який оточував досі світ сліпого. Гучна, неспокійна перша хвиля вже ринула в проломину, і душевна рівновага юнака захиталася під цим першим ударом.

Тепер йому здавалося вже тісно в його зачарованому колі. Йому важка була спокійнатиша садиби, лінівий шепт і шелест старого саду, одноманітність юного душевного сну. Пітьма заговорила з ним своїми новими звабливими голосами, заколихалася новими неясними образами, тиснувшись із тоскою метушнею принадного пожвавлення.

Вона кликала його, манила, будила запити, що дрімали в душі, і вже ці перші заклики позначилися на його обличчі блідістю, а в душі — тупим, хоч ще невиразним стражданням.

Від жінок не втайлися ці тривожні ознаки. Ми, зрячі, бачимо відбиток душевних поруків на чужих обличчях і тому привчаемось приховувати свої власні. Сліпі тут зовсім беззахисні, і тому на зблідлому обличчі Петра можна було читати, як в інтимному щоденнику, залишеному розгорнутим у вітальні... На ньому була написана болюча тривога. Жінки бачили, що Максим теж помічає це все, але це входить в якісь плани старого. Обидві вони вважали це жорстокістю, і мати хотіла б своїми руками захистити сина. «Теплиця? — що ж такого, коли її дитині досі було добре в теплиці? Нехай буде так і далі, назавжди... Спокійно, тихо, без журно...» Евеліна не висловлювала, як видно, всього, що було в неї на душі, але з якогось часу вона змінилася до Максима і стала заперечувати проти деяких, іноді зовсім незначних, його пропозицій з небувалою різкістю.

Старий дивився на неї з-під брів допитливими очима, які зустрічалися іноді з гнівним, виблискучим поглядом молодої дівчини. Максим похитував головою, бурмотів щось і повивав себе особливо густими клубами диму, що було ознакою посиленої роботи думки; але він твердо стояв на своєму і часом, ні до кого не звертаючись, пускав зневажливі сентенції про нерозумну жіночу любов та короткий баб'ячий розум, що, як відомо, далеко коротший од волоса; тому жінка не може бачити далі хвилинного страждання й хвилинної радості. Він мріяв для Петра не про спокій, а про можливу повноту життя. Кажуть, всякий вихователь намагається зробити з вихованця свою подобу.

Максим мріяв про те, що пережив сам і що так рано втратив: про кипучі кризи й про боротьбу. В якій формі,— він не знат і сам, але уперто намагався розширити для Петра коло живих зовнішніх вражень, доступних сліпому, рискуючи навіть тяжкими уразами й душевними переворотами. Він почував, що обидві жінки хочуть зовсім іншого.

— Квочка! — казав він іноді сестрі, сердито гроючи по кімнаті своїми милицями... Але він сердився рідко; зде більшого ж проти доводів сестри він заперечував лагідно і з вибачливим жалем, тим більше що вона кожного разу поступалася в суперечці, коли залишалась на самоті з братом; це не заважало їй, проте, незабаром знову відновлювати розмову. Але коли при цьому була Евеліна, справа ставала серйознішою; тоді старий волів одмовчуватися. Здавалось, між ним і молодою дівчиною починалася якась боротьба, і обое вони ще тільки вивчали супротивника, старанно приховуючи свої карти.

VI

Коли через два тижні молоді люди знов вернулися разом з батьком, Евеліна зустріла їх з холодною стриманістю. Однак їй важко було встояти проти принадного молодого пожвавлення. Цілі дні молодь вешталася по селу, полювала, записувала в полях пісні жниць і женців, а ввечері вся компанія збиралася на приєзді садиби, в саду.

Одного такого вечора Евеліна нестямилась, як розмова знов перейшла на дражливі теми. Як це трапилося, хто почав перший,— ні вона, та й ніхто не міг би сказати. Це вийшло так само непомітно, як непомітно погасла вечірня заграва і по саду розповзлись вечірні тіні, як непомітно завів слової у кущах свою вечірню пісню.

Студент говорив палко, з тією особливою юнацькою пристрастю, яка кидається назустріч невідомому майбутньому нерозважно й нерозсудно. Була в цій вірі в майбутнє з його чудесами якась особлива чарівна сила, майже непереможна сила звички...

Молода дівчина спалахнула, зрозумівши, що цей виклик, може, без свідомого наміру, звернений був тепер просто до неї.

Вона слухала, низько схилившись над роботою. Її очі зяскріли, щоки зашарілись рум'янцем, серце стукало...

Потім блиск очей згас, губи стислися, а серце застукало ще дужче, і на зблідлому обличчі ліг вираз ляку.

Вона злякалася того, що перед її очима ніби розсунулась темна стіна, і в цей просвіт блиснули далекі перспективи широкого, кипучого й діяльного світу.

Так, він вабить її вже давно. Вона не усвідомлювала цього раніше, але в тіні старого саду, на одинокій лавочці, вона частенько просиджувала цілі години, віддаючись небувалим мріям. Уява малювала їй яскраві далекі картини, і в них не було місця сліпому...

Тепер цей світ наблизився до неї; він не тільки вабить її, він заявляє на неї якесь право.

Вона кинула швидкий погляд у бік Петра, і щось кольнуло її серце. Він сидів нерухомий, задуманий; вся його постать здавалась обважнілою і залишилась в її пам'яті похмурою плямою. «Він розуміє... все», — майнула в неї думка, бистра, як блискавка, і дівчина відчула якийсь холод. Кров одлила од серця, а на обличчі вона сама відчула раптову блідість. Їй уявилося на мить, що вона вже там, в цьому далекому світі, а він сидить ось тут сам один, з похиленою головою, або ні... Він там, на пагорбку, над річкою, цей сліпий хлопчик, над яким вона плакала того вечора...

І їй стало страшно. Їй здалося, що хтось наміряється вийняти ніж з її давнішньої рани.

Вона згадала довгі погляди Максима. Так ось що значили ці мовчазні погляди! Він краще за неї саму зінав її настрій, він угадав, що в її серці можлива ще боротьба і вибір, що вона в собі не певна... Але ні, — він помиляється! Вона знає свій перший крок, а там вона подивиться, що можна буде взяти у життя ще...

Вона зітхнула трудно й тяжко, мовби переводячи дух після важкої роботи, і оглянулась навколо. Вона не могла б сказати, чи довго тривало мовчання, чи давно замовк студент, чи говорив він ще що-небудь... Вона подивилася туди, де хвилину тому сидів Петро...

Його не було на тому місці.

VII

Тоді, спокійно склавши роботу, вона теж підвелається.

— Вибачте, панове, — сказала вона, звертаючись до гостей. — Я вас на час лишу самих.

І вона пішла вздовж темної алеї.

Цей вечір був повний тривоги не для самої Евеліни. На повороті алеї, де стояла лавочка, дівчина почула схвилювані голоси. Максим розмовляв з сестрою.

— Авжеж, про неї я думав в цьому разі не менше, ніж про нього,— говорив старий сувро.— Подумай, вона ж ішле дитина, яка не знає життя! Я не хочу вірити, що ти бажала б скористатися з невідання дитини.

В голосі Ганни Михайлівни, коли вона відповіла, чути було слізози.

— А що ж, Максе, коли... коли вона... Що ж буде тоді з моїм хлопчиком?..

— Нехай буде, що буде! — твердо й похмуро відповів старий солдат.— Тоді подивимось; в усякому разі, на ньому не повинна тяжіти свідомість чужого зіпсованого життя... Та й на нашій совісті теж... Подумай про це, Ганю,— додав він лагідніше.

Старий узвяг руку сестри й ніжно поцілував її. Ганна Михайлівна скилила голову.

— Мій бідний хлопчик, бідний... Краще б ѹому ніколи не стрічатися з нею...

Дівчина швидше вгадала ці слова, ніж розчула: так тихо вирвався цей стогін з уст матері.

Фарба залила обличчя Евеліни. Вона мимохіть зупинилася на повороті алеї... Тепер, коли вона вийде, обое вони побачать, що вона підслухала їх таємні думки...

Але через якусь мить вона гордо підняла голову. Вона не хотіла підслуховувати, і, в усякому разі, не фальшивий сором може зупинити її на її шляху. До того ж цей старий бере на себе занадто багато. Вона сама зуміє розпорядитися своїм життям.

Вона вийшла з-за повороту доріжки і пройшла повз обох співрозмовників спокійно і з високо піднятою головою. Максим з мимовільною квапливістю прийняв свою милицю, щоб дати їй дорогу, а Ганна Михайлівна подивилася на неї з якимсь подавленим виразом любові, майже обожнювання і страху.

Мати ніби почувала, що ця горда білява дівчина, яка щойно пройшла з таким гнівно-визивним виглядом, пронесла з собою щастя або нещастя всього життя її дитини.

В далекому кінці саду стояв старий покинутий млин. Колеса давно вже не крутилися, вали пообростали мохом, і крізь старі заставки просочувалася вода кількома тонкими струмочками, що безугавно дзвеніли. Це було улюблене місце сліпого. Тут він просиджував цілі години на парапеті греблі, прислухаючись до гомону води, що сочилася внизу, і вмів чудово віддавати на фортепіано цей гомін. Але тепер йому було не до того... Тепер він швидко ходив по доріжці з переповненим гіркотою серцем, в перекривленим від внутрішнього болю обличчям.

Зачувши легкі кроки дівчини, він зупинився; Евеліна поклала йому на плече руку і спітала серйозно:

— Скажи мені, Петре, що це з тобою? Чого ти такий сумний?

Рвучко повернувшись, він знову заходив по доріжці. Дівчина пішла з ним поруч.

Вона зрозуміла його різкий рух і його мовчання і на хвилину похирила голову. Від садиби чути було пісню:

З-за крутой горы
Вилитали орлы,
Вилитали, гуркотали,
Розкоши шукали...

Пом'якшений віддаллю, молодий, дужий голос співав про кохання, про щастя, про обшир, і ці звуки линули в тиші ночі, пригашаючи лінівий шепіт саду...

Там були щасливі люди, які говорили про яскраве й повне життя; вона ще кілька хвилин тому була з ними, сп'яніла від мрій про це життя, де йому не було місця. Вона навіть не помітила, коли він пішов геть, а хто знає, якими довгими здалися йому ці хвилини самотнього горя...

Ці думки промайнули в голові молодої дівчини, поки вона ходила поруч з Петром по алеї. Ніколи ще не було так трудно заговорити з ним, оволодіти його настроєм. Проте вона почувала, що її присутність потроху зм'якшує його похмурій роздум.

Справді, його хода стала повільнішою, обличчя спокійнішим. Він чув поруч її кроки, і потроху гострий душевний біль стихав, поступаючись місцем іншому почуттю. Він не усвідомлював цього почуття, але воно було йому знайоме, і він легко скорявся його благодійному впливу.

— Що з тобою? — повторила вона своє запитання,

— Нічого особливого,— відповів він гірко.— Мені тільки здається, що я зовсім зайвий на світі.

Пісня біля дому на час стихла, і через хвилину почулася інша. Вона долинала ледве чутно; тепер студент співав стару думу, наслідуючи тихий спів бандуристів. Іноді голос, здавалося, зовсім замовкав, уяву опановувала невиразна мрія, і потім тиха мелодія знову пробивалася крізь шелест листя...

Петро мимоволі зупинився, прислухаючись.

— Знаєш,— заговорив він сумно,— мені здається іноді, що старі люди мають рацію, коли кажуть, що на світі стає з часом усе гірше. Колись було краще навіть сліпим. Замість фортепіано тоді б я вивчився грati на бандурі й ходив би по містах та селах... До мене збиралися б юрби людей, і я співав би про діла їх батьків, про подвиги її славу. Тоді й я був би кимсь у житті. А тепер? Навіть цей кадетик з таким різким голосом, і той — ти чула? — каже: одружитися й командувати частиною. З нього сміялись, а я... а мені навіть і це недоступне.

Голубі очі дівчини широко відкрилися від ляку, і в них блиснула слівза.

— Це ти наслухався розмов молодого Ставрученка,— сказала вона ніяково, намагаючись надати голосові тону безтурботного жарту.

— Так,— задумливо відповів Петро і додав: — У нього дуже приємний голос. Вродливий він?

— Так, він хороший,— задумано підтвердила Евеліна, але раптом, якось гнівно спохватившись, додала різко: — Ні, він мені зовсім не подобається! Він занадто самовпевнений, і голос у нього неприємний і різкий.

Петро здивовано вислухав цей гнівний вибух. Дівчина тупнула ногою і сказала знову:

— І все це дурниці! Це все, я знаю, підстроює Максим. О, як я ненавиджу тепер цього Максима!

— Що це ти, Велю? — спітав здивовано сліпий.— Що підстроює?

— Ненавиджу, ненавиджу Максима! — вперто повторювала дівчина.— Він із своїми розрахунками знищив у собі всякі ознаки серця... Не кажи, не кажи мені про них... І звідки вони привласнили собі право розпоряджатися чужою долею?

Вона раптом поривчасто зупинилася, стиснула свої тонкі руки так, що на них хруснули пальці, і якось по-дитячому заплакала.

Сліпий узяв її за руки з подивом і співчуттям. Цей вибух з боку його спокійної і завжди витриманої подруги був такий несподіваний і непояснимий! Він прислухався одночасно до її плачу і до того дивного відгуку, яким озвався цей плач у його власному серці. Йому згадались давні роки. Він сидів на пагорбі з таким самим смутком, а вона плакала над ним так само, як і тепер...

Аж раптом вона визволила руку, і сліпий знов здивувався: дівчина сміялась.

— Яка я, однак, дурна! І чого це я плачу?

Вона витерла очі і потім заговорила зворушеним і добрым голосом:

— Ні, будемо справедливі: обидва вони хороші!.. І те, що він говорив зараз,— гарно. Але це ж не для всіх.

— Для всіх, хто може,— сказав сліпий.

— Які дурниці! — відповіла вона ясно, хоч в її голосі разом з усмішкою чути було ще недавні сліози.— Адже ось і Максим воював, поки міг, а тепер живе як може. Ну, й ми...

— Не кажи: *ми!* Ти — зовсім інша річ...

— Ні, не інша.

— Чому?

— Тому, що... Ну та тому, що ти ж зо мною одружишся, і, значить, наше життя буде одинакове.

Петро спинився вражений.

— Я?.. З тобою?.. Значить, ти за мене... заміж?

— Авеж, авжеж, звичайно! — відповіла вона з квапливим хвилюванням.— Який ти дурненький! Невже тобі ніколи не спадало це на думку? Це ж так просто! З ким же тобі й одружуватися, як не зі мною?

— Звичайно,— погодився він з якимсь дивним egoїзмом, але зараз-таки скаменувся.— Слухай, Велю,— заговорив він, узявши її за руку.— Там оде говорили: по великих містах дівчата вчаться всього, перед тобою теж міг би відкритися шлях... А я...

— Що ж ти?

— А я... сліпий! — закінчив він зовсім нелогічно.

І знов йому згадалося дитинство, тихий плескіт річки, перше знайомство з Евеліною та її гіркі сліози при слові «сліпий»... Інстинктивно відчув він, що тепер знову завдає їй такої ж рани, і зупинився. Кілька секунд стояла тиша, тільки вода тихо й ласково дзвеніла в заставках. Евеліни зовсім не було чути, мовби вона зникла. По її обличчю

справді пробігла судорога, і, коли вона заговорила, голос її звучав безжурно й жартівливо:

— То й що ж, що сліпий? — сказала вона,— адже ж коли дівчина покохає сліпого, то й виходити треба за сліпого... Це вже так завжди буває, що ж нам робити?

— Покохає...— зосереджено повторив він, і брови його зсунулись: він вслухався в нові для нього звуки знайомого слова...— Покохає? — перепитав він з наростаючим хвилюванням...

— Авжеж! Ти і я, ми обоє кохаемо одне одного... Який ти дурненький! Ну, подумай сам: чи ж міг би ти залишитися тут один, без мене?..

Обличчя його враз зблідло, і незрячі очі зупинилися, великі й нерухомі.

.Було тихо; тільки вода все дзюркотіла й дзвеніла, гомонячи про щось. Часом здавалося, що цей гомін слабнє і от-от стихне; але зараз же він знову підвищувався і знову дзвенів без кінця й без упину. Густа черемха шепотіла темним листям; пісня біля дому замовкла, але зате над ставком соловей заспівував своєї...

— Я б умер,— сказав він глухо.

Її губи затремтіли, як у той день їх першого знайомства, і вона сказала через силу, слабким, дитячим голосом:

— І я теж... Без тебе, сама... в далекому світі...

Він стис її маленьку руку у своїй. Йому здавалося дивним, що її тихий потиск-відповідь такий несхожий на попередні: легкий рух її маленьких пальців відбивався тепер у глибині його серця. Взагалі, крім колишньої Евеліни, друга його дитинства, тепер він відчував у ній ще якусь іншу, нову дівчину. Сам він здався собі могутнім і дужим, а вона уявилась плачучою і слабкою. Тоді, під впливом глибокої ніжності, він пригорнув її однією рукою, а другою став гладити її шовковисте волосся.

І йому здавалось, що все горе стихло в глибині серця і що в нього немає ніяких поривів, ні бажань, а є тільки теперішня хвилина.

Соловей, що якийсь час пробував свій голос, затвохкав і розсипався по мовчазному саду несамовитою треллю. Дівчина стрепецулась і соромливо відвела Петрову руку.

Він не противився і, пустивши її, зітхнув на повні груди. Він чув, як вона поправляє своє волосся. Його серце билося сильно, але рівно й приємно; він почував, як гаряча кров розносить по всьому тілу якусь нову зосереджену силу. Коли через хвилину вона сказала йому звичайним

тоном: «Ну, тепер вернімося до гостей», він з подивом вслухався в цей мілій голос, у якому звучали зовсім нові ноти.

IX

Гості й господарі зібралися в маленькій вітальні; брали тільки Петра та Евеліни. Максим розмовляв із своїм старим товаришем, молоді люди сиділи мовччи біля відчинених вікон; у невеличкому товаристві панував той особливий тихий настрій, що в його глибині відчувається яксь не всім ясна, але всіма усвідомлювана драма. Відсутність Евеліни й Петра була якось особливо помітна. Максим серед розмови кидав короткі очікувальні погляди в напрямі дверей. Ганна Михайлівна з сумним і мовби винуватим обличчям явно силкувалася бути уважною й люб'язною господинею, і тільки пан Попельський, значно округлій і, як завжди, благодушний, дрімав на своєму стільці, дожидаючи вечері.

Коли на терасі, що вела з саду до вітальні, почулися кроки, всі очі повернулися туди. В темному чотирикутнику широких дверей показалася постать Евеліни, а за нею тихо піднімався сходами сліпий.

Молода дівчина відчула на собі ці зосереджені, уважні погляди, однак це її не збентежило. Вона пройшла через кімнату свою звичайною рівною ходою, і тільки на одну мить, зустрівши короткий з-під брів погляд Максима, вона ледь-ледь усміхнулась, і очі її бліснули викликом і посмішкою. Пані Попельська вдивлялася в свого сина.

Юнак, здавалось, ішов слідом за дівчиною, не усвідомлюючи добре, куди вона веде його. Коли в дверях показалось його бліде обличчя й тонка постать, він раптом зупинився на порозі цієї освітленої кімнати. Але потім він переступив через поріг і швидко, хоч з тим самим напівнечуважним, напівзосередженим виглядом, підійшов до фортепіано.

Хоч музика була звичайним елементом в житті тихої садиби, та разом з тим це був елемент інтимний, так би мовити, суто домашній. У ті дні, коли садиба сповнювалась гомоном і співом приїжджої молоді, Петро ні разу не підходив до фортепіано, на якому грав лише старший із синів Ставрученка, музикант з професії. Ця стриманість робила слінного ще більш непомітним серед жвавого товариства,

І мати з сердечним болем стежила за темною постаттю сина, який губився серед загального блиску й жвавості. Тепер, уперше ще, Петро сміливо і мовби навіть не зовсім свідомо підходив до свого звичайного місця... Здавалося, він забув, що тут є чужі. А втім, коли входили молоді люди, у вітальні стояла така тиша, що сліпий міг вважати кімнату порожньою...

Відкривши кришку, він злегка торкнув клавіші і пробіг по них кількома швидкими, легкими акордами. Здавалося, він про щось питався чи то в інструмента, чи то у власного настрою.

Потім, витягши на клавішах руки, він глибоко задумався, і тиша в маленькій вітальні стала ще глибшою.

Ніч дивилася в чорні отвори вікон; подекуди з саду вазиралі з цікавістю зелені групи листя, освітленого світлом лампи. Гості, підготовані щойно стихлим неясним рожком піаніно, почали окоплені повіром дивного натхнення, що витало над блідим обличчям сліпого, сиділи в мовчазному дожиданні.

А Петро все мовчав, підвівши вгору сліпі очі, і все ніби прислухався до чогось. В його душі здіймались, як розбурхані хвили, найрізноманітніші відчуття. Приплів невідомого життя підхоплював його, як підхоплює хвиля на морському березі човен, що довго й мирно стояв на піску... На обличчі видно було подив, запитання, і ще якесь особливе збудження проходило по ньому швидкими тінями. Сліпі очі здавалися глибокими й темними.

Одну хвилину можна було подумати, що він не знаходить у своїй душі того, до чого прислухається з такою жадібною увагою. Але потім, хоч все з тим же здивованим виглядом і все начебто не діждавшись чогось, він здригнувся, торкнув клавіші і, підхоплений новою хвилею почуття, що наринуло на нього, віддався весь плавним, дзвінким і співучим акордам...

X

Користуватися нотами сліпому взагалі трудно. Їх витисkують, як і літери, рельєfом, причому тони позначають окремими знаками і ставлять в один ряд, як рядки в книжці. Щоб позначити тони, з'єднані в акорд, між ними ставлять знаки оклику. Зрозуміло, що сліпому доводиться заучувати їх напам'ять, до того ж окремо для кожної руки.

Таким чином, це — дуже складна й важка робота; однак Петрові й тут допомагала любов до окремих складових частин цієї роботи. Завчивши напам'ять по кілька акордів дляожної руки, він сідав до фортепіано, і коли із сполучення цих опуклих ієрогліфів раптом несподівано для нього самого складалися гармонійні співзвуччя, це давало йому таку насолоду і мало стільки живого інтересу, що через це суха робота ставала приємною і навіть захоплювала.

Все-таки між зображенням на папері п'есою і виконанням її лягало тут надто багато проміжних процесів. Доки знак втілювався в мелодію, він мусив пройти через руки, закріпитися в пам'яті і потім зробити зворотну путь до кінця граючих пальців. При цьому дуже розвинена музична уява сліпого втрачалася в складну роботу заучування і накладала на чужу п'есу помітний особистий відбиток. Форми, в які встигло вилитися музичне почуття Петра, були саме ті, в яких йому вперше з'явилася мелодія, в які виливалася потім гра його матері. Це були форми народної музики, що звучали постійно в його душі, що ними провівляла до цієї душі рідна природа.

І тепер, коли він грав якусь італійську п'есу з трепетливим сердцем і переповненою душою, в його грі з перших же акордів відбилося щось до такої міри своєріднє, що на обличчях сторонніх слухачів з'явився подив. Однак через кілька хвилин зачарування опанувало всіх неподільно, і тільки старший із синів Ставрученка, музикант з професії, довго ще вслухався в гру, намагаючись уловити знайому п'есу й аналізуючи своєрідну манеру піаніста.

Струни дзвеніли й рокотали, сповнюючи вітальню й лунаючи по стихловому саду... Очі молоді блищали жвавістю й цікавістю. Ставрученко-батько сидів, звісивши голову, і мовчки слухав, але потім став запалюватися все більше, підштовхував Максима лікtem і щепотів:

— От цей грає, так уже грає. Що? Не правду я кажу?

В міру того, як звуки росли, старий суперечник почав згадувати щось, мабуть, свою молодість, бо очі його заяскріли, обличчя почервоніло, весь він випростався і, звівши руку, хотів навіть грюкнути кулаком по столу, та стримався й опустив кулак без ніякого звуку. Оглянувши своїх молодців бистрим поглядом, він погладив вуса і, нахилившись до Максима, прошепотів:

— Хочуть старих в архів... Брешуть!.. Свого часу і ми з тобою, братику, теж... Та й тепер ще... Правду я кажу чи ні?

Максим, досить байдужий до музики, цим разом почував щось нове в грі свого вихованця і, оповивши себе клубами диму, слухав, хитав головою й переводив очі з Петра на Евеліну. Ще раз якийсь порив безпосередньої життєвої сили вдирався в його систему зовсім не так, як він думав... Ганна Михайлівна теж кидала на дівчину запитливі погляди, питуючи себе: що це — щастя чи горе звучить у грі її сина... Евеліна сиділа в тіні від абажура, і тільки її очі, великі й потемнілі, вирізнялися в сутінку. Вона одна розуміла ці звуки по-своєму: їй вчувалося в них дзюрчання води в старих заставках і шепіт черемхі в потемнілій алеї.

XI

Мотив давно вже змінився. Облишивши італійську п'єсу, Петро віддався своїй уяві. Тут було все, що тіснилося в його спогаді, коли він, хвилину перед тим, мовчки й похиливши голову, прислухався до вражень з пережитого минулого. Тут були голоси природи, шум вітру, шепіт лісу, плескіт річки і неясний гомін, що стихає десь у безвісній далині. Все це спліталося й дзвеніло на тлі того особливо-го глибокого, що розширює серце, відчуття, яке викликається в душі таємничим гомоном природи і якому так трудно підшукати справжнє визначення... Туга?.. Але чого ж вона така приємна?.. Радість?.. Але навіщо ж вона так глибоко, так безмежно сумна?

Часом звуки підсилювались, зростали, міцніли. Обличчя музиканта робилося дивно суворим. Він ніби сам дивувався новий і для нього силі цих несподіваних мелодій і ждав ще чогось... Здавалося, ось-ось кількома ударами все це зіллеться в стройний потік могутньої й прекрасної гармонії, і в такі хвилини слухачі завмирали від дожидання. Але, не встигши піднятися, мелодія раптом падала з якимсь жалібним ремством, наче хвиля, що розсипалась на піну й бризки, і ще довго звучали, завмираючи, ноти гіркого нерозуміння й запитання.

Сліпий замовкав на хвилину, і знов у вітальні стояла тиша, яку порушував тільки шепіт листя в саду. Зачарування, що опановувало слухачів і заносило їх геть далеко за ці скромні стіни, розвіввалось, і маленька кімната зсувалась навколо них, і ніч дивилася до них у темні вікна, поки, зібравши сили, музикант ударяв знову по клавішах.

І знову звуки міцніли й шукали чогось, здіймаючись у своїй повноті вище, дужче. В невиразний передзвін і гомін акордів впліталися мелодії народної пісні, що звучала то коханням і смутком, то спогадом про минулі страждання й славу, то молодою відвагою розгулу й надії. Це сліпий пробував вилити своє почуття в готові й добре знайомі форми.

Але й пісня замовкала, тремтячи в тиші маленької вітальні тією ж жалібною нотою нерозв'язаного запитання.

XII

Коли останні ноти забриніли невиразним невдоволенням і скаргою, Ганна Михайлівна, глянувши в обличчя сина, побачила на ньому вираз, який здався їй знайомим; в її пам'яті постав сонячний день давньої весни, коли її дитина лежала на березі річки, приголомщена надто яскравим враженням від збудливої весняної природи.

Та цей вираз помітила тільки вона. У вітальні знявся гучний гомін. Ставрученко-батько щось голосно кричав Максимові, молоді люди, ще сквильовані й збуджені, тисячі руку музикантові, пророкували йому широку славу артиста.

— Так, це правда! — підтверджив старший брат.— Вам пощастило навдивовижу засвоїти самий характер народної мелодії. Ви зажилися з нею й оволоділи нею досконало. Але, скажіть, будь ласка, яку це п'есу грали ви спочатку?

Петро назвав італійську п'есу.

— Я так і думав,— відповів юнак.— Мені вона трохи знайома... У вас на диво своєрідна манера... Багато хто грає краще за вас, але так, як ви, її не виконував ще ніхто. Це... начебто переклад з італійської музичної мови на малоруську. Вам потрібна серйозна школа, і тоді...

Сліпий слухав уважно. Вперше що він став центром живавих розмов, і в його душі зароджувалась горда свідомість своєї сили. Невже ці звуки, що завдали йому цим разом стільки невадовленості й страждання, як ще ніколи в житті, можуть справляти на інших такий вплив? Значить, він може теж що-небудь зробити в житті. Він сидів на своєму стільці, з рукою, ще витягнутою на клавіатурі, і під гомін розмов раптом відчув на цій руці чийсь гарячий дотик. Це Евеліна підійшла до нього і, непомітно стискаючи його пальці, прошепотіла з радісним збудженням:

— Ти чув? У тебе теж буде своя робота. Якби ти бачив, якби ти зінав, що ти можеш зробити в усіма нами... Сліпий здригнувся й випростався.

Ніхто не помітив цієї короткої сцени, крім матері. Її обличчя спалахнуло, мовби це їй було дано перший поцілунок молодого кохання.

Сліпий уже сидів на тому самому місці. Він боровся з враженнями нового щастя, що наринули на нього, а може, відчував також наближення грози, яка вставала вже безформною й важкою хмарою звідкись із глибини мозку.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

I

Другого дня Петро прокинувся рано. В кімнаті булотихо, в домі теж не починається ще денний рух. У вікно, що залишалося відчиненим на ніч, вливався з саду холодок раннього ранку. Незважаючи на свою сліпоту, Петро чудово відчував природу. Він зінав, що ще рано, що його вікно відчинене — шелест віття був чутний виразно й близько, нічим не віддалений і не прикритий. Сьогодні Петро почував усе це особливо ясно: він зінав навіть, що в кімнату дивиться сонце і що коли він простягне руку у вікно, то з кущів посплететься роса. Крім того, він почував ще, що вся його істота переповнена якимсь новим, незвіданим відчуттям.

Кілька хвилин він лежав у постелі, прислухаючись до тихого щебетання якоїсь пташки в садку і до дивного почува, що наростало в його серці.

«Що це було зо мною?» — подумав він, і ту ж мить в його пам'яті прозвучали слова, які вона сказала вчора, смерком, біля старого млина: «Невже ти ніколи не думав про це?.. Який ти дурненький!..»

Так, він ніколи про це не думав. Її близькість давача йому насолоду, але до вчорашинього дня він не усвідомлював цього, як ми не відчуваємо повітря, яким дихаємо. Ці прості слова упали вчора в його душу, як падає з висоти камінь на дзеркальну поверхню води: ще хвилину тому вона була рівна й спокійно відбивала світло сонця та синє небо... один удар — і вона сколихнулась до самого дна.

Тепер він прокинувся з оновленою душою, і вона, його давня подруга, з'явилася перед ним у новому світлі. Згадуючи все, що сталося вчора, до найменших дрібниць, він з подивом прислухався до тону її «нового» голосу, який відтворила в його пам'яті уява. «Покохала...» «Який ти дурненький!..»

Він хутко скопився, одягся і по росяних доріжках саду побіг до старого млина. Вода дзюрчала, як учора, і так само шепотілися кущі черемхи, тільки вчора було темно, а тепер стояв яскравий сонячний ранок. І ніколи ще він не «почував» світла так ясно. Здавалося, разом з запашною вогкістю, з відчуттям ранкової прохолоди в нього пройшло це проміння веселого дня, що, сміючись, лоскотало його нерви.

II

В усій садибі стало якось свіtlіше й радісніше. Ганна Михайлівна наче помолоділа сама, Максим частіше жартував, хоча все ж інколи із хмар диму, мов гуркіт грози, яка проходить десь стороною, чути було його бурчання. Він говорив про те, що багато хто, мабуть, вважає життя чимсь на зразок поганого романа, який кінчається весіллям, і що є на світі чимало такого, про що деяким людям не вадило б подумати. Пан Попельський, який став дуже інтересним круглим чоловіком, з рівно й гарно сивіючим волоссям та рум'яним обличчям, завжди в таких випадках погоджувався з Максимом, мабуть, беручи ці слова на свою адресу, і зараз же рушав по господарству, яке в нього, зрештою, йшло чудово. Молоді люди посміхались і складали якісь плани. Петрові належало докінчувати серйозно свою музичну освіту.

Одного разу восени, коли жнива вже скінчились і над полями, виблискуючи золотими нитками проти сонця, лініво й томно носилося «бабине літо», Попельські всією сім'єю вирушили до Ставрученків. Маєток Ставрукове лежав верст за сімдесят від Попельських, але місцевість на цій віддалі дуже мінялася: останні відроги Карпат, які ще видно на Волині та в Побужжі, зникли, і місцевість переходила в степову Україну. На цих рівнинах, перетятих по декуди ярами, лежали, утопаючи в садах та левадах, села, і де-не-де по обрію, давно заорані й охоплені жовтими стернями, вимальовувались високі могили.

Такі далекі подорожі були взагалі не в звичаї сім'ї. За межами знайомого села та близьких ланів, які він вивчив досконало, Петро губився, більше почував свою сліпоту і ставав дразливим і неспокійним. Тепер, правда, він охоче прийняв запрошення. Після пам'ятного вечора, коли він усвідомив одразу своє почуття й силу таланту, що проявлялася в ньому, він якось сміливіше ставився до темної й невиразної далини, якою охоплював його зовнішній світ. Вона починала вабити його, все розширюючись в його уяві.

Кілька днів промайнули дуже живо. Петро почував себе тепер далеко вільніше серед молодого товариства. Він з жадібною увагою слухав умілу гру старшого Ставрученка та розповіді про консерваторію, про столичні концерти. Його обличчя спалахувало щоразу, коли молодий господар переходив до захоплених похвал його власному, необрблєному, але сильному музичному почуттю. Тепер він уже не ховався по далеких кутках, а, як рівний, хоч і трохи стримано, втручався в загальні розмови. Недавня ще холодна стриманість і ніби настороженість Евеліни теж зникла. Вона поводилася весело й невимушено, захоплюючи всіх небувалими раніше вибухами несподіваної і яскравої веселості.

Верст за десять від маєтку стояв старий N-ський монастир, дуже відомий в тому краї. Колись він відігравав значну роль в місцевій історії; не раз його облягали, як сарана, ватаги татар, які посилали через мури тисячі своїх стріл, часом барвисті загони поляків одчайдушно лізли на мури, або, навпаки, козаки бурхливо кидалися на приступ, щоб відбити твердиню в королівських жовнірів, що заволоділи нею... Тепер стари башти пообсыпались, мури подекуди замінилися простим частоколом, який захищав лише монастирські городи від нашестя заповзятливої мужицької худоби, а в глибині широких ровів росло просо.

Одного разу, в ясний день ласкавої й пізньої осені, господарі й гості вирушили в цей монастир. Максим та жінки їхали в широкій старовинній колясці, що гойдалася, наче великий човен, на своїх високих ресорах. Молоді люди і Петро між ними рушили верхи.

Сліпий їздив добре й вільно, звикши прислухатися до тупоту інших коней та до шарудіння коліс екіпажа, що йхав попереду. Дивлячись на його вільну, сміливу посадку, трудно було б угадати, що цей вершник не бачить дороги і лише звик так сміливо здаватися на інстинкт коня. Ганна

Михайлівна спочатку з острахом оглядалась, боячись чужого коня й незнайомих доріг. Максим позирав скоса з гордістю ментора і з насмішкою мужчини над бабськими страхами.

— Знаєте...— сказав, підіїжджаючи до коляски, студент.— Мені ось зараз згадалась дуже інтересна могила, історію якої ми узнали, риючись у монастирському архіві. Коли хочете, ми звернемо туди. Це недалеко, край села.

— Чого ж це вам приходять у нашому товаристві такі сумні згадки? — весело засміялась Евеліна.

— На це запитання відповім потім! Звертай до Колодні, до Остапової левади; тут біля перелазу станеш! — гукнув він кучерові і, повернувшись коня, помчав до своїх товаришів, що відстали.

Через хвилину, коли ридван, шарудячи колесами в м'якому поросяті й колихаючись, іхав вузьким путівцем, молоді люди промчали повз нього і позлазили з коней спереду, прив'язавши їх біля тину. Двоє з них пішли назустріч, щоб допомогти дамам, а Петро стояв, спершись на луку сідла, і, як звичайно, схиливши голову, прислухався, намагаючись по змозі визначити своє положення в незнайомому місці.

Для нього цей ясний осінній день був темною ніччю, тільки оживленою яскравими звуками дня. Він чув на дірзі все близче шарудіння коляски і веселі жарти молоді, що зустрічала її. Біля нього коні, брязкаючи стальними наборами вуздечок, тяглися головами за тин, до високого городнього бур'яну... Десь недалеко, мабуть, над грядками, чути було тиху пісню, що ліниво й задумливо віяла за легким вітром. Шелестіло листя саду, десь скрипів чорногуз, чулося лопотіння крил і крик півня, що начебто несподівано про щось згадав, легкий висک журавля над колодязем,— у всьому цьому виявлялася близькість сільського робочого дня.

І справді, вони зупинилися біля тину крайнього саду... З більш далікіх звуків панівним був розмірений монастирський дзвін, високий і тонкий. Чи з звуку цього дзвону, чи з того, як линув вітер, чи ще з якихось, може, і йому самому невідомих ознак Петро почував, що десь у тій стороні, за монастирем, місцевість раптом уривається, може, над берегом річки, за якою далеко розкинулась рівнина з невиразними, трудно вловимими звуками тихого життя. Звуки ці долітали до нього уривчасто й слабко, даючи йому слухове відчуття далини, в якій мигтить щось

затягнуте, неясне, як для нас мигтять обриси далини у вечірньому тумані...

Вітер ворушив пасмо волосся, що звисло з-під його капелюха, і линув повз його вухо, як протяжний дзвін еолової арфи. Якісь невиразні спогади снувалися в його пам'яті; хвилини з далекого дитинства, що їх уява вихоплювала з забуття минулого, оживали повівами, дотиками й звуками... Йому здавалося, що цей вітер, змішаний в далеким дзвоном та уривками пісні, каже йому якусь сумну стару казку про минуле цієї землі, або про його власне минуле, або про його майбутнє, невиразне й темне.

Через хвилину під їхала коляска, всі вийшли і, переступивши через перелаз у тину, пішли в леваду. Тут, у кутку, заросла травою й бур'яном, лежала широка, майже вросла в землю, кам'яна плита. Зелене листя реп'яха з полум'яно-рожевими головками квітів, широкий лопух, високий кукіль на тонких стеблах вибивалися з трави і тихо гойдались од вітру, і Петрові чути було їх неясний щепіт над зарослою могилою.

— Ми тільки недавно довідалися про існування цього пам'ятника,— сказав молодий Ставрученко,— а тим часом знаєте, хто лежить під ним? Славетний колись лицар, старий ватажок Гнат Карий...

— Так ось ти де заспокоївся, старий розбійнику? — сказав Максим задумано.— Як він потрапив сюди, в Колодню?

— В 17... році козаки з татарами облягали цей монастир, який захопило польське військо... Ви знаєте, татари були завжди небезпечними союзниками... Мабуть, обложенім пощастило якось підкупити мірзу, і вночі татари кинулись на козаків одночасно з поляками. Тут, біля Колодні, відбулася в темряві люта січа. Здається, що татар було розбито і монастир все-таки взято, але козаки втратили в нічному бою свого отамана.

— В цій історії,— казав далі юнак задумано,— є ще друга особа, хоч ми марно шукали тут другої плити. Судячи з старого запису, який ми знайшли в монастирі, поруч з Карим похований був молодий бандурист... сліпий, що супроводив отамана в походах...

— Сліпий? в походах? — злякано промовила Ганна Михайлівна, якій зараз же уявився її хлопчик у страшній нічній січі.

— Так, сліпий. Видимо, це був славетний на Запорожжі співець... так принаймні говорить про нього запис, що

розвідає своєрідною польсько-малорусько-церковною мовою всю цю історію. Дозвольте, я, здається, пам'ятаю і напам'ять: «А з ним славетний поета козацький Юрко, нігди не оставлявши Карого і од щирого серця ним любимий. Котрого убивши сила поганська і того Юрка посікла нечесно, обичаєм своєї поганської віри не маючи зваги на каліцтво і великий талент до складу пісенного і до гри струнної, од якої даже і волци на степу роз'ягчиться могли б, но поганці не пошановали в ночном нападі. І тут положені рядом півець і рицар, коїм по чесним конці незаводная і вічна слава вовіки амінь...»

— Плита досить широка,— сказав хтось.— Може, вони лежать тут обидва...

— Так, справді, але написи з'їдені мохом... Дивіться, ось угорі булава й бунчук. А далі все зелене від лишайків.

— Стривайте,— сказав Петро, який слухав усе оповідання надзвичайно сквильзований.

Він підійшов до плити, нагнувся над нею, і його тонкі пальці вп'ялися в зелений шар лишайників на поверхні плити. Крізь нього він промащував тверді виступи каменя.

Так він сидів з хвилину, із зведенім обличчям і зсунутими бровами. Потім він почав читати:

— ...Ігнатій прозваніем Карій... року божого... пострілен із сайдака стрілою татарською...

Це й ми могли ще розібрати,— сказав студент.

Пальці сліпого, нервово напружені й зігнуті в суглобах, спускалися все нижче.

— «Котрого убивши...»

— «Сила поганська...» — жваво підхопив студент, — ці слова стояли в описі смерті Юрка... значить, правда: і він тут-таки, під одною плитою...

— Так,— «сила поганська»,— прочитав Петро,— дали все зникло... Стривайте, ось іще: «порубан шаблями татарськими»... здається, ще якесь слово... але ні, більше нічого не збереглося.

Справді, далі всяка пам'ять про бандуриста губилася в широкій виразці півторасталітньої плити...

Кілька секунд стояла глибока мовчанка, порушувана тільки шелестом листя. Її урвало протяжне побожне зітхання. Це Остап, хазяїн левади і власник, правом давності, останнього житла старого отамана, підійшов до панів і зачудовано дивився, як юнак з нерухомими очима, зведенimi вгору, розбирав помадки слова, сковані від зрячих сотнями років, дощами й негодами.

— Сила господняя,— сказав він, дивлячись на Петра з побожністю.— Сила божая одкриває сліпенькуму, чого зрячій не бачать очима.

— Чи розумієте тепер, панночко, чому мені згадався цей Юрко-бандурист? — спитав студент, коли стара коляска знову тихо посувалася курною дорогою, прямуючи до монастиря.— Ми з братом дивувались, як міг сліпий супроводити Карого з його летючими загонами. Припустімо, що в той час він був уже не кошовий, а звичайний ватажок. Відомо, проте, що він завжди отаманував над загоном кінних козаків-охотників, а не над простими гайдамаками. Звичайно бандуристи були старці, що ходили від села до села з торбою й піснею... Тільки сьогодні, коли я глянув на вашого Петра, в моїй уяві якось зразу стала постать сліпого Юрка, з бандурою, замість рушниці, за спину і верхи на коні...

— I, може, він брав участь у боях... В походах у' всяко му разі і в небезпеках теж...— говорив далі юнак задумано.— Які бували часи на нашій Україні!

— Як це жахливо,— зітхнула Ганна Михайлівна.

— Як це було гарно,— заперечив юнак.

— Тепер нічого такого не буває,— різко сказав Петро, підіхавши теж до екіпажа. Піднявши брови й насторожившись на тупіт сусідніх коней, він примусив свого коня йти поруч з коляскою... Його обличчя було блідіше, ніж звичайно, виявляючи глибоке внутрішнє хвилювання...— Тепер усе це зникло,— повторив він.

— Що мусило зникнути — зникло,— сказав Максим якось холодно.— Вони жили по-своєму, ви шукайте свого...

— Вам добре говорити,— відповів студент,— ви взяли своє у життя...

— Ну, й життя взяло в мене моє,— посміхнувся старий гарібальдієць, дивлячись на свої милиці.

Потім, помовчавши, він додав:

— Зітхав і я колись за Січчю, за її бурхливою поезією й волею... Був навіть у Садика в Туреччині¹.

— I що ж? — спитали молоді люди жваво.

— Вилікувався, як побачив ваше «вільне козацтво» на службі в турецького деспотизму... Історичний маскарад і шахрайство!.. Я зрозумів, що історія викинула вже все це

¹ Чайковський, українець-романтик, відомий під ім'ям Садика-паши, мріяв організувати козацтво як самостійну політичну силу в Туреччині. (Прим. автора).

дрантя на ~~задірки~~ і що головне не в цих гарних формах, а в меті... Отоді я й виrushив в Італію. Навіть не знаючи мови цих людей, я був готовий умерти за їх прагнення.

Максим говорив серйозно і з якоюсь широю важністю. В бурхливих суперечках, що бували в батька Ставрученка з синами, він звичайно не брав участі і тільки посміювався, благодушно усміхаючись на апеляції до нього молоді, яка вважала його за свого спільнника. Тепер, сам зачеплений відгомоном цієї зворушливої драми, що так несподівано ожила для всіх над старим, порослим мохом каменем, він почував, крім того, що цей епізод з минулого дивним чином торкнувся в особі Петра близького їм усім теперішнього.

На цей раз молоді люди не заперечували — може, під впливом живого відчуття; пережитого за кілька хвилин в Остаповій леваді,— могильна плита так ясно говорила про смерть минулого,— а може, під впливом імпонуючої щирості старого ветерана...

— Шо ж лишається нам? — спитав студент, помовчавши хвилину.

— Та ж сама вічна боротьба.

— Де? В яких формах?

— Шукайте,— відповів Максим коротко.

Раз покинувши свій звичайний, трохи глузливий тон, Максим, очевидно, хотів говорити серйозно. А для серйозної розмови на цю тему тепер уже не залишалося часу... Коляска під'їхала до брами монастиря, і студент, нахилившись, придержав за повід Петрового коня; на обличчі в Петра, як у розгорнутій книзі, видно було глибоке хвилювання.

III

У монастирі звичайно оглядали старовинну церкву та вилазили на дзвіницю, звідки відкривався далекий краєвид. В ясну погоду намагалися побачити білі цятки губернського міста та закруті Дніпра на обрії.

Сонце вже схилялось, коли маленьке товариство підійшло до замкнених дверей дзвіниці, покинувши Максима на ганку однієї з черничих келій. Молодий, тонкий послушник, у рясі й гостроверхій шапці, стояв під склепінням, держачись однією рукою за замок замкнених дверей... Недалеко, наче розположана зграя птахів, стояла купка ді-

тей; було видно, що між молодим послушником і цією зграйкою жвавих хлопчаків відбувалася недавно якась сутічка. З його трохи вояовничої пози та з того, як він держався за замок, можна було здогадатися, що діти хотіли пробратися на дзвіницю слідом за панами, а послушник відганяв їх. Його обличчя було сердите й бліде, тільки на щоках плямами виступав рум'янець.

Очі молодого послушника були якісь дивно нерухомі... Ганна Михайлівна перша помітила вираз цього обличчя й очей і нервово скопила за руку Евеліну.

— Сліпий,— прошепотіла дівчина трохи злякано.

— Тихше,— відповіла мати,— і ще... Ти помічаєш?

— Так...

Важко було не помітити в обличчі послушника дивної схожості з Петром. Та сама нервова блідість, ті самі чисті, але нерухомі зіниці, той самий неспокійний рух брів, що насторожувалися при кожному новому звуку та бігали над очима, наче щупальця в зляканої комахи... Його риси були грубіші, вся постать незgrabніша,— але тим виразніше виступала схожість. Коли він глухо закашлявся, скопивши руками за запалі груди,— Ганна Михайлівна дивилася на нього широко розкритими очима, наче перед нею раптом з'явився привид...

Переставши кашляти, він одімкнув двері і, спинившись на порозі, спітав трохи надтріснутим голосом:

— Хлопців нема? Киш, кляті! — метнувся він в іхній бік усім тілом і потім, пропускаючи вперед молодих людей, сказав голосом, що в ньому чути було якусь вкрадливість і жадність:

— Дзвонареві пожертвуете скільки-небудь? Ідіть помалу,— темно...

Все товариство стало підніматися сходами. Ганна Михайлівна, яка раніше вагалася перед незручним і крутим сходом нагору, тепер з якоюсь покірливістю пішла за іншими.

Сліпий дзвонар замкнув двері... Світло зникло, і тільки через деякий час Ганна Михайлівна, що боязно стояла внизу, поки молодь, штовхаючись, піднімалася по закрутак сходів,— могла розгледіти тьмяну струминку присмеркового світла, що лилася з якогось скісного просвіту в товсто-му мурі. Проти цього променя ледве світилося кілька запорошених, неправильної форми каменів.

— Дядьку, дядечку, пустіть.— залунали з-за дверей тонкі дитячі голоси.— Пустіть, дядечку, хороший!

Дзвонар сердито кинувся до дверей і несамовито за-
гроюкав кулаками по залізній обшивці.

— Геть, геть, кляті... Щоб вас грім побив! — кричав
він, хриплячи і якось захлинаючись від злості..

— Сліпий чорт,— відповіло раптом кілька дзвінких го-
лосів, і за дверима почувся прудкий тупіт десятка босих
ніг...

Дзвонар прислухався й перевів дух.

— Погибелі на вас нема... на клятих... бодай би вас
усіх передушила хвороба... Ой, господи! Господи ти боже
мій! Вскую мя оставил єси...— сказав він раптом зовсім
іншим голосом, у якому чути було розpac ч strажденої й
глибоко змученої людини.

— Хто тут?.. Чого зостався? — різко спитав він, на-
ткнувшись на Ганну Михайлівну, що застигла біля перших
східців.

— Ідіть, ідіть. Нічого,— додав він лагідніше.— Стри-
вайте, держіться за мене... Пожертвування з вашого боку
дзвонареві буде? — знову спитав він тим самим неприємно
вкладливим тоном.

Ганна Михайлівна вийняла з гаманця і в темряві пода-
ла йому папірець. Сліпий швидко вихопив його з простяг-
нутої до нього руки, і під тъмяним променем, до якого
вони вже встигли піднятися, вона бачила, як він приклав
папірець до щоки і почав водити по ньому пальцем. Хи-
мерно освітлене й бліде обличчя, таке схоже на обличчя її
сина, перекривилося раптом виразом наївної й жадібної ра-
дості.

— От за це спасибі, от спасибі. Столбівка¹ справжня...
Я думав — ви на глум... посміятася з сліпенького... Інші,
буває, сміються...

Все обличчя сердешної жінки було залите слізами. Во-
на хутко витерла їх і пішла вгору, де, наче падіння води за
стіною, чути було лункі кроки й змішані голоси компанії,
що випередила її.

На одному з поворотів молоді люди зупинилися. Вони
війшли вже досить високо, і в вузьке вікно, разом з сві-
жішим повітрям, прохопилася більш чиста, хоч і розсіяна
струминка світла. Під нею, на стіні, досить гладенькій у
цьому місці, роїлись якісь написи. Це були здебільшого
імена відвідувачів.

¹ 25 карбованців.

Обмінюючись веселими зауваженнями, молоді люди знаходили прізвища своїх знайомих.

— А ось і сентенція,— сказав студент і прочитав з деяким зусиллям: — «Мнозі суть начинаючі, кончаючі же вмалі...» Очевидно, говориться про оцей підйом,— додав він жартівливо.

— Розумій, як хочеш,— грубо відповів дзвонар, повертаючись до нього вухом, і його брови заходили швидко й тривожно.— Тут ще вірш є, трохи нижче. От би тобі прочитати...

— Де вірш? Нема ніякого вірша.

— Ти от знаєш, що нема, а я тобі кажу, що є. Від вас, зрячих, теж скрито багато чого...

Він зійшов на два східці вниз і, понижши рукою в темряві, де вже губилися останні слабкі відблиски денного променя, сказав:

— Ось тут. Хороший вірш, та без ліхтаря не прочитаєте...

Петро зійшов до нього і, провівши рукою по стіні, легко розшукав суворий афоризм, врізаний у стіну якоюсь, може, понад століття вже тому померлою, людиною:

Пам'ятай смертний час,
Пам'ятай трубний глас,
Пам'ятай з життям розлуку,
Пам'ятай і вічну муку...

— Теж сентенція,— спробував пожартувати студент Ставрученко, але жарт якось не вийшов.

— Не подобається,— єхидно сказав дзвонар.— Звісно, ти ще чоловік молодий, а теж... хто знає. Смертний час приходить, яко тать в ноці... Хороший вірш,— додав він знов, якось по-іншому...— «Пам'ятай смертний час, пам'ятай трубний глас...» Еге, що то воно там буде,— закінчив він знову досить злобно.

Ще кілька східців, і вони всі вийшли на першу площадку дзвіниці. Тут було вже досить високо, але отвір у стіні вів ще більш незручним проходом вище. З останньої площадки краєвид відкрився широкий і чарівний. Сонце схилилося на захід до обрію, по низині лягла довга тінь, на сході лежала важка хмара, далина губилася у вечірньому мареві, і тільки де-не-де скісні промені вихоплювали з синіх тіней то білу стіну мазаної хатки, то спалахнуле рубіном віконце, то живу іскорку на хресті далекої дзвіниці.

Усі принишкli. Високий вітер, чистий і вільний від випарів землі, линув у просвіти, ворушачи мотуззя, і,

заходячи в самі дзвони, викликав іноді протяжний відголос. Вони тихо гули глибоким металевим гудінням, за яким вухо ловило щось іще, наче далеку нерозбірливу музику чи глибокі зітхання міді. Від усієї картини, що стелилася внизу, віяло тихим спокоєм і глибоким миром.

Але тиша, що запала серед невеличкого товариства, мала ще й іншу причину. З якогось спільногого пориву, що випливав, з відчуття висоти й своєї безпорадності, обидва сліпі пішли у кути просвітів і поставали, спершись на них обома руками, повернувши обличчя назустріч тихому вечірньому вітру.

Тепер ні від кого не потайлася дивна схожість. Дзвонар був трохи старший; широка ряса висіла складками на худому тілі, риси обличчя були грубіші й різкіші. При уважному погляді на них проступали й відміни: дзвонар був блондин, ніс у нього був трохи горбатий, губи тонші, ніж у Петра. Над губами пробивалися вуса, і кучерява борідка облямовувала підборіддя. Але в жестах, в нервових складках губ, у постійному русі брів була та дивна, мовби родинна схожість, через яку багато горбанів теж нагадують один одного обличчям, як брати.

Петрове обличчя було трохи спокійніше. В ньому видно було звичний смуток, який у дзвонаря підсилювався гострою жовчністю і часом озлобленням. А втім, тепер і він, як видно, заспокоювався. Рівний повів вітру ніби розгладжував на його обличчі всі зморшки, розливаючи по ньому тихий спокій, що лежав на всій схованій від не зрячих очей картині... Брови ворушилися все тихше.

Аж ось вони знову здригнулись одночасно в обох, наче обидва зачули внизу якийсь звук в долині, якого не чув ніхто інший.

— Дзвонять,— сказав Петро.

— Це у Єгорія, за п'ятнадцять верст,— пояснив дзвонар.— У них завжди на півгодини раніше від нашої вечернія... А ти чуєш? Я теж чую,— інші не чують...

— Добре тут,— говорив він далі мрійно.— Особливо у свято. Чули ви, як я дзвоню?

В запитанні звучала наївна пиха.

— Приїздіть послухати. Отець Памфілій... Ви не знаєте отця Памфілія? Він для мене нарочито ці два підголоски виписав.

Він відійшов від стіни і любовно погладив рукою два невеликі дзвони, що не встигли ще потемніти, як інші.

— Славні підголоски... Так тобі й співають, так і співають... Особливо під великдень.

Він взяв у руку мотузи і швидкими рухами пальців примусив затремтіти обидва дзвони мелодійним дробом; дотики язиків були такі легкі і разом такі чіткі, що передзвін чути було всім, але звук, напевне, не йшов далі від площадки дзвіниці.

— А тут тобі ось цей — бо-ом, бо-ом, бо-ом!..

Тепер його обличчя освітилося дитячою радістю, в якій, однак, було щось жалісне й хворе.

— Дзвони от виписав,— сказав він, зітхуючи,— а кожуха нового не пошиє. Скупий! Простудивсь я на дзвіниці... Восени найгірше... Холодно.

Він зупинився і, прислухаючись, сказав:

— Кривий вас кличе знизу. Ідіть, пора вам.

— Ходім,— перша підвела Евеліна, що до того часу нерухомо дивилася на дзвононаря, наче заворожена.

Молоді люди рушили до виходу, дзвононар лишився нагорі. Петро, що був ступив слідом за матір'ю, круто зупинився.

— Ідіть,— сказав він їй владно.— Я зараз.

Кроки стихли, тільки Евеліна, пропустивши вперед Ганну Михайлівну, залишилася, притулившись до стіни й затамувавши подих.

Сліпів вважали себе на вищі на самоті. Кілька секунд вони стояли зніяковілі й нерухомі, до чогось прислухаючись.

— Хто тут? — спітав потім дзвононар.

— Я...

— Ти теж сліпий?

— Сліпий. А ти давно осліп? — спітав Петро.

— Родився таким,— відповів дзвононар.— От другий є в нас, Роман,— той семи літ осліп... А ти ніч від дня одрізнити можеш?

— Можу.

— І я можу. Почуваю — світає. Роман не може, а йому все-таки легше.

— Чому легше? — живо спітав Петро.

— Чому? Не знаєш чому? Він світ бачив, свою матку пам'ятає. Зрозумів ти: засне вночі, вона до нього у сні й приходить... Тільки вона стара тепер, а сниться йому все молодіа... А тобі сниться?

— Ні,— глухо відповів Петро.

— Тож-бо, ні. Це діло буває, коли хто осліп. А хто вже так родився!..

Петро стояв похмурий і потемнілий, наче на обличчя йому насунулась хмара. Брови дзвононаря теж раптом звелиси високо над очима, в яких видно було такий знайомий Евеліні вираз сліпого страждання...

— І то согрішаєш не раз... Господи, созадателю, божа матір, пречиста!.. Дайте ви мені хоч у сні один раз світ-радість побачити...

Обличчя його пересмикнулося судорогою, і він сказав з попереднім жовчним виразом:

— Так ні, не дають... Присниться щось, замріє, а встанеш — не пам'ятаєш...

Він раптом спинився й прислухався. Обличчя його зблідло, і якийсь судорожний вираз скривив усі риси.

— Чортенят впустили,— сказав він із злістю в голосі.

Справді, знизу, з вузького проходу, наче шум поводі, линули кроки й вигуки дітей. На одну мить усе стихло, мабуть, юрба вибігла на середину площадку, і галас виливався надвір. Але потім темний прохід загув, як труба, і повз Евеліну, випереджаючи один одного, промчала весела юрба дітей. Біля верхнього східця вони зупинились на мить, але потім один по одному почали шмигати повз сліпого дзвононаря, який із викривленим від злоби обличчям тикає навмання стиснутими кулаками, намагаючись влучити в кого-небудь з тих, що бігли.

У проході виринула раптом з темряви нова особа. Це був, очевидно, Роман. Обличчя його було широке, подзвібане віспою і надзвичайно добродушне. Заплющені повіки ховали ямки очей, на губах грала добродушна усмішка. Пройшовши повз дівчину, що притислася до стіни, він зайшов на площадку. Рука його товариша влучила йому збоку в шию.

— Братье! — гукнув він приємним, грудним голосом.— Єгорію,— знову воюєш?

Вони стикнулися й обмацали один одного.

— Нацю бісенят впустив? — спитав Єгорій по-малоруськи, все ще із злістю в голосі.

— Нехай собі,— благодушно відповів Роман...— Пташки божії. Ось як ти їх налякав. Де ви тут, бісенята...

Діти сиділи по кутках біля грат, причаївшись, і їх очі блискали лукавством, а почасти страхом.

Евеліна, нечутно ступаючи в темряві, зійшла вже до половини першого проходу, коли за нею почулись упевнені

кроки обох сліпих, а зверху долетів радісний вереск і крики хлопців, що кинулися цілою зграєю на Романа, який залишився з ними.

Компанія тихо виїжджала з монастирської брами, коли в дзвіниці пролунав перший удар. Це Роман задзвонив до вечерні.

Сонце сіло, коляска котилася потемнілими полями, і її проводили рівні меланхолійні удари, завмираючи в синьому присмерку вечора.

Усі мовчали всю дорогу до самого дому. Увечері довго не було видно Петра. Він сидів десь у темному кутку саду, не відгукаючись, коли його кликала навіть Евеліна, і прийшов помацки в кімнату, коли всі полягали...

IV

Попельські прожили ще кілька днів у Ставрученків. До Петра часом вертався його недавній настрій; він бував жвавим і по-своєму веселим, пробував грati на нових для нього інструментах, колекція яких у старшого з синів Ставрученка була досить велика і які дуже цікавили Петра,— кожен із своїм особливим голосом, здатним віддавати особливі відтінки почуття. Та все ж в ньому помітна була якась похмурість, і хвилини звичайного душевного стану здавалися спалахами на загальному фоні, що все більше темнів.

Наче з безмовної згоди, ніхто не вертався до епізоду в монастирі, і вся ця подорож ніби випала у всіх з пам'яті й забулася. Однак було помітно, що вона запала глибоко в серце сліпого. Кожного разу, зоставшись на самоті або в хвилини загального мовчання, коли його не розважали розмови людей навколо, Петро глибоко задумувався, і на обличчі його лягав вираз якоїсь гіркоти. Це був знайомий усім вираз, але тепер він здавався більш різким і... дуже нагадував дзвонара.

За фортепіано, в хвилини найбільшої безпосередності, в його гру часто вилітався тепер дрібний передзвін і протяжні зітхання міді на високій дзвіниці... І те, про що ніхто не зважувався заговорити, ясно вставало у всіх в уяві: похмурі переходи, тонка постать дзвонара з сухотним рум'янцем, його злі окрики й жовчне нарікання на долю... А потім — обидва сліпці в однакових позах на вищі, з однаковим виразом облич, з однаковим рухом чутливих

брів... Те, що близькі досі вважали персональною особливістю Петра, тепер було загальною печаттю темної стихії, яка поширювалася своєю таємничу владу однаково на всі свої жертви.

— Слухай, Ганю,— спитав Максим у сестри, коли вернулися додому.— Чи не знаєш ти, що сталося під час нашої подорожі? Я бачу, що хлопчик змінився саме з того дня.

— Ах, це все через зустріч із сліпим,— відповіла Ганна Михайлівна, зітхаючи.

Вона недавно ще відіслала в монастир два теплі бараничі кожухи й гроші з листом до отця Памфілія, прохаючи його якомога полегшити долю обох сліпців. У неї взагалі було добре серце, але спочатку вона забула про Романа, і тільки Евеліна нагадила їй, що слід було подбати про обок. «Ах, так, так, виничайно»,— відповіла Ганна Михайлівна, але було видно, що в думках у неї був один. До її пекучої жалості домішувалось почести забобонне почуття; їй здавалося, що цією жертвою вона вмилостивить якусь темну силу, що вже насувається похмурою тінню над головою її дитини.

— З яким сліпим? — перепитав Максим здивовано.

— Та з цим... на давниці...

Максим сердито стукнув милицею.

— Яке прокляття — бути безногою колодою! Ти забуваєш, що я не лажу по давницях, а від баб, видно, не доб'ешся пуття. Евеліна, спробуй хоч ти сказати розумно, що ж таке було на давниці?

— Там,— тихо відповіла теж зблідла за ці дні дівчина,— є сліпий дзвонар... І він...

Вона зупинилася. Ганна Михайлівна затулила долонями палаюче обличчя, по якому текли слози.

— І він дуже схожий на Петра.

— І ви мені нічого не сказали! Ну, що ж далі? Це ще недостатня причина для трагедій,— додав він з м'яким докором.

— Ах, це так жахливо,— відповіла Ганна Михайлівна тихо.

— Що ж жахливо? Що він схожий на твого сина?

Евеліна багатозначно подивилася на старого, і він замовк. Через кілька хвилин Ганна Михайлівна вийшла, а Евеліна залишилася із своєю постійною роботою в руках.

— Ти сказала не все? — спитав Максим після хвилинного мовчання.

— Так. Коли всі війшли вниз, Петро лишився. Він звелів тьоті Гані (вона так називала Попельську з дитинства) йти за всіма, а сам лишився з сліпим. І я... теж лишилася.

— Підслухувати? — сказав старий педагог майже машинально.

— Я не могла... піти... — відповіла Евеліна тихо. — Вони розмовляли один з одним, як...

— Як товариші по нещастю?

— Еге, як сліпі... Потім Єгор спитав у Петра, чи бачить він у сні матір? Петро каже: «Не бачу». І той теж не бачить. А другий сліпець, Роман, бачить у сні свою матір молодою, хоч вона вже стара...

— Так! Що ж далі?

Евеліна задумалась і потім, підводячи на старого свої сині очі, в яких тепер видно було боротьбу й страждання, сказала:

— Той, Роман, добрий і спокійний. Обличчя в нього сумне, але не зле... Він народився зрячим... А другий... Він дуже страждає,— враз звернула вона.

— Кажи, будь ласка, прямо,— нетерпляче перебив Максим,— другий озлоблений?

— Так. Він хотів бити дітей і кляв їх. А Романа діти люблять.

— Злій і схожий на Петра... розумію,— задумано сказав Максим.

Евеліна ще помовчала і потім, наче ці слова коштували їй важкої внутрішньої боротьби, промовила зовсім тихо:

— Обличчям обидва не схожі... риси інші. Але у виразі... Мені здавалось, що раніше у Петра бував вираз трохи як у Романа, а тепер все частіше видно того, другого... і ще... Я боюсь, я думаю...

— Чого ти боїшся! Іди сюди, моя розумна крихітко,— сказав Максим з незвичайною ніжністю. І коли вона, слабнучи від цієї ласки, підійшла до нього з слізьми на очах, він погладив її шовковисте волосся своєю великою рукою і сказав:

— Що ж ти думаєш? Скажи. Ти, я бачу, вміеш думати.

— Я думаю, що... він вважає тепер, що... всі сліпо-народжені злі... І він упевнiv себе, що він теж... неодмінно.

— Ага, ось що... — промовив Максим, раптом приймаючи руку... — Дай мені мою люльку, голубонько... Он вона там, на вікні.

Через кілька хвилин над його головою знялася синя хмара диму.

— Гм... так... погано,— бурчав він про себе.— Я помилився... Ганя мала ратію: можна сумувати й страждати за тим, чого не зазнав ні разу. А тепер до інстинкту долучилася свідомість, і обое підуть в одному напрямі. Проклятий випадок... А втім, шила, як то кажуть, у мішку не склюєш... Все ж де-небудь виткнеться...

Він зовсім потонув у сиєх хмарах... В квадратній голові старого кипіли якісь думки й нові рішення.

V

Прийшла зима. Випав глибокий сніг і вкрив дороги, поля, села. Садиба стояла вся біла, на деревах лежали пухнасті пластівці, наче сад знову розпустився білим листям... У великому каміні потріскував вогонь; кожен, хто входив згадвору, вносив із собою свіжість і запах м'якого снігу...

Поезія першого зимового дня була по-своєму доступна сліпому. Прокидаючись вранці, він відчував завжди особливу бадьорість і розпізнавав прихід зими з тупання людей, які входили в кухню, з рипіння дверей, з гострих, ледве вловимих струмінок, що розбігалися по всьому дому, із рипу кроків надворі, з особливої «холодності» всіх надвірних звуків. І коли він виїздив з Йохимом по першому снігу в поле, то слухав з насолодою дзвінкий скрип саней і якийсь лункий лускіт, яким ліс з-за річки обмінювався з дорогою й полем.

Цим разом перший білий день повіяв на нього тільки більшим смутком. Взувши зранку високі чоботи, він пішов, прокладаючи пухкий слід по не топтаних ще доріжках, до млина.

В саду було зовсім тихо. Мерзла земля, вкрита пухнастим м'яким шаром, зовсім замовкла, не відбиваючи звуків: зате повітря стало якесь особливо чутливим, чітко й повно переносячи на далекі віддалі і крик ворони, і удар сокири, і легкий тріск зламаної гілки... Часом чути було дивний дзенькіт, наче від скла, який переходитив на найвищі ноти і завмирав ніби на величезній віддалі. Це хлопчаки

кидали каміння на сільському ставку, що покрився на ранок тонкою плівкою першого льоду.

В садибі ставок теж замерз, але річка біля млина, обважніла й темна, все ще сочилася в своїх пухнастих берегах і шуміла на заставках.

Петро підійшов до греблі і зупинився, прислухаючись. Дзвеніння води було інше — важче і без мелодії. В ньому ніби почувався холод помертвілих околиць...

В душі у Петра теж було холодно й похмуро. Темне почуття, яке ще того щасливого вечора піднімалося з глибини душі якимсь побоюванням, незадоволеністю й запитанням, тепер розрослось і посіло в душі місце, що належало відчуттям радості й щастя.

Евеліни в садибі не було. Яскульські вібралися з осені до «благодійниці», старої графині Потоцької, яка неодмінно вимагала, щоб старі привезли також і дочку. Евеліна спочатку опиралась, але потім поступилася перед наполяганнями батька, до яких дуже енергійно приєднався Й Максим.

Тепер Петро, стоячи біля млина, згадував свої колишні відчуття, намагався відновити їх колишню повноту й цільність і питав себе, чи почуває він її відсутність. Він її почував, але усвідомлював також, що й присутність її не дає йому щастя, а завдає особливого страждання, яке без неї трохи втишилося.

Ще так недавно в його вухах авуучали її слова, вставали всі подробиці першого признання, він почував під руками її шовковисте волосся, чув біля своїх грудей удари її серця. І з усього цього складався якийсь образ, що сповнював його радістю. Тепер щось безформне, як ті примари, що населяли його темну уяву, вдарило в цей образ мертвущим подувом, і він розлетівся. Він уже не міг з'єднати своїх спогадів у ту гармонійну цільність почуття, яка переповнювала його перший час. Вже від самого початку на дні цього почуття лежало зернятко чогось іншого, і тепер це «інше» стелилося над ним, як стелеться грозова хмара по обрію.

Звуки її голосу згасли, і на місці яскравих вражень щасливого вечора зяяла порожнеча. А назустріч цій порожнечі з самої глибини душі сліпого піднімалося щось з важким зусиллям, щоб її заповнити.

Він хотів її бачити!

Раніше він тільки відчував тупе душевне страждання, але воно відкладалося в душі неясно, тривожило невираз-

но, як ніючий зубний біль, на який ми ще не звертаємо уваги.

Зустріч із сліпим дзвонарем надала цьому болю гостроти усвідомленого страждання.

Він її покохав і хотів її бачити!

Так минали дні за днями в притихлій і занесеній снігом садибі.

Часом, коли хвилини щастя вставали перед ним, живі й яскраві, Петро трохи пожвавлювався, і обличчя його прояснювалось. Але це бувало ненадовго, а згодом навіть ці ясні хвилини набрали якогось неспокійного характеру: здавалося, сліпий боявся, що вони відлетять і ніколи вже не вернуться. Це робило його поводження нерівним: хвилини поривчастої ніжності й сильного нервового збудження змінювалися днями пригніченого, безпросвітного суму. В темній вітальні вечорами рояль плакав і надривався глибоким і болісним смутком, і кожен його звук озивався болем в серці Ганни Михайлівни. Нарешті найгірші її побоювання справдилися: до юнака вернулися тривожні сни його дитинства.

Одного ранку Ганна Михайлівна ввійшла до кімнати сина. Він ще спав, але його сон був якийсь дивно тривожний: очі напіврозплющилися і тъмяно дивилися з-під трохи піднятих повік, обличчя було бліде, і на ньому видно було вираз неспокою.

Мати зупинилася, оцираючи сина уважним поглядом, силкуючись виявити причину дивної тривоги. Та вона бачила тільки, що ця тривога все зростає, і на обличчі сплячого позначається все ясніше вираз напруженого зусилля.

Враз їй причувся над постіллю якийсь ледве помітний рух. Яскравий промінь сліпучого зимового сонця, що вдавряв у стіну над самим узголів'ям, ніби здригнувся і злегка ковзнув униз. Ще й ще... ясна смужка тихо прокрадалася до напіврозплющених очей, і в міру її наближення неспокій сплячого все зростав.

Ганна Михайлівна стояла нерухомо, в стані, близькому до кошмару, і не могла відірвати зляканого погляду від вогненної смуги, що, здавалося їй, легкими, але все ж помітними поштовхами все ближче насувається до обличчя її сина. І це обличчя все більше блідло, витягалося, застигало у виразі важкого зусилля. Ось жовтуватий відсвіт заграв у волоссі, засвітився на лобі юнака. Мати вся подалася вперед в інстинктивному пориванні захистити його, але ноги її не рухались, наче в справжньому кошмарі. Тим

часом повіки його зовсім підвелись, в нерухомих зіницях зяєскріло проміння, і голова помітно відділилась від по-душки назустріч світлу. Щось ніби усмішка чи плач пробігло судорожним спалахом по губах, і все обличчя знову застигло в нерухомому пориві.

Нарешті мати перемогла нерухомість, що скувала її члени, і, підійшовши до постелі, поклала руку на голову сина. Він здригнувся й прокинувсь.

— Ти, мамо? — спитав він.

— Так, це я.

Він підвівся. Здавалося, важкий туман поривав його свідомість. Але через хвилину він сказав:

— Я знову бачив сон... Я тепер часто бачу сни, але... нічого не пам'ятаю...

VI

Безпросвітний смуток змінювався в настрої юнака дратівливою нервовістю, і разом з тим зростала дивовижна тонкість його відчуттів. Слух його надзвичайно загострився; світло він відчував усім своїм організмом, і це було помітно навіть уночі: він міг відрізнити місячні ночі від темних і нерідко довго ходив по двору, коли всі в домі спали, мовчазний і сумний, віддаючись дивному впливу мрійного й фантастичного місячного світла. При цьому його бліде обличчя завжди поверталося за вогненною кулею, що пливла по синьому небу, і очі відбивали іскристий відсвіт холодного проміння.

А коли ця куля, що все зростала в міру наближення до землі, затягувалася важким червоним туманом і тихо зникала за сніговим обрієм, обличчя сліпого ставало спокійнішим і лагіднішим, і він ішов до своєї кімнати.

Про що він думав у ці довгі ночі, трудно сказати. В певному віці кожен, хто тільки зазнав радошів і мук цілком свідомого існування, переживає більшою чи меншою мірою стан душевної кризи. Зупиняючись на межі діяльного життя, людина намагається визначити своє місце в природі, своє значення, своє ставлення до навколошнього світу. Це свого роду «мертва точка», і добре тому, кого розмах життєвої сили проведе через неї без великого зламу. У Петра ця душевна криза ще ускладнювалася; до питання: «нашо жити на світі» — він додавав: «нашо жити саме сліпому?» Нарешті в саму цю роботу нерадісної думки

втручалося ще щось стороннє, якийсь майже фізичний тиск невтолимої потреби, і це відбивалося на складі його характеру.

Перед різдвом Яскульські вернулися, і Евеліна, жвава й радісна, з снігом у волоссі і вся обвіяна свіжістю й холодом, прибігла з посесорського хутора в садибу й кинулась обнімати Ганну Михайлівну, Петра та Максима. В перші хвилини обличчя Петрове освітилося несподіваною радістю, але потім на ньому з'явився знову вираз якогось упертого смутку.

— Ти думаєш, я люблю тебе? — різко спитав він того-таки дня, залишившись на самоті з Евеліною.

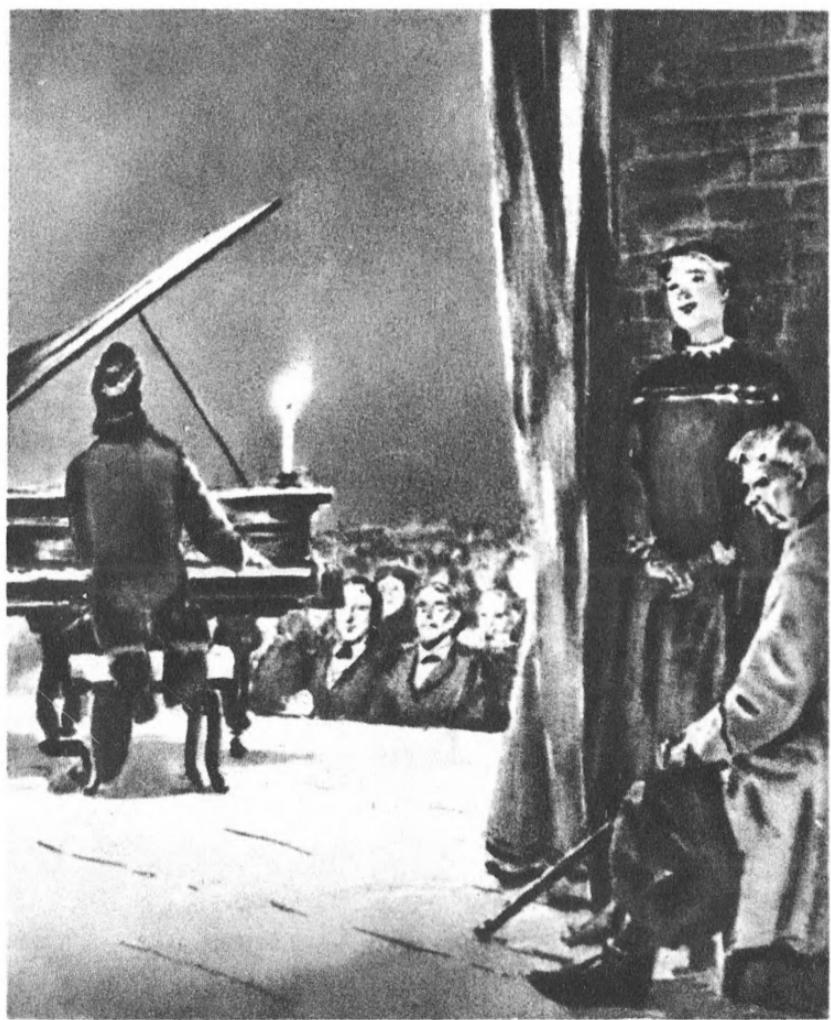
— Я в цьому певна, — відповіла вона.

— Ну, а я не знаю, — похмуро заперечив сліпий. — Так, я не знаю. Раніше й я був певен, що люблю тебе над усе в світі, але тепер не знаю. Покинь мене, послухайся тих, хто кличе тебе до життя, поки не пізно.

— Нащо ти мучиш мене? — вирвалась у неї тиха скарга.

— Мучу? — перепитав юнак, і знову на його обличчі з'явився вираз упертого егоїзму. — Авжеж, мучу. І буду мучити таким чином усе життя, і не можу не мучити. Я сам не знати цього, а тепер знаю. І я не винен. Та сама рука, яка позбавила мене зору, коли я ще не родився, вклала в мене цю злобу... Ми всі такі, народжені сліпими. Покинь мене... киньте мене всі, бо я можу дати саме страждання замість любові... Я хочу бачити — розумієш? Хочу бачити і не можу звільнитися від цього бажання. Якби я міг побачити таким чином матір, батька, тебе й Максима, я був би вдоволений... Я запам'ятав би, поніс би цей спогад в темряву всього дальншого життя...

І він з дивовижною впертістю вертався до цієї ідеї. Зостаючись на самоті, він брав у руки різні речі, обмацуваючи їх з небувалою уважністю і потім, відклавши їх убік, намагався вдумуватись у вивчені форми. Так само вдумувався він у ті відміни яскравих кольорових поверхонь, які, при напруженій чутливості нервової системи він неясно вловлював через дотик. Та все це проходило в його свідомість саме тільки як відміни, в своїх взаємних відносинах, але без певного почуттєвого змісту. Тепер навіть сонячний день він одрізняє від нічної темряви лише тому, що вплив яскравого світла, яке проходило до мозку недоступними свідомості шляхами, тільки більше роздратовував його болючі пориви.

До стор. 191

До стор. 194

Якось, увійшовши до вітальні, Максим застав там Евеліну й Петра. Дівчина здавалася збентеженою. Обличчя юнака було похмуре. Здавалось, розшукувати нові причини страждання та мучити ними себе й інших стало для нього ніби потребою.

— Ось він питає,— сказала Евеліна Максимові,— що може означати вислів «красний дзвін»? Я не можу йому пояснити.

— В чим річ? — спитав Максим коротко, звертаючись до Петра.

Той знияв плечима:

— Нічого особливого. Але якщо у звуків є кольори, і я їх не бачу, то, значить, навіть звуки не доступні мені в усій повноті.

— Дурниці й дитинність,— відповів Максим різко.— І ти сам добре знаєш, що це неправда. Звуки доступні тобі повніше, ніж нам.

— Але що ж значить цей вислів?.. Адже ж мусить він означати щось?

Максим задумався.

— Це просто порівняння,— сказав він.— Тим що і звук, і світло, по суті, зводяться до руху, то в них має бути багато спільніх властивостей.

— Які ж тут розуміються властивості? — уперто допитувався сліпий.— «Красний дзвін»... який він саме?

Максим задумався.

Йому спало на думку пояснення, яке зводиться до відносних цифр коливань, але він знов, що юнакові потрібне не це. Та й той, хто перший застосував світловий епітет до звуку, напевне не знов фізики, а тим часом уловив якусь схожість. В чому ж вона?

В умі старого зародилося деяке уявлення.

— Стривай,— сказав він.— Не знаю, правда, чи вдасться мені пояснити тобі як слід... Що таке «красний дзвін», ти можеш знати не згірш за мене: ти чув його не раз по містах у великих свята, тільки в нашому краї нема цього вислову...

— Так, так, стривай,— сказав Петро, хутко відкриваючи піаніно.

Він ударив своєю вмілою рукою по клавішах, наслідуючи святковий благовіст в усі дзвони. Ілюзія була повна. Акорд з кількох невисоких тонів становив ніби глибше

тло, а на ньому вирізнялись, стрибаючи й коливаючись, вищі ноти, більш рухливі й яскраві. Загалом це було саме те високе й збуджено-радісне гудіння, яке заповнює собою святкове повітря.

— Ага,— сказав Максим,— це дуже схоже, і ми, з відкритими очима, не зуміли б засвоїти цього краще, ніж ти. От, бачиш... коли я дивлюся на велику червону поверхню, вона справляє на мое око таке саме неспокійне враження чогось пругко-хвилюючого. Здається, ніби ця червоність змінюється: лишаючи під собою більш глибоке, темне тло, вона подекуди вирізняється більш ясними змахами, які швидко спливають угору і так само швидко спадають хвильами, що дуже діють на око,— принаймні на мое око.

— Це правда, правда! — живо сказала Евеліна.— Я почуваю те ж саме і не можу довго дивитися на червону сукніяну скатертину...

— Так само, як деято не зносить святкового дзвону. Мабуть, що мое порівняння й правильне, і мені навіть спадає на думку дальше зіставлення: є ще «малиновий» дзвін, як і малиновий колір. Обидва вони дуже близькі до червоного, але тільки глибші, ріvnіші й м'якші. Коли дзвінок довго був у вжитку, то він, як кажуть любителі, видзвонюється. В його звуку зникають нерівності, які ріжуть вухо, і от тоді дзвін цей звуть малиновим. Того ж таки ефекту досягають умілим добором кількох підголосків.

Під руками Петра піаніно задзвеніло змахами поштових дзвінків.

— Ні,— сказав Максим.— Я б сказав, що це надто червено...

— А, пам'ятаю!

І інструмент задзвенів ріvnіше. Почавши високо, жваво й яскраво, звуки ставали все глибшими й м'якшими. Так дзвонить набір дзвінків під дугою руської тройки, яка зникає по курному шляху у вечірню безвісну далину, тихо, рівно, без гучних змахів, усе тихше й тихше, доки останні ноти не замруть у мовчанні спокійних полів.

— От-от! — сказав Максим.— Ти зрозумів різницю. Колись — ти був ще дитиною — мати пробувала пояснити тобі звуками кольори.

— Так, я пам'ятаю... Навіщо ти заборонив нам тоді продовжувати? Може, мені пощастило б зрозуміти.

— Ні,— задумано відповів старий,— нічого б не вийшло. А втім, я думаю, що взагалі на певній душевній глибині враження від кольорів і від звуків відкладаються вже,

як однорідні. Ми кажемо: він бачить усе в рожевому світлі. Це значить, що людина настроєна радісно. Той же самий настрій можна викликати певним поєднанням звуків. Взагалі, звуки й кольори є символи одинакових душевних рухів.

Старий закурив свою люльку і уважно подивився на Петра. Сліпий сидів нерухомо і, очевидно, жадібно ловив Максимові слова. «Чи говорити далі?» — подумав старий, але через хвилину почав якось задумано, ніби мимокіть віддаючись дивному напрямові своїх думок:

— Так, так! Чудні думки приходять мені в голову... Випадковість це чи ні, що кров у нас червона. Бачиш... коли в голові твоїй народжується думка, коли ти бачиш свої сни, від яких, прокинувшись, трептиш і плачеш, коли людина вся спалахує від пристрасті,— це значить, що кров б'є з серця дужче і приливає червоними струменями до мозку. Ну, і вона в нас червона...

— Червона... гаряча...— сказав юнак вдумливо.

— Так, так,— червона й гаряча. І от червоний колір, як і «червоні» звуки, залишають в нашій душі світло, збудження й уявлення про пристрасті, яку так і називають «гарячою», кипучою, жаркою. Знаменно, що й художники вважають червонуваті тони «гарячими».

Затягнівшись та оповивши себе клубами диму, Максим казав далі:

— Якщо ти змахнеш рукою над своєю головою, ти окреслиш над нею півколо. Тепер уяви собі, що рука в тебе безконечно довга. Якби ти міг тоді змахнути нею, то окреслив би півколо в безконечному віддаленні. Так само далеко бачимо ми над собою півкулевий звід неба; воно рівне, безконечне й синє... Коли ми бачимо його таким, в душі з'являється відчуття спокою й ясності. А коли небо закриють хмари схильованими й мутними обрисами, тоді й наша душевна ясність збаламчується невиразним хвильованим. Ти ж почуваєш, коли наближається грозова хмара...

— Так, я почуваю, мовби щось бентежить душу...

— Це правда. Ми ждемо, коли з-за хмар прогляне знову ця глибока синява. Гроза минеться, а небо над нею залишиться все те саме; ми це знаємо і тому спокійно переживаємо грозу. Так от, небо синє... Море теж синє, коли спокійне. У твоїй матері сині очі, у Евеліни теж.

— Як небо...— сказав сліпий з ніжністю, що раптом пробудилася в ньому.

— Так. Блакитні очі вважаються ознакою ясної душі. Тепер я скажу тобі про зелений колір. Земля сама по собі чорна, чорні або сірі стовбури дерев навесні; але як тільки тепле і ясне проміння розігріє темні поверхні, з них лізуть угору зелена трава, зелене листя. Для зелені потрібно світло й тепло, та тільки не занадто багато тепла й світла. Тому зелень така приемна для ока. Зелень — це ніби тепло в суміші з вогкою прохолодою: вона будить уявлення про спокійну задоволеність, здоров'я, але не про пристрасть, і не про те, що люди називають щастям... Зрозумів ти?

— Н-ні... не ясно... та все ж, будь ласка, кажи далі.

— Ну, що ж робити!.. Слухай далі. Коли літо розгоряється все жаркіше, зелень мовби знемагає від надміру життєвої сили, листя в знемозі опускається вниз, і, якщо сонячна спека не зменшується вогкою прохолодою дощу, зелень може зовсім зблянуть. Зате на осінь серед втомленого листя наливається й червоніє плід. Плід червоніший на тому боці, де більше світла; в ньому ніби зосереджена вся сила життя, вся пристрасть рослинної природи. Та бачиш, що червоний колір і тут — колір пристрасті, і він є її символ. Це колір захвату, гріха, люті, гніву й помсти. Народні маси під час заколотів шукають виразу загального почуття в червоному прапорі, що має над ними, як полум'я... Але ж ти знов не розумієш?

— Все одно говори!

— Настає пізня осінь. Плід обважнів; він зривається й падає на землю... Він умирає, але в ньому живе насіння, а в цьому насінні живе в «можливості» і вся майбутня рослина, з її майбутнім розкішним листям і з її новим плодом. Насіння падає на землю; а над землею низько підіймається вже холодне сонце, біжить холодний вітер, мчать холодні хмари... Не тільки пристрасть, а й саме життя завмираєтихо, непомітно... Земля все більше проступає з-під зелені своєю чорнотою, в небі панують холодні тони... І ось настає день, коли на цю присмирілу й притихлу, ніби овдовілу землюпадають мільйони сніжинок, і вся вона стає рівною, одноколірною й білою... Білий колір — це колір холодного снігу, колір найвищих хмар, які пливуть в недосяжному холоді піднебесних висот, — колір величавих і безплідних гірських верховин... Це — емблема безстрасності й холодної, високої святості, емблема майбутнього безплотного життя. Що ж до чорного кольору...

— Зпаю,— перебив сліпий.— Це — немає звуків, немає рухів... ніч...

— Так, і тому це — емблема суму й смерті...

Петро здригнувся і сказав глухо:

— Ти сам сказав: смерті. А для мене ж усе чорне... завжди і скрізь чорне!

— Неправда.— різко відповів Максим,— для тебе існують звуки, тепло, рух... тебе оточує любов... Багато хто віддав би світло очей за те, чим ти нехтуєш, як безумець... Ale ти надто egoїстично носишся з своїм горем...

— Авеж! — вигукнув Петро палко,— я ношуся з ним мимоволі: куди ж мені піти від нього, коли воно всюди змою?

— Якби ти міг зрозуміти, що на світі є горе в сто разів більше, ніж твоє, таке горе, проти якого твоє життя, забезпечене й оточене співчуттям, можна назвати блаженством,— тоді...

— Неправда, неправда! — гнівно перебив сліпий тим же тоном палкого збудження.— Я помінявся б з останнім жебраком, бо він щасливіший за мене. Та й сліпих зовсім не треба оточувати піклуванням: це велика помилка... Сліпих треба виводити на дорогу й кидати там,— нехай просять милостиню. Якби я був просто жебраком, я був би менш нещасним. Эранку я думав би про те, щоб добути обід, лічив би жертвувані копійки і боявся б, що іх мало. Потім радів би доброму зборові, потім старався б зібрати на нічліг. А коли б це не вдалося, я страждав би від голоду й холоду... і все це не залишало б мені й хвилини і... і.. від зліднів я страждав би менше, ніж страждаю тепер...

— Ти думаєш? — спитав Максим холодно і подивився в бік Евеліни. У погляді старого майнув жаль і співчуття. Дівчина сиділа серйозна й бліда.

— Певен,— відповів Петро вперто й жорстко.— Я тепер часто заздрю Єгорові, тому, що на дзвіниці. Часто, прокидаючись перед світом, особливо коли надворі метелиця й хуртовина, я згадую Єгора: ось він сходить на свою вишку...

— Йому холодно,— підказав Максим.

— Еге, йому холодно, він дрижить і кашляє. І він проглинає Памфілія, який не дає йому кожуха. Потім він бере змерзлими руками мотузи і дзвонить до утрені. І забуває, що він сліпий... Бо тут було б холодно й не сліпому... А я не забиваю, і мені...

— І тобі нема за що проклинати!..

— Так! мені нема за що проклинати! Мое життя наповнене самою сліпотою. Ніхто не винен, але я нещасніший за всякого жебрака.

— Не буду сперечатися,— холодно сказав старий.— Може, це й правда. У всякому разі, якщо тобі й було б гірше, то, може, сам ти був би кращий.

Він ще раз кинув погляд жалю в бік дівчини і вийшов з кімнати, грюкаючи милицями.

Душевний стан Петра після цієї розмови ще загостришав, і він ще більше поринув у свою болючу роботу.

Іноді йому щастило: він знаходив на мить ті відчуття, про які говорив Максим, і вони долукалися до його просторових уявлень. Темна й сумна земля відходила кудись удалину: він міряв її і не знаходив їй кінця. А над нею було щось інше... У спогаді прокочувався гучний грім, вставало уявлення про шир і небесний простір. Потім грім стихав, але щось там, угорі, лишалося — щось таке, що породжувало в душі відчуття величі й ясності. Часом це відчуття ставало виразнішим: до нього долучувався голос Евеліни й матері, «у яких очі, як небо»; тоді виникаючий образ, що виплив з далекої глибини уяви і став надто виразним, раптом зникав, переходячи в іншу область.

Усі ці темні уявлення мучили й не задоволяли. Вони коштували великих зусиль і були такі неясні, що загалом він почував лише незадоволеність і тупий душевний біль, який супроводив усі силкування хворої душі, що даремно намагалася відновити повноту своїх відчуттів.

VIII

Надійшла весна.

Верст за шістдесят від садиби Попельських, у бік, протилежний від Ставрученків, у невеликому містечку була чудотворна католицька ікона. Знавці справи визначили цілком точно її чудодійну силу: кожен, хто приходив до ікони в день її свята пішки, діставав «двадцять днів відпущення», тобто всі його беззаконства, вчинені протягом двадцяти днів, мали йти на тому світі на скасування. Тому щороку, ранньою весною, в певний день невелике містечко оживлялося і ставало невпізнаним. Стара церквіця уквічувалася до свого свята першою зеленню й першими вес-

няними квітами, над містечком стояв радісний дзвін, гуркотіли брички панів, і прочани розташовувались густими юрбами по вулицях, на майданах і навіть далеко в полі. Тут були не самі католики. Слава Н-ської ікони громіла далеко, і до неї приходили також недужі й засмучені православні, переважно з міського класу.

В самий день свята обабіч каплиці народ витягся по дорозі незліченою строкатою низкою. Тому, хто подивився б на це видовище з вершка одного із пагорбів, що обступали містечко, могло б здатися, що це велетенський звір простягся по дорозі біля каплиці і лежить тут нерухомо, часом тільки ворушачи матовою лускою різних кольорів. По обидва боки забитої народом дороги двома рядами витяглося ціле юрмище жебраків, що простягали руки по милостиню.

Максим на своїх милицях і поруч нього Петро під руку з Йохимом тихо посувалися вздовж вулиці, що вела до викоду в поле.

Гомін багатоголосої юрби, викрикування євреїв-факторів, стук екіпажів,— весь цей гуркіт, що котився якоюсь велетенською хвилею, лишився позаду, зливаючись в одне безперервне рокотання, яке коликалося, мов хвиля. Але й тут, хоч юрба була рідша, все ж раз у раз чути було тупіт пішик, шарудіння коліс, людську мову. Ціла валка чумаків вийїздила з боку поля і, риплячи, важко звертала в біжчий провулок.

Петро неуважно прислухався до цього жвавого гамору, слухняно йдучи за Максимом; він раз у раз загортав пальто, бо було холодно, і на ходу все перевертав у голові свої важкі думки.

Аж раптом, серед цієї егоїстичної восередженості, щось вразило його увагу так сильно, що він здригнувся і враз став.

Останні ряди міських будинків скінчилися тут, і широкий трактовий шлях входив у місто серед парканів та пустирів. При самому виході в поле побожні руки поставили колись кам'яний стовп з іконою й ліхтарем, який, проте, скрипів лише вгорі од вітру, але ніколи не засвічувався. Біля самого підніжжя цього стовпа розташувались купкою сліпі жебраки, відтиснуті своїми зрячими конкурентами з більш вигідних місць. Вони сиділи з дерев'яними мисками в руках, і часом хто-небудь заводив жалібну пісню:

— Под-дайтє сліпеньким... ра-а-ди Христа...

День був холодний, жебраки сиділи тут від ранку під холодним вітром, що налітав з поля. Вони не могли рухатися серед цієї юрби, щоб зігрітися, і в їх голосах, що тягли по черзі сумну пісню, чулася несвідома скарга фізичного страждання й цілковитої безпорадності. Перші ноти чути було ще досить виразно, але потім із здушених грудей виривалось тільки жалібне ремство, завмираючи тихим дрожем озnobу. Проте навіть останні, найтихіші звуки пісні, що майже губилися серед вуличного гамору, досягаючи людського слуху, вражали кожного величезністю безпосереднього страждання, що було в них.

Петро зупинився, і його обличчя перекривилось, наче якась слухова примара з'явилася перед ним у вигляді цього страдницького зойку.

— Чого ж ти злякався? — спитав Максим. — Це ті самі щасливці, яким ти недавно заздрив,— сліпі жебраки, що просять тут милостиню. Ім трохи холодно, звичайно. Але ж від цього, по-твоєму, ім тільки краще.

— Ходімо геть! — сказав Петро, хапаючи його за руку.

— А, ти хочеш втекти! У тебе в душі не знайдеться іншого потягу, коли ти бачиш чужі страждання! Страйвай, я хочу поговорити з тобою серйозно і радий, що це буде саме тут. Ти от сердишся, що часи змінилися, що тепер сліпих не рубають у нічних січах, як Юрка-бандуриста; ти досадуєш, що тобі нема кого проклинати, як Єгорові, а сам проклинаєш у душі своїх близьких за те, що вони відібрали в тебе щасливу долю оцих сліпих. Клянусь честю, ти, може, й маєш рацію! Так, клянусь честю старого солдата, всяка людина має право розпоряджатися своєю долею, а ти вже людина. Слухай же тепер, що я скажу тобі: якщо ти захочеш виправити нашу помилку, якщо ти жбурнеш долі межі очі всі переваги, якими життя оточило тебе з колиски, і захочеш вазнати долі ось цих нещасних... я, Максим Яценко, обіцяю тобі свою повагу, поміч і сприяння... Чуєш ти мене, Петре Яценку? Я був не набагато старшим за тебе, коли поніс свою голову в огонь і січу... За мною теж плакала мати, як буде плакати за тобою. Але, чорт забери! Я гадаю, що я мав право на це, як і ти тепер маєш! Раз у житті до кожної людини приходить доля й каже: вибирай! Отже, тобі варто тільки захотіти... Хведоре Кандиба, ти тут? — крикнув він у напрямі до сліпих.

Один голос вирізнився із скрипучого хору й відповів:

— Тут я... Це ви кличете, Максиме Михайловичу?

— Я! Приходь через тиждень, куди я сказав.

— Прийду, паночку! — І голос співця знову прилучився до хору.

— Ось ти побачиш чоловіка,— сказав, блискаючи очима, Максим,— який має право нарікати на долю їх на людей. Повчись у нього терпіти свою долю... А ти...

— Ходімо, паничу,— сказав Йохим, кидаючи на старого сердитий погляд.

— Ні, страйтай! — гнівно крикнув Максим.— Ніхто ще не пройшов повз сліпих, не кинувши їм хоч п'ятака. Невже ти втечеш, не зробивши навіть цього? Ти вмієш тільки блюзити із своєю ситою заздрістю до чужого голоду!..

Петро підвів голову, наче від удару батогом. Вийнявши з кишені свій гаманець, він пішов у напрямі до сліпих. Намацавши палицею переднього, він розшукав рукою дерев'яну мисочку з міддю і бережно поклав туди свої гроші. Кілька прохожих зупинилися і дивилися з подивом на багато вдягненого їх вродливого паніча, що помадки подавав милостиню сліпому, який приймав її теж помадки.

Тим часом Максим круто повернувся і закульгав по вулиці. Його обличчя було червоне, очі горіли... У нього був, очевидно, один із тих вибухів, які добре були відомі всім, хто знав його замолоду. І тепер це був уже не педагог, що зважує кожне слово, а палка людина, яка дала волю гнівному почуттю. Тільки зирнувши скоса на Петра, старий мовби полагіднішав. Петро був блідий, як папір, але брови його були зсунуті, а обличчя глибоко схвилюване.

Холодний вітер здіймав за ними куряву на вулицях містечка. Позаду, серед сліпих, знявся гомін і сварки за подані Петром гроші...

IX

Чи було це наслідком простуди, чи розв'язанням тривалої душевної кризи, чи, нарешті, те їй друге поєдналося разом, тільки другого дня Петро лежав у своїй, кімнаті в нервовій гарячці. Він метався в постелі з перекривленим обличчям, часом до чогось прислухаючись, і кудись поривався бігти. Старий лікар із містечка пробував пульс і говорив про холодний весняний вітер; Максим хмурив брови і не дивився на сестру.

Хвороба була вперта. Коли настала криза, хворий лежав кілька днів майже без руху. Нарешті молодий організм переміг.

Раз, ясного весняного ранку, яскравий промінь прорвався у вікно і впав до узголів'я хворого. Помітивши це, Ганна Михайлівна звернулась до Евеліни:

— Засунь завіску... Я так боюся цього світла...

Дівчина підвелася, щоб виконати наказ, але несподівано пролунав, уперше, голос хворого й зупинив її:

— Ні, нічого. Будь ласка... лишіть так...

Обидві жінки радісно схилилися над ним.

— Ти чуєш?.. Я тут!.. — сказала мати.

— Так! — відповів він і потім замовк, ніби силкуючись щось пригадати.

— Ах, ось що! — заговорив він тихо і раптом спробував підвистися.— Той... Федір приходив уже? — спитав він.

Евеліна перезирнулася в Ганною Михайлівною, і та затулила йому рота рукою.

— Цить, цить! Не говори: тобі шкодить.

Він притис руку матері до губ і вкрив її поцілунками. На його очах стояли слози. Він довго плакав, і від цього йому стало легше.

Кілька днів він був якось лагідно задумливий, і на обличчі його з'являвся вираз тривоги кожного разу, коли повз кімнату проходив Максим. Жінки помітили це і попросили Максима бути десь далі. Але раз Петро сам попросив покликати його і залишити їх удвох.

Увійшовши до кімнати, Максим взяв його за руку і ніжно погладив її.

— Ну-ну, мій хлопчику,— сказав він.— Я, здається, мушу просити в тебе прощення...

— Я розумію,— тихо сказав Петро, відповідаючи на потиск.— Ти дав мені науку, і я тобі за неї вдячний.

— До біса науки! — відповів Максим з гримасою нетерпіння.— Занадто довго лишатися педагогом — це страшенно задурює. Ні, цим разом я не думав ні про які науки, а просто дуже розсердився на тебе й на себе...

— Значить, ти справді хотів, щоб?..

— Хотів, хотів!.. Хто знає, чого хоче людина, коли сказиться... Я хотів, щоб ти почув чуже горе і перестав так носитися з своїм...

Обидва замовкли.,,

— Ця пісня,— через хвилину сказав Петро,— я пам'ятав її навіть, коли марив... А хто цей Федір, якого ти кликав?

— Федір Кандиба, мій давній знайомий.

— Він теж... народився сліпим?

— Гірше: йому випалило очі на війні.

— І він ходить по світу й співає цю пісню?

— Еге, і годує нею цілий виводок сиріт-племінників.

І ще знаходить для кожного веселе слово й жарт...

— Так? — задумливо перепитав Петро.— Як хочеш, в цьому є якась таємниця. І я хотів би...

— Що ти хотів би, мій хлопчику?

Через кілька хвилин почулися кроки, і Ганна Михайлівна ввійшла до кімнати, тривожно вдивляючись в їх обличчя, видимо, сквильовані розмовою, яка урвалася з її приходом.

Молодий організм, раз перемігши хворобу, швидко справлявся з її залишками. Тижнів через два Петро був уже на ногах.

Він дуже змінився, змінилися навіть риси обличчя,— в них не було помітно колишніх приступів гострого внутрішнього страждання. Різке моральне зворушення перенішло тепер у тиху задумливість і спокійний смуток.

Максим боявся, що це тільки тимчасова зміна, викликана тим, що нервова напруженість ослаблена хворобою. Якось смерком, підійшовши перший раз після хвороби до фортепіано, Петро став, як звичайно, фантазувати. Мелодії звучали сумні й рівні, як його настрій. Аж ось, несподівано, серед звуків, повних тихого суму, прорвались перші ноти пісні сліпих. Мелодія зразу розпалась... Петро хутко підвісився, його обличчя було перекривлене, і на очах стояли сльози. Як видно, він не міг іще справитися з сильним враженням життєвого дисонансу, що став перед ним у формі цієї скрипучої й тяжкої скарги.

Цього вечора Максим знову довго розмовляв з Петром на самоті. Після цього минали тижні, і настрій сліпого залишився все тим самим. Здавалося, надто гостра й егоїстична свідомість особистого горя, що вносила в душу пасивність і пригнічувала природжену енергію, тепер похитнулася і поступилася міцем чомусь іншому. Він знову ставив перед собою цілі, складав плани; життя зароджувалося в ньому, надломлена душа давала паростки, як захиріле деревце, на яке весна війнула живущим подихом... Було, між іншим, вирішено, що ще цього літа Петро поїде в Київ,

щоб з осені почати уроки у відомого піаніста. При цьому обидва вони з Максимом настояли, що вони поїдуть тільки вдвох.

X

Теплої липніової ночі бричка, запряжена парою коней, зупинилася на ночівлю в полі, на узлісці. Вранці, на світанку, двоє сліпих пройшли шляхом. Один вертів ручку примітивного інструмента: дерев'яний валок крутився в отворі порожнього ящика і терся об туго натягнуті струни, що однотонно й сумно гули. Трохи гугнявий, але приемний старечий голос співав вранішню молитву.

Хохли, що проїздили із таранею шляхом, бачили, як сліпців підкликали до брички, біля якої на розісланому килимі сиділи пани, що ночували в степу. Коли через деякий час хурщики спинилися на водопій біля криниці, то повз них знову пройшли сліпці, але цим разом їх уже було троє. Спереду, постукуючи перед собою довгою палицею, ішов дід з сивим волоссям, що маядо від руху, і довгими білими вусами. Лоб його вкривали старі виразки, мовби від опіку; замість очей були тільки ямки. Через плече в нього була надіта широка тасьма, прив'язана до пояса дальншого. Другий був високий на зріст хлопчина, з жовчним обличчям, дуже подзвібаним віспою. Обидва вони йшли звичною ходою, підвівши незрячі обличчя вгору, ніби розшукуючи там свій шлях. Третій був зовсім юнак, у новій селянській одежі, з блідим і мовби трохи зляканим обличчям; його хода була невпевнена, і часом він зупинявся, ніби прислухаючись до чогось позаду і заважаючи рухові товаришів.

Години до десятої вони відійшли далеко: Ліс лишився синім пругом на обрії. Кругом був степ, і попереду чути було гудіння розігрітого сонцем дроту на шосе, що перетинало курний шлях. Сліпці вийшли на нього і повернули праворуч, коли ззаду почувся тупіт коней і сухий гуркіт кованих коліс по щебеню. Сліпці стали край дороги. Знову загуло дерев'яне колесо по струнах, і старечий голос звягав:

— Под-дайте слі-пеньким....— До гудіння колеса долувчився тихий перебіг струн під пальцями юнака.

Монета брязнула біля самих ніг старого Кандиби. Гуркіт коліс стих, видно, проїжджі зупинилися, щоб подиви-

тись, чи знайдуть сліпі монету. Кандиба зразу запійшов її, і на обличчі з'явився вдоволений вираз.

— Бог спасеть,— сказав він у напрямі до брички, на сидінні якої виднілась квадратна постать сивого пана, і дві милиці стирчали збоку.

Старий уважно дивився на юнака-сліпця. Той стояв блідий, але вже заспокоєний. При перших же звуках пісні його руки нервово забігали по струнах, ніби покриваючи їх дзвоном її різкі ноти... Бричка знову рушила, але старий довго оглядався назад.

Незабаром гуркіт коліс затих вдалині. Сліпці знов витяглися в лінію і пішли по шосе...

— У тебе, Юрію, легка рука,— сказав дід.— І граєш славно...

Через кілька хвилин середній сліпець спитав:

— По обітниці йдеш у Почаїв?.. Для бога?

— Еге,— тихо відповів юнак.

— Думаєш, прозриш?..— спитав той знову з гіркою усмішкою...

— Бузає,— лагідно сказав дід.

— Давно ходжу, а не стрічав,— понуро заперечив рябий, і вони знову пішли мовччи. Сонце підбивалося все вище, видно було тільки білу лінію шосе, прямого, як стріла, темні постаті сліпих і спереду чорну цятку далекого вже екіпажа. Потім дорога розділилась. Бричка покотила на Київ, сліпці знову звернули степовими дорогами на Почаїв.

Незабаром із Києва прийшов у садибу лист від Максима. Він писав, що обидва вони здорові і що все влаштовується добре.

В цей час троє сліпих посувалися все далі. Тепер усі йшли вже влад. Спереду, все так само постукаючи палицею, ішов Кандиба, який чудово зінав дороги і встигав у великі села на свята й базари. Народ збирався на гармонійні звуки маленького оркестру, і в шапці Кандиби раз у раз брязкали монети.

Хвилювання та ляк на обличчі юнака давно зникли, поступившись місцем іншому виразу. З кожним новим кроком назустріч їому лилися звуки невідомого, широкого, безмежного світу, що замінив тепер лінівий і заколисуючий шурхіт тихої садиби... Незрячі очі розширялися, ширилися груди, слух іще загострювався; він пізнавав своїх супутників, добродушного Кандибу й жовчного Кузьму, довго брів за скрипучими возами чумаків, ночував у степу

біля вогнів, слухав гомін ярмарків і базарів, узнавав горе, сліпе й зряче, від якого не раз боляче стискалось його серце... І дивна річ — тепер він знаходив у своїй душі місце для всіх цих відчуттів. Він цілком опанував пісню сліпих, і день по дню під гудіння цього великого моря все більше віщували на дні душі особисті поривання до неможливого. Чутлива пам'ять ловила всяку нову пісню й мелодію, а коли дорогою він починає перебирати свої струни, то навіть на обличчі жовчного Кузьми з'являлась спокійна зворушеність. В міру наближення до Почаєва гурт сліпих усе зростав.

Пізньої осені, по дорозі, занесеній снігами, на великий подив усіх в садибі, панич несподівано вернувся з двома сліпцями в жебрацькій одежі. Кругом говорили, що він ходив до Почаєва по обітниці, щоб вимолити в Почаївської богоматері зцілення...

А втім, очі його лишалися, як і раніше, чистими і, як і раніше, незрячими. Проте душа, безперечно, зцілилася. Немовби страшний кошмар навіки зник із садиби...

Коли Максим, що все писав з Києва, нарешті вернувся теж, Ганна Михайлівна зустріла його фразою: «Я ніколи, ніколи не прошучу тобі цього». Але обличчя її суперечило суворим словам...

Довгими вечорами Петро розповідав про свої мандрування, і в присмерку фортепіано звучало новими мелодіями, яких ніхто не чув у нього раніше... Подорож до Києва було відкладено на рік, уся сім'я жила надіями й планами Петра...

РОЗДІЛ СЬОМІЙ

I

Тієї ж осені Евеліна заявила старим Яськульським про своє незмінне рішення вийти за сліпого «з садиби». Статенька мати заплакала, а батько, помолившись перед іконами, об'явив, що, на його думку, саме така є воля божа для даного випадку.

Справили весілля. Для Петра почалося молоде тихе щастя, але крізь це щастя все ж пробивалась якась тривога: в найясніші хвиlinи він усміхався так, що крізь цю

усмішку видно було журний сумнів, віби він не вважав це щастя законним і міцним. А коли йому сказали, що, може, він стане батьком, він зустрів це повідомлення з виразом ляку.

Однак теперішнє його життя, що проходило в серйозній роботі над собою, в тривожних думах про дружину та майбутню дитину, не давало йому зосереджуватися на колишніх марних потугах. Часом також, серед цих турбот, в його душі виринали спогади про жалібний зойк сліпих. Тоді він ішов у село, де на краю стояла тепер нова хата Федора Кандиби та його рябого племінника. Федір брав свою кобзу, або вони довго розмовляли, і думки Петрові набирали спокійного напряму, а його плани знов міцніли.

Тепер він став менш чутливим до зовнішніх світлових збуджень, а колишня внутрішня робота втишилася. Тривожні органічні сили заснули: він не будив їх свідомим прагненням волі — злити в одне ціле різнопідні відчуття. На місці цих марних силкувань стояли живі спогади й надій. Але, хто знає, — може, душевне притищення тільки сприяло позасвідомій органічній роботі, і ці невиразні, розрізnenі відчуття тим успішніше прокладали в його мозку шляхи в напрямі один до одного. Так у сні мозок часто вільно творить ідеї й образи, яких він ніколи б не створив з участю волі.

II

У тій самій кімнаті, де колись народився Петро, стояла тиша, серед якої чути було тільки склипуючий плач дитини. Від часу її народження минуло вже кілька днів, і Евеліна швидко одужувала. Та зате Петро всі ці дні здавався пригніченим свідомістю якогось близького нещастя.

Приїхав лікар. Узвівши дитину на руки, він переніс і пеклав її ближче до вікна. Швидко відсмикнувши завіску, він пропустив у кімнату промінь яскравого світла і нахилився над хлопчиком із своїми інструментами. Петро сидів тут же з похиленою головою, все такий самий пригнічений і байдужий. Здавалося, він не надавав діям лікаря зовсім ніякого значення, передбачаючи наперед результати.

— Він, напевно, сліпий, — повторював він. — Йому не слід би було родитися.

Молодий лікар не відповідав і мовчки провадив свої спостереження. Нарешті він поклав офтальмоскоп, і в кімнаті пролунав його упевнений, спокійний голос:

— Зінця скорочується. Дитина бачить безперечно.

Петро здригнувся і кутко звівся на ноги. Цей рух доводив, що він чув слова лікаря, але, судячи з виразу його обличчя, він начебто не зрозумів їх значення. Спершись тремтічною рукою на підвіконня, він застиг на місці з блідим, підведенним догори обличчям і нерухомими рисами.

До цієї хвилини він перебував у стані дивного збудження. Він ніби не почував себе, але, разом з тим, усі фібри в ньому жили й тремтіли від дожидання.

Він усвідомлював темряву, що його оточувала. Він її вилучив, почував її поза собою, в усій її безмежності. Вона насувалася на нього, він охоплював її уявою, ніби мірюючись з нею. Він уставав її назустріч, бажаючи захистити свою дитину від цього неосяжного, хиткого океану непроядної літньми.

І поки лікар мовчки робив свої готовування, він все перебував у цьому стані. Він боявся й раніше, але раніше в його душі жили ще ознаки надії. Тепер страх, нестерпний і жахливий, дійшов найвищого напруження, оволодівши збудженими до останньої міри нервами, а надія завмерла, сховавшись десь у глибоких тайниках його серця. І раптом ці два слова — «дитина бачить!» — перевернули його настрій. Страх миттю зник, надія так само миттю перетворилася на певність, освітивши чутливо піднесений душевний стан сліпого. Це був раптовий переворот, справжній удар, що увірвався в темну душу разючим, яскравим, як блискавка, променем. Два лікарівських слова ніби пропекли в його мозку вогненну дорогу... Наче іскра спалахнула десь усередині й освітила останні тайники його організму... Усе в ньому здригнулось, і сам він затремтів, як тремтить туго натягнута струна під раптовим ударом.

І слідом за цією блискавкою перед його згаслими ще до народження очима враз засвітилися дивні примари. Чи були це промені, чи звуки, він не усвідомлював. Це були звуки, які оживали, набирали форм і рухалися променями. Вони сяяли, як купол небозводу, вони котилися, як яскраве сонце по небу, вони хвилювалися, як хвилюється шепіт і шелест зеленого степу, вони гойдалися, як віття задумливих буків.

Це було тільки першу мить, і тільки мішані відчуття цієї миті лишилися у нього в пам'яті. Все інше він потім забув. Він тільки уперто твердив, що якусь мить він бачив.

Що саме він бачив, і як бачив, і чи бачив справді,—

лишилося зовсім невідомим. Багато хто говорив йому, що це неможливо, але він наполягав на своєму, запевняючи, що бачив небо й землю, матір, дружину і Максима.

Кілька секунд він стояв з підведеним догори й прояснілим обличчям. Він був такий незвичайний, що всі мимохіть повернулися до нього, і навкруги все стихло. Усім здавалося, що чоловік, який стояв серед кімнати, був не той, якого вони так добре знали, а якийсь інший, незнайомий. А той, колишній, зник, повитий таємницею, що раптом спустилася на нього.

І він був з цією таємницею на самоті якусь коротку мить... Пізніше від неї залишилося тільки почуття якогось задоволення та дивна впевненість, що тоді він бачив.

Чи могло це бути насправді?

Чи могло бути, щоб невиразні й неясні світлові відчуття, які пробивалися до темного мозку невідомими шляхами в ті хвилини, коли сліпий весь третмів і напружувався назустріч сонячному дню,— тепер, у хвилину раптового екстазу, спливли в мозку, як проявлюваний туманий негатив?..

І перед незрячими очима встало синє небо, і яскраве сонце, і прозора річка з пагорбком, на якому він пережив так багато і так часто плакав ще дитиною... А потім і млин, і зоряні ночі, в які він так мучився, і мовчазний, сумний місяць... І курний шлях, і лінія шосе, і валки з виблискуючими шинами коліс, і строката юрба, серед якої він сам співав пісню сліпих...

Чи в його мозку зароїся фантастичними примарами невідомі гори, і лягли вдалину невідомі рівнини, і дивні примарні дерева хиталися над гладінню невідомих рік, і прозоре сонце заливало цю картину яскравим світлом,— сонце, на яке дивилися нездислінні покоління його предків?

Чи все це роїлося безформними відчуттями в тій глибині темного мозку, про яку говорив Максим і де промені й звуки відкладаються однаково веселістю або смутком, радістю або тугою?

І він лише згадував пізніше гармонійний акорд, що прозвучав на мить в його душі,— акорд, у якому сплелись в одно ціле всі враження його життя, відчуття природи й жива любов.

Хто знає?

Він пам'ятав тільки, як на нього спустилася ця таємниця і як вона його покинула. В цю останню мить образи-

звуки сплелись і змішалися, дзвенячи й колихаючись, тремтячи і змовкаючи, як тремтить і змовкає пругка струна: спочатку вище й гучніше, потім все тихше, ледве чутно... здавалося, що скочується по велетенському радіусу в безпросвітну пітьму...

Ось воно скотилося й замовкло...

Пітьма й мовчання... Якісь невиразні примари силкуються ще відродитися з глибокого мороку, — але вони не мають уже ні форми, ні тону, ні кольору. Тільки десь далеко внизу забриніли переливи гами, строкатими рядами прорізали пітьму і теж скотилися в простір.

Тоді раптом зовнішні звуки дійшли до його служу в своїй звичайній формі. Він ніби прокинувся, але все ще стояв, осяяній і радісний, стискаючи руки матері й Максимові.

— Що це з тобою? — спитала мати стурбованим голосом.

— Нічого... мені здається, що я... бачив вас усіх. Адже я... не сплю?

— А тепер? — схвильовано спитала вона.— Пам'ятаєш ти, будеш пам'ятати?

Сліпий глибоко зітхнув.

— Ні,— відповів він з зусиллям.— Але це нічого, бо... Я віддав усе це... їй... дитині... і... і всім...

Він похитнувся й знепритомнів. Його обличчя зблідло, але на ньому все ще блукав відблиск радісного задоволення.

ЕПІЛОГ

Минуло три роки.

Численна публіка зібралася в Києві, під час «Контрактів»¹, слухати оригінального музиканта. Він був сліпий, але чутка розповідала чудеса про його музичний талант та про його особисту долю. Говорили, нібито в дитинстві його викрала з заможної сім'ї банда сліпців, з якими він бродив, поки відомий професор звернув увагу на його надзвичайно музичний талант. Інші переказували, що він сам утік з сім'ї до жебраків з якихось романтичних мотивів.

¹ Нагадаємо, що «Контрактами» називають київський ярмарок, (Прим. автора).

Як би там не було, контрактова зала була повна-повнісінька, і збір (який мав невідоме для публіки благодійне призначення) був повний.

В залі запала глибока тиша, коли на естраді з'явився молодий чоловік з гарними очима й блідим обличчям. Ніхто не сказав би, що він сліпий, якби ці очі не були такі нерухомі та якби його не вела молода білява дама, як говорили, дружина музиканта.

— Не диво, що він справляє таке потрясаюче враження,— казав у юрбі якийсь зоїл своєму сусідові.— У нього надзвичайно драматична зовнішність.

Справді, і це бліде обличчя з виразом вдумливої уваги, і нерухомі очі, і вся його постать схиляли наперед до чогось особливого, незвичного.

Південноросійська публіка взагалі любить і цінить свої рідні мелодії, але тут навіть різношерста «контрактова» юрба була зразу захоплена глибокою ширістю віддавання їх. Живе почуття рідної природи, чутливий оригінальний зв'язок з безпосередніми джерелами народної мелодії відбивалися в імпровізації, яка лилась з-під рук сліпого музиканта. Багата барвами, гнучка й співуча, вона бігла дзвінким струмком, то підносячись урочистим гімном, то розливаючись задушевним журним мотивом. Здавалося часом: то буря гучно гримить в небесах, розкоюючись в безмежному просторі, то лише степовий вітер дзвенить у траві, на могилі, навіваючи неясні мрії про минуле.

Коли він замовк, грім оплесків захопленої юрби наповнив величезну залу.' Сліпий сидів з похиленою головою, здивовано прислухаючись до цього гуркоту. Та ось він знову підняв руки і вдарив по клавішах. Багатолюдна зала вмить принищла.

В цю хвилину увійшов Максим. Він уважно оглянув цю охоплену одним почуттям юрбу, яка звернула на сліпого жадібні, палаючі погляди.

Старий слухав і чекав. Він більше, ніж хто інший в цій юрбі, розумів живу драму цих звукув. Йому здавалося, що ця могутня імпровізація, яка так вільно лилася з душі музиканта, раптом урветься, як раніше, тривожним, болісним запитанням, що відкриє нову рану в душі його сліпого вихованця. Але звуки росли, міцніли, повнішали, ставали все владнішими, захоплювали серце об'єднаної й завмираючої юрби.

І що більше прислухався Максим, то ясніше звучав для нього в грі сліпого знайомий мотив.

Так, це вона, гамірна вулиця. Ясна, гримуча, повна життя хвиля котиться, роздрібнюючись, виблискуючи й розсилаючись тисячею звуків. Вона то підноситься, зростає, то спадає знову до далекого, але безугавного рокоту, залишаючись весь час спокійною, красиво-безстрасною, холодною й байдужою.

І враз серце Максимове впало. З-під рук музиканта знову, як і колись, вирвався стогін.

Вирвався, продзвенів і завмер. І знову живий рокот, все яскравіший і сильніший, виблискуючий і рухливий, щасливий і ясний.

Це вже не самий стогін особистого горя, не саме сліпє страждання. На очах старого забриніли слози. Сльози були й на очах його сусідів.

«Він прозрів, так, це правда,— він прозрів»,— думав Максим.

Серед яскравої її живої мелодії, щасливої її вільної, як степовий вітер, і, як він, безжурної серед строкатого її широкого гулу життя, серед то сумного, то величавого мотиву народної пісні все частіше, все наполегливіше й дужче проривалась якась нота, що брала за душу.

«Так, так, мій хлопчуку,— в думці підбадьорював Максим,— настигай їх серед веселоців і щастя...»

Через хвилину над зачарованою юрбою у величезній залі, владна й захватна, стояла вже сама тільки пісня сліпих...

— Подайте сліпеньким... р-ради Христа.

Але це вже було не прохання милостині й не жалісний зойк, заглушуваний гамором вулиці. В ній було все те, що було й раніше, коли, під її впливом, обличчя Петра перекривлялось і він тікав від фортепіано, неспроможний боротися з її роз'їдаючим болем. Тепер він подолав її в своїй душі і скоряв дужі цієї юрби глибиною й жахом життєвої правди... Це була пітьма на тлі яскравого світла, нагадування про горе серед повноти щасливого життя...

Здавалося, ніби удар розітнувся над юрбою, і кожне серце тремтіло, наче він торкався його своїми руками, що швидко бігали по клавішах. Він давно вже замовк, але юрба зберігала гробовутишу.

Максим похилив голову і думав:

«Так, він прозрів... Замість сліпої і невтолимої егоїстичної муки він носить у душі відчування життя, він почуває і людське горе, і людську радість, він прозрів і зуміє нагадати щасливим про нещасних...»

І старий солдат все нижче схиляв голову. От і він зробив своє діло, і він не марно прожив на світі, йому говорили про це повні сили владні звуки, що стояли в залі, панували над юрбою.

Так дебютував сліпий музикант.

1886—1898

кось давно, темного осіннього вечора, довелось мені пливти похмурою сибірською річкою. Ралтом на закруті річки, попереду, під темними горами блимнув вогник. Блимнув яскраво, сильно, зовсім близько... — Ну, слава богу! — сказав я радісно,— близько нічліг!

Гребець обернувся, глянув через плече на вогонь і знов апатично наліг на весла.

— Далеко!

Я не повірив: вогник так і стояв, виступаючи вперед з непевної пітьми. Ale гребець не помилився: виявилося, справді, далеко.

Властивість цих нічних вогнів — наближатись, перемагаючи пітьму, і блискотіти, і обіцяти, і вабити своєю близькістю. Здається, ще два-три удари веслом,— і путь скінчиться... А тим часом — далеко!..

I довго ще пливали ми темною, як чорнило, річкою. Міжгір'я і скелі випливали, насувались і відпливали, лишаючись позаду й гублячись, здавалося, в безкрай далині, а вогник усе стояв попереду, переливаючись і ваблячи,— все так само близько, і все так само далеко...

Мені часто згадується тепер і ця темна річка, затінена скелястими горами, і цей живий вогник. Багато вогнів і раніш, і потім вабили не одного мене свою близькістю. Ale життя тече все в тих же похмурих берегах, а вогні ще далеко. I знов доводиться налягати на весла...

Але все-таки... все-таки попереду — вогні!..

1900

ПИСЬМЕННИК-ГУМАНІСТ

Класикові російської літератури Володимиру Галактіоновичу Короленку належить таке точне і образне визначення ролі художнього слова в боротьбі за свободу народу: «...кінчик пера є зброєю, здатною завдавати і відбивати удари». Письменник твердо обстоював благородну мету літератури,— «допомагати людству в його русі від минулого до майбутнього».

Гострим, чутливим до правди і справедливості було і його власне перо, віддане боротьбі за утвердження революційно-демократичних ідеалів. Слова В. Короленка про письменника В. М. Гаршина: «Його життя і його твори відлиті з одного шматка, і, говорячи про його життя, не можна разом з тим не говорити про його твори і навпаки»,— цілком і певністю можна віднести й до самого Володимира Короленка.

Народився майбутній письменник 15 липня 1853 року в місті Житомирі в сім'ї повітового судді. Духовна атмосфера сім'ї, де панували непідкупна чесність, простота і взаєморозуміння, великою мірою сприяла формуванню світогляду, характеру і соціальної свідомості Короленка.

Хлопчик ріс допитливим і кмітливим. Любив слухати українські народні пісні, казки та бувальшини, розповіді про минуле, про боротьбу з панами, про чумаків, іхні мандри з ночівлями просто неба та всілякими пригодами...

Разом з мудрістю народних пісень, казок, побутово-гумористичних оповідок дитяча свідомість Короленка вбирала в себе й суворо враження довколишньої дійсності. З дитячих літ він бачив і несправедливий світ чиновництва, в середовищі якого перебував його батько, і страшні поміщицькі розправи над селянами після реформи 1861 року...

Вступивши до житомирської гімназії, яка важила собі ганебної слави тілесними покараннями учнів, Короленко вперше побачив і той

«жорстокий, безпросвітний режим», який панував тоді в навчальних закладах. Згодом, коли батька перевели на нове місце — в Ровно, Володя став учнем Ровенської реальної гімназії. П'ять років навчання тут видалися йому дуже довгими; вся гімназична система посиленого нагляду за учнями викликала у нього обурення і протест.

У серці майбутнього письменника рано виникла любов до простих людей, прагнення до справедливості, намагання допомогти бідним, знедоленим і скривдженим.

Ще будучи учнем гімназії, Короленко читає твори видатних російських письменників Гоголя, Тургенєва, Добролюбова, Некрасова, Бєлінського, захоплюється віршами Тараса Шевченка та іншими творами, які не тільки не входили до шкільних програм, а були сувере заборонені для гімназистів.

Закінчивши із срібною медаллю Ровенську гімназію, юнак вступає в Петербурзький технологічний інститут (1871). У цей час помер батько, і чимала сім'я — мати з п'ятьма дітьми — опинилася у неабиякій скруті. Сімнадцять карбованців, з якими Короленко приїхав у Петербург, розійшлися дуже швидко, молодому студентові довелося не тільки вчитись, а й заробляти собі на хліб. Він був коректором, креслив карти, розфарбовував ботанічні атласи. Земляки-ровенці, ще навчалися в Москві, радять йому покинути Петербург і іхати до них.

Невдовзі Короленко стає студентом Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії в Москві. Тут він одразу опинився в атмосфері революційних заворушень, таємних студентських скандок, демократизму й вільнодумства. Юнака, як і раніше, цікавить література, він багато читає, захоплюється творами Г. Успенського і М. Салтикова-Щедріна, слухає лекції видатного російського вченого-ботаніка К. А. Тімірязева, людини виняткової душевної доброти. Згодом письменник відтворить портрет улюбленого вчителя в повісті «З двох боків», тепло згадає про нього і в епопеї «Історія моого сучасника».

Весною 1876 року за участь у студентських виступах проти адміністративно-поліцейських утисків начальства Короленко виключили з академії і вислали з Москви в Кронштадт під нагляд поліції.

Повернувшись через рік у Петербург (студентом академії у Москві його не відновили), він вступив уже до Гірничого інституту. Однак і цей навчальний заклад Короленкові закінчити не пощастило. Поліція весь час стежила за «неблагонадійним» студентом і нарешті, звинувативши його в причетності до видання заборонених книжок, без слідства і суду вислава весною 1879 року у Вятську губернію.

Почалися довгі роки заслання. Містечко Глазов, глухе поселення Березові Починки, Перм... Коли ж Володимир Галактіонович відмовився підписати присягу новому цареві Олександру III, його заслали аж у Якутію, в далеке, глухе селище Амга... Всі ці роки були для

Короленка дуже важкими, а проте вони не погасили його завзяття й енергії, не зламали волю до боротьби проти соціальної несправедливості.

Короленко з дитинства був тонким і вдумливим спостерігачем, який намагався передавати свої враження точно, яскраво і образно.

Ще в студентські роки він почав займатися літературною творчістю. Тепер же література стала головною його зброєю. І справді, навіть у час найтяжчих випробувань Короленко намагається використати будь-яку можливість, щоб віддатись улюблений роботі. У тюрмі, в арештантському вагоні, на стапі, в засланні письменник уважно фіксує в пам'яті обстановку, занотовує характерні деталі, сцени, образи, пише нариси, оповідання, які вражають своєю ідейною і художньою силою.

У 1885 році закінчився строк заслання Короленка, і він, виїхавши з Якутії, поселився в Нижньому Новгороді, де прожив десять років. Це був час найактивнішої його літературної та громадської діяльності. Письменник виступає і як пристрасний публіцист (публіцистика для нього, як він сам заявив, це «війна пером»), намагається «втрутитися в життя... голосно гукнути, щоб розвіяти моторошне мовчання суспільства». Свої гострі статті в пресі Володимир Галактіонович підписує псевдонімами «Андрій Незваний», «Маленька людина», «Провінційний спостерігач», «Перехожий», ніби підкresлюючи цими підписами свою спільність з людьми, котрі визнають жорстоких утисків з боку «хазяїв життя». Авторитет письменника в цей час був такий великий, що його «Нижегородське десятиліття» Максим Горький назвав «епохою Короленка».

1886 року виходить у світ перша книга Володимира Галактіоновича «Нариси та оповідання», яка дісталася захоплений відгук Чехова. Згодом його творчість високо оцінив і великий російський критик Чернишевський: «Що б він не писав, всюди іскри... Це великий талант, це тургеневський талант».

Короленко глибоко вивчає життя народу. Він подорожує в Поволжі, іде в Крим, на Кавказ, Південний Урал. Здійснює поїздку і за кордон — в Америку, на всесвітню виставку. Наслідком його подорожей неодмінно стають нові твори.

Він зазнає жорстоких ударів долі — вмирає одна донька, згодом і друга, підуєдає здоров'я. Але письменник не здається. З 1896 року Короленко живе в Петербурзі. Часто нездужає, однак не припиняє роботи. Пише нові оповідання, редактує твори молодих письменників, бере активну участь у культурному і громадському житті...

Незабаром (1900) письменник переїздить із сім'єю до Полтави, де він майже безвідізно прожив до кінця своїх днів (помер Короленко 25 грудня 1925 року). Тут Володимир Галактіонович знайомиться з видатними діячами української культури — Панасом Мирним,

Михаїлом Коцюбинським, Іваном Тобілевичем, підтримує дружкі стосунки з ними, з неослабним інтересом стежить за громадсько-політичним і культурним життям України, з якою були пов'язані його теплі спогади з дитячих та юнацьких літ. Він не лишається байдужим до хвилі так званих «агарних заворушень» українських селян, до численних судових процесів над бунтарями. Короленко виступає в пресі з вимогою судити не селян, а поліцію, яка люто розправляється з біднотою.

Письменника глибоко вразила кривава розправа карального закону над повсталим населенням Сорочинців, і він гостро викриває віддіння царських опричників, винуватців Сорочинської трагедії.

Публіцистичні статті й нариси Короленка знаходять живайший відгук по всій країні. Його називають «созвістю Росії». Діяльність його набуває такого розмаху, що з письменником мусить рахуватися царський уряд.

Короленко не був революціонером, не мав чіткого уявлення про закони класової боротьби і ставив перед собою лише мету «пребудження громадянської свідомості в суспільстві й народі». Його сміливі виступи проти самодержавства відіграли важливу роль у житті країни кінця дев'ятнадцятого і початку двадцятого століття. В. І. Ленін охарактеризував його як прогресивного письменника.

Тематично розмаїта творчість Володимира Короленка прейнята піфосом народності і гуманізму. Майже в кожному творі митця звутий гнівний протест проти поневолення трудового народу. Розкриття морального потенціалу людини-борця, її зв'язку з масами трударів, утвердження високої соціальної ролі мистецтва, змалювання драматичних картин похмурої царської дійсності — такі основні ідейні мотиви повістей, оповідань, публіцистики Короленка.

Перший художній твір письменника — оповідання «Епізоди з життя шукача» — був надрукований 1879 року. Оповідання це було незріле, а проте воно досить чітко розкривало громадянську позицію автора: письменник виступав проти егоїстичного, ситого буржуазного буття, закликав до пошуків щастя через тернистий шлях служіння своєму народові.

Творче змужніння письменника-демократа засвідчили його сибирські оповідання, написані переважно під час заслання.

Ще в пересильній тюрмі, ховаючись від наглядачів, Короленко написав оповідання «Чудна» — про дівчину-революціонерку, волю якої не зламали переслідування царських посіпак. Таємно передане на волю, воно було нелегально опубліковане. (З такого нелегального видання «Чудну» переклав українською мовою І. Франко). Прочитавши це оповідання, письменник Г. Успенський підтримав невідомого мо-

лодого автора. Ця підтримка мала велике значення для Короленка. Він пише нові оповідання («Яшка», «Убивець», «Сон Макара», «Соколинець», «Федір Безпритульний», «Черкес» та ін.). Герої цих творів — люди, в яких безмежно суворе життя не змогло загасити вільнополюбних прагнень до незалежності, до щасливої долі.

Майстерно показуючи безправне і нужденне життя престих людей, письменник викликає у читача гнів і обурення, спрямовані на тих, хто в цьому винен. Недарма один з найкращих своїх творів — оповідання «Сон Макара» — він закінчує пристрасним звинуваченням царського ладу, за якого проста людина була приречена на висмажливу працю і жалюгідне, напівлоджене існування.

Тема соціального протесту звучить у молодого письменника і в творах, пов'язаних із спогадами його дитинства та юності. Такими творами є, зокрема, оповідання «У лихому товаристві» та «Ліс шумить» і повість «Сліпий музикант».

Глибоко психологічним оповіданням «У лихому товаристві» (1885) — твором, де відбилися штрихи біографії самого Короленка, — письменник стверджує: люди не були б такими страшними у своєму нещасті, як старий, «пригнічений ідіотизмом «професор», як колишній писар Лавровський, що розважає обивателів «видовищем свого нещастя і падіння», як «генерал» Туркевич або таємничий Тибурцій Драб, коли б вони мали засоби до існування і вільного розвитку. Злідение животіння, основним змістом якого є боротьба за шматок хліба, не дає змоги добрим і здібним від природи людям бути корисними членами суспільства.

Сюжет оповідання «Ліс шумить» (1886) — автор назвав його «поліською легендою» — склався під впливом фольклорних переказів про минуле українського народу, про боротьбу престих людей з насильством. Герої твору — козак Опанас та лісник Роман — мстять жорстокому поміщикові і його підступному слузі. Це відбувається під час грози в лісі. Картина бурі, від якої грізно шумить ліс, сприймається в оповіданні як символ гніву народних мас, що не можуть миритися з визиском, знущанням рішуче повстають проти них.

Справжнім троїумфом письменника була його повість-етюд «Сліпий музикант» (1896), де Короленко з великим знанням людської психіології по-філософському підходить до розв'язання вічної проблеми: людина і суспільство. Простежуючи долю сліпонародженого хлопчика, письменник підводить читача до думки про те, що людина покликана боротися за щастя свого народу, вона має відчути повноту свого існування, подолавши егоїзм душі, зумовлений особистими стражданнями.

Малий панич Петро Попельський, позбавлений через сліпоту неоціненої можливості пізнавати світ у барвах, особливо гостро сприймає довкілішність у звуках. Надзвичайно тонкий слух породжує в його душі різноманітні уявлення, які викликають радість спілкування з навколошньою дійсністю. Та чим більше хлопчик проймається давнім співом жайворонка, тихим шелестом трав чи ніжним дзюрчанням струмочка, тим глибше він страждає, усвідомлюючи свою безпорадність всягненні всіх тих явищ у цілісній барвистій картині світу.

Свідомість своєї неповноцінності, відчуття фізичної відірваності від життя поступово спотворюють душу сліпого. Важко сказати, що сталося б з хлопцем, якби не його дядько, старий воїн-гарібалдієць Максим Яценко. Втративши в битвах руку й ногу, Максим, однаке, не втрачає прагнення служити народу. Він розуміє, що «боротися можна не тільки списом та шаблею», і віддає свою силу й енергію вихованню молодої людини, яка боротиметься за щастя народу зброею мистецтва.

Зіткнення героя повісті з дійсністю, із стражданнями людей, скривджених несправедливим соціальним ладом, допомагає йому подолати думку про виключність свого страждання.

Фінал повісті звучить оптимістично: Петро не гине від власного безсила, свою творчістю, спрямованою на служіння людям, він притлумив у собі «egoїзм горя» і відчув себе частиною народу.

Такий же мажорний мотив прозвучав через півстоліття в романі Миколи Островського «Як гартувалася сталь»: зумій жити навіть тоді, коли життя нестерпне, зумій бути корисним для людей! Чи не знаменно, що, будучи в тяжкому стані, відчуваючи страшну загрозу втрати зору, Островський попросив прочитати йому повістю «Сліпий музикант»!

Значне місце в творчості Короленка посідають оповідання та нариси, написані під впливом вражень від подорожей по країні («На Волзі», «В пустельних місцях», «У Криму», «Ріка грає» та ін.). В них письменник тонко й лірично змальовує образи людей, з якими стрічався, картини природи.

Особливо колоритний образ представника народу знаходимо в оповіданні «Ріка грає». Герой його — простий селянин, поромник Тюлін. Автор не ідеалізує героя, в його характері є й негативні риси: лінощі, покірливість, певна байдужість до всього. Та не в цьому сутність образу. Письменник показує, як у критичний момент — під час бурі — в людині пробуджується здатність до подвигу, енергія відчайдушності. Образ Тюліна — це символ могутніх, як вир ріки, до певного часу прикованих сил російського селянства.

Максим Горький, глибоко вражений цим винятково правдивим, сповненим оптимізму, новаторським твором В. Короленка, писав:

«Мені особисто цей великий і красивий письменник сказав про російський народ багато такого, чого до нього ніхто не зумів сказати... Правда, виголошена образом Тюліна,— величезна правда, бо в цій постаті нам дано історично правдивий тип великороса, тієї людини, яка нині зірпалася з міцних ланцюгів мертвої старовини і дісталася змогу будувати життя по своїй волі».

Поїздка в Америку, де Короленко на власні очі побачив багато темних сторін капіталістичного світу — злочинність, масове безробіття, переслідування негрів, продажність і лицемірство буржуазної преси та ін., — наштовхнула письменника на думку написати повість «Без язика», що стала одним з найкращих його творів. Для героя повісті, українця Матвія Лозинського, який, шукаючи кращої долі, пойхав за океан і загубився у великому незнайомому місті, чужою є не тільки мова, а й усі «свободи» буржуазного суспільства. З гнівним осудом відкидає він пропозицію буржуазного агента продати голос під час виборів: «Голос дано людині не для того, щоб його прода- вати».

В образі Матвія Лозинського втілено чудові риси народної вдачі: доброту, любов до свободи, безпосередність, душевну щирість, почуття власної гідності.

Герой творів Короленка — це люди, гідні кращої долі, кращого життя. Письменник вірив, що його можна досягти, і закликав попри всі труднощі добиватися того кращого, боротися за нього. Хай поки що «життя тече все в тих же похмурих берегах, а вогні ще далеко... але все-таки попереду — вогні!..» Так писав він у прекрасному нарисі (його можна назвати віршем у прозі) «Вогники» (1900).

В січні 1906 року на сторінках журналу «Современник» з'явилися перші розділи великої автобіографічної повісті Короленка — «Історія моого сучасника». Згодом вона вийшла окремим виданням — том перший, другий, третій... Письменник задумав цей твір як широке художнє узагальнення всього того, що він пережив і здійснив протягом життя.

«В цій книзі,— писав Володимир Галактіонович,— я намагаюсь викликати в пам'яті і оживити ряд картин минулого півстоліття, як вони відбивалися в душі спершу дитини, потім юнака, потім дорослої людини».

Роза Люксембург, шанувальниця творчості Короленка, переклада повість німецькою мовою. «Ця автобіографія Короленка,— писала вона,— високохудожній твір і водночас першорядний культурно-історичний документ, який охоплює епоху ліберальних реформ Олександра II, польське повстання, перші прояви опозиційного і революційного руху в Росії і, таким чином, відбиває в собі перевідний період від старої кріпосницької Росії до сучасної капіталістичної».

Повість-хроніка лишилась незакінченою. Автор довів розповідь лише до середини вісімдесятих років. Він помер, працюючи над четвертим томом свого найбільшого твору.

Велику Жовтневу соціалістичну революцію В. Г. Короленко зустрів з глибоким розумінням її народного характеру: вона принесла визволення від гніту поміщиків і капіталістів широким трудящим масам. Не випадково автор «Історії моого сучасника» не поділяв поглядів народників щодо їхньої орієнтації на героїзм окремих осіб у боротьбі. Однак він не зміг до кінця усвідомити всесвітньо-історичного значення та завдань пролетарської революції.

Володимира Галактіоновича Короленка називають письменником-гуманістом. Його твори сповнені справжнього людинолюбства, співчуття до людей праці. В серцах його героїв завжди живе нездоланне могутнє прагнення до соціальної справедливості, до нового, розумінішого і щасливішого життя. Недарма один з них (оповідання «Парadox») сказав слова, що стали крилатими: «Людина створена для щастя, як птах для польоту». Ці слова можуть бути епіграфом до всієї творчості письменника — видатного майстра слова і пристрасного борця за справедливість, за щастя простих людей.

Олена ЛОГВИНЕНКО,

ЗМІСТ

У лихому товаристві. Повість	
Переклад М. Шумила	5
«Ліс шумить». Поліська легенда	
Переклад Ф. Гавриша	59
Сліпий музикант. Етюд	
Переклад Ф. Гавриша	79
Вогники. Оповідання	
Переклад О. Ільченка	194
О. Логвиненко. Письменник-гуманіст	195

Короленко В. Г.

K68 Слепой музыкант. Повести и рассказы. Перевод с русского. Послесловие Е. Логвиненко. К., «Молодь», 1979.

204 с. с илл. (Б-ка худож. произв. для подростков и юношества «Джерело» «Источник»)

В книгу вошли наиболее известные повести и рассказы В. Г. Короленко: «В дурном обществе», «Лес шумит», «Слепой музыкант», «Огоньки».

**K 70301-020
M228(04)-79 41-79 4702010100**

Р1

Бібліотека художественных произведений для подростков и юношества «Джерело»

Владимир Галактионович Короленко

СЛЕПОЙ МУЗЫКАНТ.

Повести и рассказы

Перевод с русского

«Молодь»

(На украинском языке)

Редактор Ю. Г. Попченко

Художний редактор Р. Ф. Липатов

Техничний редактор М. Г. Чередник

Коректор Р. О. Кондрацька

Інформ. бланк № 743

Здано на виробництво 21.07.78. Підписано до друку 19.12.78.

Формат 84×108^{1/32}. Папір друк. № 3. Гарнітура академічна, Друк високий. Умомн. друк. арк. 11,13. Обл.-вид. арк. 11,37+ +0,35 вкл. — 11,72. Тираж 65 000. Зам. 121. Ціна 1 крб. 10 коп.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 252004, Київ-4, вул. Пушкінська, 78.

Надруковано в матриці Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробництва об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, вул. Воровського, 24.

6. 10 коп

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІСІВ
ЮНАЦТВА

19. 4.—1980

ІГИЛІЖАЕВА М.
ЗЕЛЕНА ПОКА ТРАВНЯ
СІРЮСТЬ В.
ЧАЙКА
КУДІЕЛОВА А.
ЛІС І СКЛІН
МІСІСІСІСІСІ
ЧЕРНИЙ

